

ΠΟΡΙΣ ΡΟΥΣΗ

Ο ΜΑΡΞ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ ΝΩΡΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΓΚΟΒΟΣΤΗ

ΠΟΙΟ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ του κομμουνιστικού οράματος, έτσι όπως το προσδιόρισαν οι κλασικοί του μορφισμού; Ένας οράματος το οποίο στη συνέχεια παραχαράτκε βάναυσα, εκτός από τους αντικομμουνιστές, τόσο από τους ρεφορμιστές όσο και κατά τη διάρκεια του «υπαρκτού σοσιαλισμού», με συνέπεια η κοινή γνώμη να έχει διαμορφωθεί μαζικά στρεβλή αντίληψη γι' αυτό.

Υπήρχαν άρματα την εποχή των κλασικών οι αντικειμενικές δυνατότητες ολοκλήρωσης αυτού του οράματός ή μπροστά αυτές υπήρχαν στη Ρωσία του 1917;

Μήπως οι κλασικοί εισήγαγαν την κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, το σοσιαλισμό, εκτός των άλλων για να καλυφθεί κατά τη διάρκειά του η υστέρηση των υλικών παραγωγικών δυνάμεων που ήταν απαραίτητη για την ανώτερη φάση του κομμουνισμού; Και αν ναι, τότε ποιο το περιεχόμενό του στην εποχή μας;

Μήπως η ίδια η τραγική κατάληξη του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν αποτελεί απόδειξη της αναγκαιότητας ενός υψηλού σε παγκόσμια κλίμακα επιπέδου ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων για την εδραίωση του κομμουνισμού;

Και αν στην εποχή μας στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έχει επιτευχθεί αυτό το επίπεδο έτσι όπως προσδιορίζεται κυρίως στα *Grundrisse*, τι τρέχει με το εν δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο, η επαναστατική συνειδητοποίηση του οποίου αποτελεί και αυτή αναγκαία προϋπόθεση για την ανατροπή του καπιταλισμού και το πέρασμα στο σοσιαλισμό;

Ποιοι είναι κατά τους κλασικούς οι παράγοντες οι οποίοι συμβάλουν έτσι ώστε η εν δυνάμει επαναστατικότητα της εργατικής τάξης να μπορεί να εκδηλωθεί στην πράξη; Μήπως οι κλασικοί παρά τον άμεσο ή έμμεσο εντοπισμό αυτών των παραγόντων τελικά υποτίμησαν τη δυναμική της ενσωμάτωσης;

Είναι δυνατόν η σημερινή δομική κρίση του καπιταλισμού να διαμορφώσει τέτοιες συνθήκες που να ανατρέψουν τους υλικούς όρους της ενσωμάτωσης, οδηγώντας έτσι στην υπέρβαση της αντίθεσης ανάμεσα στις αντικειμενικές δυνατότητες της εποχής μας και την υστέρηση του υποκειμενικού παράγοντα;

Αν πράγματι συμβαίνει κάτι τέτοιο, αν πράγματι όπως λέει ο Νίτσε, «η απδία είναι ικανή να δημιουργήσει φτερά και δυνάμεις που διαισθάνονται τις πηγές», αυτό σημαίνει ότι το σημερινό βαθύ σκοτάδι κρύβει μέσα του το κομμουνιστικό μας μέλλον.

Έτσι και αλλιώς ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς για να γνωρίσει την υλοποίηση του κομμουνιστικού οράματος που ο ίδιος είχε τη μεγαλοφύΐα να προβλέψει και το οποίο σήμερα είναι εφικτό.

ISBN 978-960-446-062-5

Ο ΜΑΡΞ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ ΝΩΡΙΣ

*Επιμέλεια κειμένου: Ευγενία Νικολάου
Μακέτα εξωφύλλου: Πέτρος Τσαλπατούρος*

© Γιώργος Ρούσης – Γκοβόστης Εκδοτική Α.Β.Ε.Ε., 2008
Ζωοδόχου Πηγής 73
Τηλ. 210.38.15.433, 210.38.22.251 - Fax: 210.38.16.661
e-mail: cotsos@govostis.gr
<http://www.govostis.gr>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνο με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης, απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ISBN 978-960-446-062-5

Γιώργος Ρούσης

Ο ΜΑΡΞ
ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ
ΝΩΡΙΣ

Η ΕΤΕΡΟΧΡΟΝΙΣΜΕΝΗ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ
ΤΗΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ

*Γεγονότα, λόγια, πρόσωπα, σημαίες, χειρονομίες
μας κρύψαν τον ένα απ' τον άλλον – που είσαι, σύντροφε
χιλιάδες δρόμοι διασταυρώνονται κι η ομοιομορφία
σκέπασε σα χιόνι την πολιτεία.*

*Κι όμως εγώ κι' εσύ και τα εκατομμύρια τιποτένιοι
σαν και σένα και σαν εμένα
υποκριτές, φιλόδοξοι, μικρόψυχοι, εγωιστές, δειλοί
εμείς κρατάμε μες στα ένοχα παράφορα τούτα χέρια
τις τύχες του κόσμου. Να το θυμάσαι αυτό.*

ΤΑΣΟΣ ΛΕΙΒΑΔΙΤΗΣ, Από τη «Συμφωνία αριθ. 1», 1957

Στη νέα γενιά των 700 ευρώ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελ.	13
Εισαγωγή	»	17
Φάλατο 1: ΤΟ ΞΕΧΑΣΜΕΝΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ	»	35
Φέρατο 2: ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΓΙΑ ΤΙΣ ΥΛΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ	»	53
2.1. Χειροκίνητος και ο ατμοκίνητος μύλος	»	53
2.2. Πέρα από το δονκιχωτισμό	»	62
2.2.1. Οι γενικές υλικές προϋποθέσεις του κομμουνισμού	»	63
2.2.2. Η θέση των <i>Grundrisse</i>	»	66
2.2.3. Η κυριαρχηθέση των κλασικών	»	71
2.2.4. Δυνατότητα συντόμευσης και άμβλυνσης των πόνων του τοκετού	»	75
2.2.5. Το απαράίτητο για την ανατολή δυτικό δεκανίκι	»	81
Φέφατο 3: Η ΕΤΕΡΟΧΡΟΝΙΣΜΕΝΗ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ	»	97
3.1. Η ανεπάρκεια της βιομηχανικής ανάπτυξης του 19ου αιώνα	»	97
3.2. Η αναγκαιότητα παρεμβολής της κατώτερης φάσης του κομμουνισμού, και σαν απόδειξη αποδοχής μιας ανεπαρκούς ανάπτυξης	»	103
3.3. Το μάθημα του τολμήματος του 1917	»	117
3.4. Η επιβεβαίωση των « <i>Grundrisse</i> » στην εποχή μας	»	139
3.4.1. Το τέλος του βρικόλακα	»	139
3.4.2. Το σημερινό αντικειμενικά εφικτό της χειραφέτησης	»	158
3.5 Το μάθημα της Ιταλίας	»	173
3.6. Αντί για συμπεράσματα: Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς	»	176

Κεφάλαιο 4. Η ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΩΣ
Η ΚΑΤΕΞΟΧΗΝ ΑΝΑΙΡΕΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ
ΝΤΕΤΕΡΜΙΝΙΣΜΟΥ

σελ. 193

Κεφάλαιο 5: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ

ΤΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ » 223

5.1. Η κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας » 223

5.2. Απανθρωποποίηση και φαντασιοπληξίες » 229

5.3. Η δεισιδαιμονία προς το αστικό κράτος και
η παραπλανητική ισότητα δικαιωμάτων » 251

5.4. Εργατική αριστοκρατία και ενσωμάτωση » 266

5.5. Η εκβιαστική ενσωμάτωση » 271

5.6. Οι αναγκαίες για την επαναστατική
συνειδητοποίηση μεσολαβήσεις » 278

5.7. Αντί για συμπεράσματα: Η υποτίμηση
της δυναμικής της ενσωμάτωσης
από τους κλασικούς » 282

Κεφάλαιο 6: ΠΙΘΑΝΟΤΗΤΕΣ ΑΦΥΠΝΙΣΗΣ

ΤΟΥ ΝΑΡΚΩΜΕΝΟΥ ΓΙΓΑΝΤΑ » 305

6.1. Η αναπόφευκτη υπόσκαψη των αντικειμενικών
συνθηκών της συναινετικής ενσωμάτωσης » 305

6.2. Το μεγάλο δίλημμα: η στάση της εργατικής τάξης » 322

Επίλογος » 333

Βιβλιογραφία » 341

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ΜΕΛΕΤΗ ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ αποτελεί συνέχεια των πολιτικών-επιστημονικών ανησυχιών και αναζητήσεών μου, οι οποίες εκφράστηκαν στο βιβλίο μου *Ο λόγος στην Ουτοπία*, το οποίο κυκλοφόρησε σε πρώτη έκδοση το 1995 από τις Εκδόσεις Γκοβόστη, και στο επίκεντρο των οποίων ήταν το ακανθώδες ζήτημα της αποξένωσης και της συνεπαγόμενης ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα.

Επίσης, σημαντική καμπή στη σύλληψη και διαμόρφωσή της αποτέλεσε μια εισήγησή μου με αντικείμενο τις οικονομικές βάσεις της κομμουνιστικής χειραφέτησης στο Διεθνές Συνέδριο με θέμα «Ιμπεριαλισμός: Αντιθέσεις-Αντιστάσεις», που έγινε στο Πολυτεχνείο το Μάρτη-Απρίλη του 2005 και το οποίο οργάνωσαν τα περιοδικά «Διάπλους», «Ουτοπία» και «Στίγμα» (Εκδόσεις *KΨΜ*, 2007).

Δυστυχώς, παρά τις επίμονες προσπάθειες τις οποίες ορισμένοι μαρξιστές ερευνητές καταβάλαμε, έτσι ώστε τέτοιου περιεχομένου έρευνες να ενταχθούν σε μια συλλογική και οργανωμένη συνεύρεση της επαναστατικής

πολιτικής με τη θεωρητική αναζήτηση, αυτό δεν έγινε κατορθωτό μέχρι σήμερα, όπως δεν έγινε κατορθωτό να ανοίξουν επιτέλους με τον ίδιο τρόπο τα ζητήματα του «ινπαρκτού σοσιαλισμού».

Έτσι για άλλη μια φορά, υποχρεώθηκα να ακολουθήσω ένα μοναχικό δρόμο.

Σε αυτό το ταξίδι, εκτός από τη συνάντησή μου, μέσα από τα βιβλία και τα άρθρα τους, με τους ανά τον κόσμο διανοητές, οι οποίοι επιμένουν να κρατούν ζωντανό το μαρξισμό, και μαζί με αυτόν την ελπίδα για έναν καλύτερο κόσμο, με βοήθησε και πάλι σημαντικά, εκτός από την αγαπημένη μου Μαριλίζ, και τους λιγόστούς μου ακριβούς φίλους, ο φίλος και σύντροφος Αλέξανδρος Χρύσης.

Η συμβολή του υπήρξε καθοριστική όχι μόνον επειδή σε καθημερινή σχεδόν βάση ανταλλάσσουμε τις απόψεις μας σχετικά με μια θεματική που άπτεται περισσότερο ή λιγότερο του αντικειμένου τούτης της μελέτης, αλλά επειδή με την κριτική του ανάγνωση με προέτρεψε να ξεκαθαρίσω περισσότερο απ' ό,τι στην πρώτη της μορφή δύο σημαντικά ζητήματα: Το ένα ήταν η θέση που απέδιδα σ' ένα απόσπασμα των *Grundrisse* σχετικό με τις προϋποθέσεις της κομμουνιστικής χειραφέτησης. σε σχέση με το υπόλοιπο μαρξικό έργο, και το δεύτερο και κυριότερο, τους λόγους που και στην εποχή μας καθιστούν αναγκαία την κατώτερη φάση του κομμουνισμού, το σοσιαλισμό. Τον ευχαριστώ.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φοιτητές μου του μεταπτυχιακού «Δίκαιο και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση» της περιόδου 2006-2007, που με τις εργασίες τους στο τέλος του έτους, οι οποίες σχετίζονταν με τα τρία πρώτα κεφάλαια της μελέτης, με βοήθησαν, όσο δεν

μιαρούν να φανταστούν, να τα επεξεργαστώ παραπέδων, έτσι ώστε να γίνουν πιο σαφή μια σειρά ζητήματα αυτού, καθώς φάνηκε από τις εργασίες, δεν ήταν στην αριώτη της γραφή.

Τέλος ευχαριστώ τον Κώστα Γκοβόστη, ο οποίος σε ουσιολογικούς καιρούς για τέτοιου τύπου βιβλία, τιμώντας την ογδοντάχρονη παράδοση του οίκου Γκοβόστη, δέχθηκε δίχως τον παραμικρό ενδοιασμό να εκδώσει και τούτο το βιβλίο μου, καθώς και την Ευγενία Νικολάου και τον Πέτρο Τσαλπατούρο για την επιμέλεια της έκδοσης και του εξωφύλλου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΝΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ τη μεγάλη Οχτωβριανή Επανάσταση και σχεδόν είκοσι κιόλας χρόνια μετά την καπιταλιστική παλινόρθωση στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», σε μια εποχή που ο καπιταλισμός φαντάζεται μια ανίκητη αιώνια αλήθεια και το κομμουνιστικό όραμα μια για πάντα χαμένη υπόθεση, συνεχίζω να ανήκω σε αιωτούς που επιμένουν κομμουνιστικά και υπερασπίζονται την επικαιρότητα της κομμουνιστικής χειραφέτησης.

Αυτή μου η επιμονή, σε μια εποχή κρίσης της ελπίδας, απόρροια των στρεβλώσεων και τελικά της κατάρρευσης των πρώιμων σοσιαλιστικών προσπαθειών, της απουσίας ενός ισχυρού κομμουνιστικού κινήματος στη Δύση, της χρεοκοπίας και της πλήρους ταύτισης του ρεφορμιστικού ρεύματος με την αστική εξουσία, της ενσωμάτωσης στο σύστημα του φευτοπροοδευτικού εθνικισμού των χωρών του τρίτου κόσμου, δεν οφείλεται σε μια θρησκευτικού τύπου πίστη στην αναπόφευκτη έλευση του κομμουνισμού, αλλά στο ότι πείθομαι όλο και περισσότερο, ότι ακριβώς η εποχή μας, κατά την οποία το κεφάλαιο φαντάζει να θριαμβεύει, είναι η

εποχή κατά την οποία η κομμουνιστική χειραφέτηση είναι πιο αναγκαία και πιο εφικτή από ποτέ άλλοτε.

Ευθύς εξαρχής θέλω να διευκρινίσω ότι δεν πρόκειται να προβώ εδώ σε μια ανάλυση-καταγγελία των δεινών του καπιταλισμού, δηλαδή των πολέμων, της βίας, της οικολογικής καταστροφής, της πείνας, της εξαθλίωσης, της αδικίας, της εκμετάλλευσης, της ανισότητας, της αποξένωσης, μιας ζωής που χάνεται κερδίζοντάς την, αλλά σε αντίθεση με εκείνους που υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός και όλα αυτά, είναι «αναπόφευκτα, φυσικά» δεινά, επιδιώκω να προβάλλω το εφικτό μιας εναλλακτικής λύσης, που δεν είναι άλλη από την κομμουνιστική χειραφέτηση.

Θεωρώντας ότι ήλθε η ώρα η υπό ανασυγκρότηση κομμουνιστική Αριστερά, πέρα από την όποια αντίσταση προβάλλει για την υπεράσπιση των κεκτημένων, να περάσει σε μια συνολική ριζοσπαστική εναλλακτική πρόταση· τοποθετούμαι πέρα από τον αριστερό εκείνο λόγο τον «όλο και πιο επικεντρωμένο στην καταγγελία της φρίκης του καπιταλισμού και όλο και πιο απομακρυσμένο από τον αναλογισμό της πιθανότητας μιας λύσης» που καταγγέλλει ο Τζων Χόλογουεη.¹

Στο τέλος της γραφής, όπως γράφει ο Αλαίν Μπαντιού, «η ουσία της πολιτικής, ιδιαίτερα όταν υπάρχει ένας πραγματικός κίνδυνος [και αυτός είναι σήμερα η πολυσήμαντη καπιταλιστική βαρβαρότητα] δεν βρίσκεται στο “όχι” αλλά στο “ναι”»².

Αυτό λοιπόν που επιδιώκω μέσα από τη σύντομη τούτη μελέτη, είναι:

1. Να αποδείξω ότι η κομμουνιστική προοπτική, έτσι όπως την οραματίστηκαν οι κλασικοί του μαρξισμού, δηλαδή η προοπτική της χειραφέτησης της κοινωνικής ατομικότητας, παρά τις δυσκολίες υλο-

...οίησής της, αποτελεί σήμερα τη μοναδική εφικτή λιση απέναντι στην καπιταλιστική βαρβαρότητα, αποτελεί τη μοναδική δυνατότητα έτσι ώστε «η γη για να πάψει να αποτελεί ένα λιβάδι των δακρύων»³ για τη συντριπτική πλειοφηφία των κατοίκων της και έναν τόπο αν όχι αποκτήνωσης, σίγουρα όμως αποξένωσης από την ουσία του ανθρώπου για τους υπόλοιπους «προνομιούχους».

Τ' αυτόχρονα επιδιώκω να αποδείξω ότι αυτή η προοπτική, από τη σκοπιά των υλικών συνθηκών, δεν ήταν διμνατόν να αναπτυχθεί ολοκληρωμένα ούτε την εποχή των κλασικών του μαρξισμού –κάτι που οι ίδιοι φραίνεται να υιοθετούσαν στο κύριο μέρος του έργου τους– ούτε ακόμη στη Ρωσία του 1917.

Λν οι κλασικοί επιχείρησαν να σπρώξουν το παρόν της εποχής τους στο μέλλον, αυτό το μέλλον δεν είναι άλλο από το σύγχρονο παρόν.

Γιτσι σε αντίθεση απ' ό,τι με περίσσια ελαφρότητα δηλώνει ο Φουκώ, πως δηλαδή ο «μαρξισμός είναι για τη σκέψη του 19ου αιώνα σαν το φάρι στο νερό: δηλαδή οπουδήποτε άλλού παύει να αναπνέει»,⁴ σε αντίθεση ακόμη με όσους, όπως ο Ερνέστο Λακλάου, με περίσσιο θράσος αυτοανακηρύσσονται σε μεταμαρξιστές. Θεωρώντας τον μαρξισμό «σαν μια στιγμή που έχει παρέλθει»,⁵ σε αντίθεση τέλος με τον Μπαλιμπάρ του 1996, για τον οποίο «το τέλος του μαρξισμού έχει αμετακλήτως ολοκληρωθεί»,⁶ υποστηρίζω ότι στην εποχή μας και όχι στον 19ο αιώνα είναι που ο μαρξισμός και πιο ειδικά εκείνό το βάθος στο οποίο οδηγεί η μαρξική διαλεκτική,⁷ δηλαδή η υπέρβαση των αντιθέσεων του καπιταλισμού και η ελεύθερη ανάπτυξη της κοινωνικής ατομικότητας, είναι πιο επίκαιρες από ποτέ.

2. Να αναδείξω την αντίφαση που προκύπτει από το γεγονός ότι, ενώ στις σύγχρονες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες υπάρχουν σήμερα οι υλικές προϋποθέσεις για να ξεμπερδεύει η κοινωνία με την προϊστορία της και την καπιταλιστική βαρβαρότητα, και να κάνει το άλμα στους ουρανούς της χειραφέτησης. εκείνοι που καλούνται να απαιτήσουν και να υλοποιήσουν αυτό το επαναστατικό άλμα –το εν δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο– για την ώρα δεν το έχουν πράξει και τούτο χάρη στην ενσωμάτωσή τους.

Έτσι λοιπόν, ενώ υπό την έννοια που προσέδωσε σε αυτό ο Μαρκούζε, μπορούμε σήμερα, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, να μιλάμε για τέλος της ουτοπίας.⁸ αυτό το τέλος δεν έχει ακόμη υλοποιηθεί στην πράξη και τούτο επειδή υπάρχει μια αναντιστοιχία ανάμεσα στην αντικειμενική δυνατότητα για ριζοσπαστική αλλαγή και στην υποκειμενική διεκδίκησή της. ανάμεσα στην ιστορική ημερήσια διάταξη που θέτει η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και εκείνη που θέτει το εν δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο.⁹

Αντίθετα η ανθρωπότητα φαίνεται να ακολουθεί μέχρι σήμερα μια παράδοξη πορεία, κατά την οποία η ωρίμανση των αντικειμενικών-υλικών συνθηκών περάσματος στην κομμουνιστική κοινωνία της χειραφέτησης είναι ευθέως ανάλογη με την ενίσχυση του ρεύματος της ενσωμάτωσης, ή αντιστρόφως ανάλογη με την όξυνση της ταξικής πάλης και την ωρίμανση της επαναστατικής συνείδησης.

Με δεδομένο όμως ότι οι αντικειμενικές-υλικές συνθήκες από μόνες τους δεν είναι ικανές να καθορίσουν με τη μορφή φυσικού νόμου την πορεία προς την κομμουνιστική χειραφέτηση, και ότι γι' αυτήν

απαιτείται η επανάσταση, παρόλο που το «ποια από τις άπειρες σπίθες θα ανάφει την πυρκαγιά»,¹⁰ κανείς δεν μπορεί να το γνωρίζει, μέχρι τώρα τουλάχιστον η ανθρωπότητα φαίνεται να επιλέγει τη βαρβαρότητα.

- .3. Να διερευνήσω αν οι υποκειμενικές δυνάμεις, οι αναγκαίες για την πραγματοποίηση του κομμουνιστικού μετασχηματισμού, είναι πιθανόν να αφυπνιστούν μέσα από τις αντιθέσεις του σύγχρονου καπιταλισμού, στο βαθμό που το κεφαλαιοκρατικό σύστημα στην παρούσα φάση του είναι υποχρεωμένο για να συνεχίσει να υπάρχει, να άρει τους υλικούς αλλά και ορισμένους ιδεολογικούς όρους, που μέχρι σήμερα αποτελούσαν τη βάση της ενσωμάτωσης.

Η μελέτη αποτελείται από έξι κεφάλαια εκ των οποίων τα δύο που αναφέρονται στον κομμουνισμό (κεφάλαιο πρώτο) και στην επανάσταση (κεφάλαιο τέταρτο) έχουν το χαρακτήρα σύντομης υπενθύμισης σημαντικών μεν, ξεχασμένων και παραχαραγμένων δε, θέσεων των κλασικών του μαρξισμού.

Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί μια σύντομη υπενθύμιση του μαρξικού οράματος της κομμουνιστικής χειραφέτησης, ενός οράματος το οποίο παραδόξως όσο περισσότερο αντικειμενικά εφικτό καθίσταται τόσο σπανίζουν οι αναφορές σε αυτό.

Έτσι κι αλλιώς η αναγκαιότητα υπενθύμισης του περιεχομένου αυτού του οράματος προκύπτει τόσο από την πλήρη παραχάραξη του εκ μέρους της αστικής και ρεφορμιστικής ιδεολογίας όσο και από την ταύτισή του στην κοινή συνείδηση με τον «υπαρκτό σοσιαλισμό».

Στο δεύτερο κεφάλαιο¹¹ παρουσιάζονται οι διαφορετικές θέσεις των κλασικών σχετικά με τις υλικές προϋ-

ποθέσεις του κομμουνισμού. Το διάγραμμα αυτού του δεύτερου κεφαλαίου είναι το ακόλουθο:

1. Μια καταγραφή των πλέον σημαντικών αναφορών των κλασικών, των σχετικών με τη θέση τους περί αντιστοιχίας επιπέδου ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και μορφών κοινωνικής οργάνωσης γενικά, και πιο ειδικά των θέσεών τους για τις υλικές προϋποθέσεις εδραίωσης του καπιταλισμού.
2. Μια καταγραφή των σχετικών αναφορών των κλασικών όσον αφορά στις γενικές και ειδικές υλικές προϋποθέσεις για την επικράτηση του κομμουνισμού.
Από αυτήν την καταγραφή θα διαπιστωθεί ότι σε ένα απόσπασμα κρυμμένο θησαυρό, των *Grundrisse*, ο Μαρξ μέσα από μια μεγαλειώδη πρόβλεψη, αναγάγει τις σύγχρονές μας συνθήκες της κυριαρχίας της «γενικής διάνοιας», ως τις κατάλληλες για την επίτευξη της κομμουνιστικής χειραφέτησης. Όμως στο κύριο μέρος του έργου των κλασικών, παρόλο που και εκεί υπάρχουν διάσπαρτες αναφορές που προσεγγίζουν όσα υποστηρίζονται στα *Grundrisse*, είναι το επίπεδο ανάπτυξης που αντιστοιχεί στην κλασική βιομηχανία της εποχής τους που διαφαίνεται να αποτελεί γι' αυτούς την υλική προϋπόθεση αυτής της επικράτησης.
3. Μια υπενθύμιση των θέσεων των κλασικών σχετικά με ορισμένες περιπτώσεις όπως η Ισπανική Επανάσταση του 1854-1856, ή η Γερμανία στα τέλη του 19ου αιώνα, οπότε και η επαναστατική συνείδηση του προλεταριάτου ανάγεται σε παράγοντα ικανό να συντομεύσει τις οδύνες του τοκετού της νέας κοινωνίας και να καλύψει την υστέρηση των υλικών συνθηκών.
Μάλιστα στην περίπτωση της Γερμανίας η καθυστέ-

ρησή της φαντάζει να μετατρέπεται σε πλεονέκτημα, ενώ εισάγεται γι' αυτήν ακριβώς την περίπτωση η έννοια της διαρκούς επανάστασης, η οποία και καλείται να γεφυρώσει το κενό που προκύπτει από αυτήν την καθυστέρηση.

1. Μια υπενθύμιση των τοποθετήσεων των κλασικών, σχετικά με τη δυνατότητα περάσματος στον κομμουνισμό της Ρώσικης αγροτικής κοινότητας. Μέσα από αυτές τις τοποθετήσεις διαφαίνεται ότι για τους κλασικούς, έστω και σαν εξαίρεση, δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο περάσματος στον κομμουνισμό ακόμη και περιοχών όπως η καθυστερημένη Ρωσία.

Στο τρίτο κεφάλαιο τεκμηριώνεται η θέση ότι ούτε στον 19ο αιώνα ούτε στη Ρωσία του 1917, αλλά στις σύγχρονες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, έχουν εκπληρωθεί οι αντικειμενικές προϋποθέσεις για την εδραίωση της ανώτερης φάσης της κομμουνιστικής κοινωνίας, δηλαδή για την αναγωγή σε κυρίαρχη της ελεύθερης δραστηριότητας αυτοσκοπό.

Το διάγραμμα αυτού του τρίτου κεφαλαίου είναι το ακόλουθο:

1. Τεκμηρίωση της θέσης ότι οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις του 19ου αιώνα ήταν ανεπαρκείς για το πέρασμα στον ολοκληρωμένο κομμουνισμό.
2. Την ερμηνεία της, κατά τους κλασικούς, αναγκαιότητας παρεμβολής μιας κατώτερης φάσης της κομμουνιστικής κοινωνίας, ή όπως αυτή καθιερώθηκε αργότερα να ονοματίζεται, του σοσιαλισμού, όχι μόνον, αλλά κυρίως ως απόρροια του χαμηλού επίπεδου ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων της εποχής τους και το χαρακτηρισμό αυτής της περιόδου σαν φάση τυπικής υπαγωγής στον κομμουνι-

στικό τρόπο παραγωγής, κατ' αναλογία της περιόδου της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, η οποία αφορά στην εδραίωση του καπιταλισμού.

3. Την τεκμηρίωση της θέσης ότι και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στη Ρωσία του 1917 ήταν ανεπαρκής για την εδραίωση του κομμουνισμού, κάτι που γινόταν ακόμη πιο δύσκολο κάτω από τις συνθήκες της μοναδικότητας, και ακόμη την υποστήριξη της θέσης ότι η αναγκαιότητα κάτω από αυτές τις δυσοίωνες για τον κομμουνισμό συνθήκες της παρεμβολής μιας μακράς μεταβατικής περιόδου ανάκτησης του χαμένου εδάφους εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους για την κομμουνιστική προοπτική.
4. Την τεκμηρίωση της θέσης ότι στο επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων της εποχής μας, έτσι όπως αυτές περιγράφονται κυρίως στα *Grundrisse*, και όχι σε εκείνο της εποχής των κλασικών ή του 1917, είναι που όχι μόνο δεν μπορούν πια να ανταποκριθούν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, αλλά ότι αντιστοιχεί η κομμουνιστική χειραφέτηση, η οποία ως εκ τούτου είναι σήμερα εφικτή, καθιστώντας πραγματική μια αφηρημένη μέχρι σήμερα δυνατότητα.
5. Την διεξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη δυνατότητα επανεμφάνισης του σοσιαλισμού και εδραίωσης του κομμουνισμού στις σύγχρονες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες παρά την πρώτη αποτυχία αυτού του εγχειρήματος στη Ρωσία του 1917, στη βάση της εμπειρίας που προκύπτει από την πρώιμη εμφάνιση του καπιταλισμού και τις φεουδαλικές παλινορθώσεις που ακολούθησαν στις πόλεις της βόρειας Ιταλίας.

Τέλος, αντί για συμπεράσματα αυτού του τρίτου κεφαλαίου, τη διατύπωση της θέσης ότι ενώ το μαρξικό όραμα της χειραφέτησης είναι σήμερα εφικτό, ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς, για να το δει να υλοποιείται στην εποχή του.

Στο τέταρτο κεφάλαιο υπενθυμίζεται η θέση των κλασικών για την αναγκαιότητα της επαναστατικής παρέμβασης του υποκειμενικού παράγοντα, δηλαδή του προλεταριάτου, για την ανατροπή του καπιταλισμού, ή διαφορετικά της θέσης τους περί αδυναμίας των αντικειμενικών-υλικών συνθηκών ώστε από μόνες τους να οδηγήσουν στην κατάρρευση του καπιταλισμού και στο πέρασμα στην κομμουνιστική κοινωνία.

Ακόμη σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να αναδειχτεί η εξαιρετική σημασία αυτής της υποκειμενικής παρέμβασης στα πλαίσια της διαλεκτικής αντικειμενικών συνθηκών. υποκειμενικού παράγοντα, υπενθυμίζονται οι παράγοντες που οδηγούν τους κλασικούς να αναγορεύσουν το προλεταριάτο σε εν δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο, και τέλος υπενθυμίζεται ο χαρακτήρας της προλεταριακής επανάστασης.

Στο πέμπτο κεφάλαιο προσπαθώ να τεκμηριώσω τη θέση ότι ναι μεν οι κλασικοί του μαρξισμού από διάφορες οπτικές γωνίες, κυρίως έμμεσα αλλά και άμεσα, προσέγγισαν το ζήτημα της ενσωμάτωσης, ακόμη και του εν δυνάμει επαναστατικού υποκειμένου, του προλεταριάτου, στην κεφαλαιοκρατική τάξη πραγμάτων, από την άλλη όμως αποδείχθηκε ότι η δυναμική αυτής της ενσωμάτωσης ήταν πολύ πιο ισχυρή απ' όσο μπορούσαν να φανταστούν, με συνέπεια να διαμορφωθεί μια σαφής υστέρηση του υποκειμενικού παράγοντα ως προς τις αντικειμενικές δυνατότητες περάσματος στην κομμουνιστική κοινωνία.

Το διάγραμμα αυτού του πέμπτου κεφαλαίου είναι το ακόλουθο:

1. Υπενθύμιση της θέσης των κλασικών περί κυριαρχίας της αστικής ιδεολογίας και στο προλεταριάτο, καθώς και αναφορά στις πρώτες άμεσες ερμηνείες τους τις σχετικές με αυτήν την κυριαρχία.
2. Υπενθύμιση του ρόλου που παίζει η πολιυεπίπεδη αποξένωση και ο φετιχισμός, που ανέδειξαν οι κλασικοί, από τη μια στην συγκάλυψη της πραγματικής φύσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, με συνέπεια να δυσκολεύεται η συνειδητοποίηση της ανάγκης της επαναστατικής αλλαγής τους, και από την άλλη στην απανθρωποποίηση των ανθρώπων, στην αποξένωση από την ουσία τους, με συνέπεια αυτοί, να μην επιδιώκουν την εναρμόνιση αυτής τους της ουσίας με το είναι τους, κάτι που μόνον ο κομμουνιστικός τρόπος παραγγής μπορεί να τους διασφαλίσει.
3. Αναφορά στο ρόλο που παίζει κατά τους κλασικούς στη διαδικασία της συναινετικής ενσωμάτωσης στην κεφαλαιοκρατική τάξη πραγμάτων, από τη μια η δεισιδαιμονία προς το αστικό κράτος που διαχατέχει την εργατική τάξη και από την άλλη η παραπλανητική ισότητα τόσο των πολιτικών δικαιωμάτων όσο και του αστικού δίκαιου.
4. Αναφορά στην ανάδειξη από μέρους των κλασικών του ρόλου της «εργατικής αριστοκρατίας», η οποία τουλάχιστον στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, απέκτησε ένα απρόβλεπτα για τους κλασικούς αλλά και τον Λένιν μαζικό χαρακτήρα, με συνέπεια το ρεφορμιστικό ρεύμα της ενσωμάτωσης να καταστεί κυρίαρχο στο εργατικό κίνημα.
5. Μια αναφορά στο ρόλο που απέδιδαν οι κλασικοί στο ρόλο της βίας είτε με τη μορφή της πολιτικής-κρατικής βίας είτε με εκείνην του οικονομικού καταναγκα-

σμού και στο ρόλο του φόβου της βίας, σαν παράγοντες που συμβάλουν έτσι ώστε το προλεταριάτο να εκβιάζεται να αποδεχτεί το κυρίαρχο σύστημα.

6. Μια υπενθύμιση των μεσολαβήσεων, τις οποίες εισήγαν οι κλασικοί ανάμεσα στην αυθόρυμη εργατική συνείδηση και την επαναστατικοποίησή της, ακριβώς διότι διέκριναν ότι αυτή η αυθόρυμη συνείδηση δεν έχει άμεσα ένα επαναστατικό χαρακτήρα.
7. Τη διαπίστωση ότι οι κλασικοί, παρά τις αναφορές τους σε μια σειρά παράγοντες που συμβάλουν στην ενσωμάτωση της εργατικής τάξης και την από μέρους τους εισαγωγή των μεσολαβήσεων που προαναφέρθηκαν, τελικά υποτιμούν τη δυναμική της συναινετικής ενσωμάτωσης και ότι αυτή θα εξελισσόταν σε βασικό πυλώνα της αστικής κυριαρχίας.

Τέλος σαν κατακλείδα, σε ένα έκτο κεφάλαιο, διερευνάται κατά πόσο στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες τα μέτρα που παίρνει το κεφάλαιο για να αντιμετωπίσει την δομική του κρίση. η οποία είναι συνέπεια της νομοτελειακής τάσης αντικατάστασης της άμεσης ζωντανής εργασίας. είναι δυνατόν να οδηγήσουν την εργατική τάξη σε μια αντιστροφή της τάσης ενσωμάτωσης που την χαρακτηρίζει μέχρι σήμερα.

Το διάγραμμα του έκτου αυτού κεφαλαίου είναι το ακόλουθο:

1. Καταγραφή των συνεπειών από τα μέτρα που παίρνει το κεφάλαιο στα πλαίσια της κρίσης του, ως προς τα διάφορα πεδία που όπως είδαμε στο πέμπτο κεφάλαιο αποτελούσαν για τους κλασικούς το πλαίσιο διαμόρφωσης της συναινετικής ενσωμάτωσης.
2. Προβληματισμός σχετικά με τις πιθανότητες αντιδράσεων της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων

χωρών, απέναντι σε αυτές τις αλλαγές, δηλαδή απέναντι στο πισωγύρισμα ως προς τις συνθήκες της ζωής της, τον εντεινόμενο αυταρχισμό και τη γενίκευση της βαρβαρότητας.

Αν τελικά αυτές οι αντιδράσεις οδηγήσουν στην όξυνση της ταξικής πάλης και της αντίδρασης στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, αυτό θα συμβάλει αποφασιστικά και στην ανάδειξη της μέχρι τώρα μόνο εν δυνάμει ή προδιάθεσης επαναστατικής συνείδησης του προλεταριάτου των αναπτυγμένων χωρών.

Το αν τελικά συμβεί κάτι τέτοιο, παραμένει ένα μεγάλο ερωτηματικό το οποίο και διατυπώνεται με τη μορφή του διλήμματος κομμουνισμός ή βαρβαρότητας, που τίθεται στο τέλος της μελέτης.

Κλείνοντας τούτη την εισαγωγή νιώθω την ανάγκη να προλάβω δυο κατηγορίες, οι οποίες είναι πιθανό να μου αποδοθούν.

Η πρώτη είναι, να κατηγορηθώ ως οπαδός ενός οικονομικού αν όχι τεχνολογικού ντετερμινισμού και ακόμη χειρότερα να κατηγορηθούν οι κλασικοί για κάτι τέτοιο μέσα από τη δική μου ανάγνωσή τους.

Αυτή η κατηγορία μπορεί να προκύψει μέσα από μια αποσπασματική ανάγνωση του δευτέρου και του τρίτου κεφαλαίου, τα οποία αναφέρονται στην προϋπόθεση της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων. Είναι προφανές ότι σε αυτά τα κεφάλαια με δεδομένο το συγκεκριμένο πεδίο αφαίρεσης στα οποία κινούνται, δεν ήταν δυνατόν να ξεδιπλωθεί τουλάχιστον ολοκληρωμένα η διαλεκτική αντικειμενικών-υλικών συνθηκών, υποκειμενικού παράγοντα, η οποία και αποτελεί τη θεμελιακή μεθοδολογική αρχή απόρριψης του όποιου ντετερμινισμού.

Αυτή λοιπόν η διαλεκτική που ανατρέπει την παραπάνω κατηγορία ξεδιπλώνεται στο τέταρτο κεφάλαιο. οπότε και η προλεταριακή επανάσταση προβάλλεται ως η στιγμή της κατ' εξοχήν απόρριψης του οικονομικού ντετερμινισμού, στο πέμπτο κεφάλαιο οπότε και τίθεται σε αμφισβήτηση ο μεσσιανικός χαρακτήρας του προλεταριάτου, ο οποίος θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αντικαθιστά τον οικονομικό ντετερμινισμό, και ολοκληρώνεται στο έκτο κεφάλαιο, οπότε και το πέρασμα στην κοινωνία της χειραφέτησης τίθεται ως μια εναλλακτική λύση και όχι ως μια τελεολογική κατάληξη απόρροια της όποιας ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων. ή ακόμη της νομοτελειακής επαναστατικοποίησης του προλεταριάτου.

Μια δεύτερη πιθανή κατηγορία, την οποία θα ήθελα να αποκρούσω εκ των προτέρων, είναι εκείνη της «τσιτατολογίας» που ορισμένοι θα σπεύσουν να μου προσάφουν. Η αλήθεια είναι ότι πράγματι δεν φειδωλεύτηκα την παράθεση αποσπασμάτων από το έργο των κλασικών, δυσκολεύοντας έτσι τόσο τον εαυτό μου με την αναζήτηση και κυρίως με την έντιμη επιλογή τους. όσο και τους αναγνώστες. μια και είναι βέβαιο ότι αυτά «βαραίνουν» το κείμενο.

Αυτό όμως έγινε για δυο λόγους. Ο πρώτος είναι επειδή επιμένω να υποστηρίζω ότι πέρα από τις όποιες ερμηνευτικού τύπου παρεμβάσεις, ο καλύτερος τρόπος για να αποδοθούν οι θέσεις ή και οι αντιφάσεις που διαπερνούν τη συλλογιστική των κλασικών είναι οι αναφορές στο ίδιο τους το έργο. Επέλεξα έτσι, από τη μια σύνολα αποσπασμάτων τα οποία αναδείχνουν τις ιπαρκτές, συχνά διαφορετικές, ή και αντιθετικές τοποθετήσεις των κλασικών, και από την άλλη αποσπάσματα τα οποία εκφράζουν με τον καλύτερο κατά τη γνώ-

μη μου τρόπο τη βαθύτερη εσωτερική ενότητα της προβληματικής τους πάνω στα ζητήματα που θίγονται εδώ. εκφράζουν την κυρίαρχη και όχι μια συγκυριακή ή πολεμική τοποθέτησή τους.

Ο δεύτερος λόγος της παράθεσης πολλών αποσπασμάτων από τα έργα των κλασικών είναι ότι η αυθαιρεσία εκ μέρους διαφόρων «μεταμαρξιστών», σε σχέση με τα γραφόμενα των κλασικών. Έχει γίνει πια προκλητική και έχει φτάσει στο απροχώρητο. Έτσι άλλοι βγάζουν αυθαίρετα συμπεράσματα δίχως καθόλου να παραπέμπουν στο έργο τους, άλλοι παραπέμπουν σε αυτό εκλεκτικά διαστρέφοντάς το, όπως π.χ. ο Λούντο Μαρτένς, ο οποίος από τη διατύπωση και μόνον του Λένιν. «κομμουνισμός είναι η σοβιετική εξουσία συν εξηλεκτρισμός όλης της χώρας»,¹² συνάγει αυθαίρετα το συμπέρασμα ότι ο Λένιν θεωρούσε εφικτή την οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μια και μόνο χώρα και μάλιστα καθυστερημένη,¹³ και τέλος άλλοι όπως π.χ. ο Ζακ Ατταλί, σύμβουλος του Μιττεράν, «παραπέμπουν» σε χωρία που οι ίδιοι κατασκευάζουν!!!¹⁴

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. John Holloway, *Ας Αλλάξουμε τον κόσμο χωρίς να καταλάβουμε την εξουσία – Το νόημα της επανάστασης σήμερα*. Μετάφραση Άννα Χόλογουεη, Εκδόσεις Σαββάλας, 2006. σελ. 161.
2. Alain Badiou, *Περιστάσεις 1 και 2*, Μετάφραση Σάββας Μιχαήλ, Εκδόσεις Άγρα, 2005, σελ. 38.
3. Paul Lafargue, *Le droit à la paresse*, in <http://www.marxists.org>.
4. Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Éditions Flammarion, 1997, σελ. 274.
5. Ernesto Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Εισαγωγή.

Επιμέλεια, Μετάφραση Γιάννης Σταυροκάκης, Εκδόσεις Νήσος, 1997, σελ. 276.

6. Étienne Balibar, *Avant – propos pour la réédition de 1996 de Pour Marx de Louis Althusser*, La Découverte, 2005, p. I
7. Βλ. Étienne Balibar, *La crainte des masses – Politique et philosophie avant et après Marx*, Éditions Galilée, 1997, σελ. 31-32.
8. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Το τέλος της ουτοπίας*. Ψυχικόν βιβλία, 1985.
9. Βλ. Stefan Gandler, *Reification versus ethos moderne-conscience quotidienne chez Georg Lukács et Bolívar Echeverría*, in *Actuel Marx en Ligne*, no 26 3/11/2003, p. 7.
10. Λένιν, *Ο Αριστερισμός παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*, Άπαντα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, τόμ. 41, σελ. 85.
11. Το κεφάλαιο αυτό καθώς και το επόμενο τρίτο κεφάλαιο αποτελεί μια παραπέρα ανάπτυξη, εμβάθυνση και αποσαφήνιση ορισμένων απόφεων μου που που πρωτοπαρουσιάστηκαν με τη μορφή εισήγησης στο Διεθνές Συνέδριο, το οποίο έγινε στο Πολυτεχνείο στις 31 του Μάρτη και 1η του Απρίλη του 2005, με θέμα *Ιμπεριαλισμός Αντιθέσεις–Αντιστάσεις*, το οποίο οργάνωσαν τα περιοδικά «Διάπλους», «Ουτοπία» και «Στίγμα». Έκδοση ΚΨΜ, 2007, σελ. 127-157.
12. Λένιν, Το VIII Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ, *Εισήγηση της Πανρωσικής Εκτελεστικής Επιτροπής και του Συμβουλίου των λαϊκών επιτροπών για την εξωτερική και εσωτερική πολιτική*, 22 Δεκέμβρη 1920, Άπαντα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, τόμ. 42, σελ. 159.
13. Λούντο Μαρτένς, *Μια άλλη ματιά στον Στάλιν*, Μετάφραση Στάθης Σφακιανούδης, Σύγχρονη Εποχή, 2003.
14. Jacques Attali, *Marx, l' esprit du monde*, Fayard, 2005.

Κάθε μέρα ήταν Κυριακή, δηλαδή ο κομμουνισμός.

ΛΟΥΙ ΑΛΤΟΥΣΕΡ, «Το μέλλον διαρκεί πολύ»

Κεφάλαιο 1

ΤΟ ΞΕΧΑΣΜΕΝΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ

ΟΠΩΣ Ο ΜΑΡΞ αντέστρεψε τη διαλεκτική του Χέγκελ, έτσι που να την τοποθετήσει με το κεφάλι επάνω και τα πόδια κάτω, ήταν της μοίρας του να υποστεί και η δική του συλλογιστική μια παρόμοια αντιστροφή.

Είναι βέβαιο ότι αν γινόταν μια έρευνα σχετικά με την αντίληψη που έχει η κοινή γνώμη για τον κομμουνισμό, οι απαντήσεις που θα δίνονταν δεν θα είχαν καμιά απολύτως σχέση με το όραμα των κλασικών και μάλλον θα κυμαίνονταν στον αντίποδά του.

Για τους περισσότερους λοιπόν ο κομμουνισμός ταυτίζεται με τον κρατισμό, τον αυταρχισμό, την ανελευθερία, με μια προς τα κάτω ισοπέδωση.

Έκτος όμως από αυτήν την ακραία έκφανση της παραχάραξης του κομμουνιστικού οράματος, για την οποία κάθε άλλο παρά είναι άμοιρος ευθυνών ο «υπαρκτός σοσιαλισμός», υπάρχει και μια άλλη που συνίσταται στην μετατροπή των μέσων της κομμουνιστικής χειραφέτησης σε αυτοσκοπό.

Έτσι στην καλύτερη των περιπτώσεων η εξουσία της εργατικής τάξης, ή ο σοσιαλισμός, και στην χειρότερη η εξουσία του κόμματος, η ακόμη χειρότερα η ηγεσία του, ή για τους ρεφορμιστές οι μεταρρυθμίσεις στα πλαίσια του καπιταλισμού, μετατράπηκαν σε αυτοσκοπούς.

Συνέπεια όλων αυτών ήταν ο κατεξοχήν ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του κομμουνισμού, το όραμα της μαρξικής χειραφέτησης της κοινωνικής ατομικότητας, να αποκρύπτεται όχι μόνον από τους δηλωμένους πολέμιους του μαρξισμού, αλλά ακόμη και από την πλειονότητα των σύγχρονων αυτοπροσδιοριζόμενων σαν κομμουνιστών, παρόλο που οι ίδιοι οι κλασικοί όπως μας εξηγεί ο Ένγκελς, ακριβώς επειδή ήθελαν να ξεχωρίζουν με βάση αυτό τους το όραμα, επέμεναν να αυτοαποκαλούνται «κομμουνιστές» και όχι «σοσιαλδημοκράτες».¹

Η αλήθεια είναι ότι και οι ίδιοι οι κλασικοί δεν είναι παντελώς άμοιροι ευθυνών γι' αυτήν την μετάθεση του κέντρου βάρους από την κομμουνιστική χειραφέτηση, στη σοσιαλιστική κατώτερη φάση της.

Η αναγκαιότητα της παρεμβολής της σοσιαλιστικής μεσολάβησης ή μετάβασης, την οποία υιοθετούν και στην οποία θα αναφερθούμε στο 3.2, το γεγονός ότι συχνά όπως θα δούμε στο δεύτερο κεφάλαιο, οι προϋποθέσεις που έθεταν αφορούσαν σε αυτήν την κατώτερη φάση, το γεγονός ότι αυτή η τελεύταια αποτελούσε μια πιο άμεση προτεραιότητα, το γεγονός ότι για την ίδια τη εργατική τάξη του 19ου αιώνα η ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας φάνταζε ένα μακρόπνοο σχέδιο αν όχι ουτοπική, ενώ ο σοσιαλισμός αποτελούσε μια πιο άμεσα εφικτή λύση και κίνητρο απέναντι στην εκμετάλλευση και την αδικία, οδήγησε και τους κλασι-

κούς να ρίχνουν το βάρος τους στην κατώτερη φάση, με ουνέπεια να διευκολύνουν μια ανάγνωσή τους που την ανήγαγε σε αυτοσκοπό.

Προς αυτήν την κατεύθυνση δεν κινείται άραγε, για παράδειγμα ο Ένγκελς όταν στον Πρόλογο του 1892 στην «Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία» απολογείται για το ότι στην πρώτη έκδοση αυτού του έργου του το 1844 απέδιδε ιδιαίτερη βαρύτητα στον κομμουνισμό σαν «μια θεωρία που τελικός σκοπός της είναι η απελευθέρωση ολόκληρης της κοινωνίας, μαζί και των κεφαλαιοκρατών, από τα στενά πλαίσια των σημερινών σχέσεων», ενώ θα έπρεπε να προβάλλει το ταξικό περιεχόμενο του σοσιαλισμού;²

Η αποκατάσταση λοιπόν, της μαρξικής περί κομμουνισμού θεωρίας απαιτεί όχι μόνον την αποκάλυψη των παραχαράξεών της από το χυδαίο αντικομμουνισμό, όχι μόνον την αταλάντευτη και μια για πάντα ρήξη τόσο με τη ρεφορμιστική προοπτική ενός πιο ανθρώπινου καπιταλισμού, ο οποίος ιδιαίτερα στην εποχή μας αποτελεί τη μεγαλύτερη χίμαιρα, όσο και με τις εγκληματικές διαστρεβλώσεις της, που στιγμάτισαν τον «υπαρκτό σοσιαλισμό», αλλά και μια μη αποσπασματική μελέτη του έργου των κλασικών.

Αποτελεί χρέος μας να επαναφέρουμε στο προσκήνιο το καταχωνιασμένο πραγματικό περιεχόμενο της κομμουνιστικής προοπτικής. έτσι όπως αυτή διατυπώθηκε από τους κλασικούς και το οποίο παραμένει άγνωστο για την τεράστια πλειοφηφία των ανθρώπων που καλούνται να το υλοποιήσουν!

Ας υπενθυμίσουμε λοιπόν επιγραμματικά αυτό το περιεχόμενο του κομμουνιστικού οράματος, το οποίο σε αντίθεση από τις χίμαιρες των ουτοπικών σοσιαλιστών δεν στηρίζεται «καθόλου σε ιδέες, σε αρχές που

εφευρέθηκαν ή ανακαλύφθηκαν από τούτον ή εκείνον τον αναμορφωτή του κόσμου, [αλλά] αποτελεί τη γενική έκφραση πραγματικών σχέσεων της πάλης των τάξεων, που υπάρχει στην πραγματικότητα της ιστορικής κίνησης που συντελείται μπροστά μάτια μας»,³ ή διαφορετικά αποτελεί «την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων».⁴

Και πριν απ' όλα οφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε, ότι στην παραπάνω διατύπωση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου ο τόνος πέφτει στην κίνηση που καταργεί το υπάρχων παρά στο ίδιο το υπάρχων.

Όπως επισημαίνει ο Ένγκελς στο *Αντι-Ντύριγκ* θα πρέπει να αντιμετωπίζονται τα πράγματα «όχι σαν να ήταν στατικά και δίχως ζωή το καθένα με τη σειρά του, το ένα πλάι στο άλλο, και το ένα μετά το άλλο, όποτε και είναι αλήθεια ότι δε συναντάμε σε αυτά αντιθέσεις [...αλλά να τα αντιμετωπίζουμε] στην κίνησή τους, στην αλλαγή τους, τη ζωή τους, την αμοιβαία αλληλεξάρτησή τους».⁵

Άλλωστε το περιεχόμενο της ίδιας της μαρξικής διαλεκτικής είναι τέτοιο που ακόμη και για να γίνει κατανοητό το παρών, αυτό είναι αναγκαίο να αντιμετωπίζεται όχι σαν κάτι μόνιμο και αμετακίνητο, αλλά ως φορέας μιας παρελθούσας ιστορικής εξέλιξης και ταυτόχρονα ως φορέας μιας μελλοντικής εξέλιξης.

Τα πράγματα θα πρέπει να αντιμετωπίζονται όχι μόνον ως έχουν, αλλά και ως γίγνεσθαι, έτσι που η διαδικασία της μετεξέλιξης τους αποτελεί εξίσου μέρος αυτού που είναι, όσο και οι ιδιότητες που συνδέονται με την εμφάνιση και τη λειτουργία τους κατά την παρούσα στιγμή.⁶

Από αυτήν τη σκοπιά, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Γκεόργκ Λούκατς στο *Ιστορία και ταξική συνείδηση*,

«μόνον όταν ο άνθρωπος είναι σε θέση να συλλάβει το παρόν ως γίγνεσθαι, αναγνωρίζοντας τις τάσεις των ιποίων η διαλεκτική αντίθεση του επιτρέπει να δημιουργήσει το μέλλον, το παρόν, το παρόν ως γίγνεσθαι, γίνεται το παρόν του. Μόνον όποιος έχει την έφεση και τη θέληση να γεννήσει το μέλλον μπορεί να δει τη συγκεκριμένη αλήθεια του παρόντος».⁷

Έτσι λοιπόν, όπως παρατηρεί ο Λουσιέν Σεβ, ο ρεαλισμός του Μαρξ δεν σημαίνει να αγκυροβολήσουμε στο παρόν μέσα σε όλη τη «συγκεκριμενικότητά» του και να αποπέμπουμε το μέλλον σε ένα μακρινό νεφελώδη ορίζοντα όπου δεν θα διακρίνονται παρά αμυδρά ίχνη του ιδανικού.⁸

Ο Μαρξ ακολουθεί την αντίστροφη ακριβώς πορεία και αυτό συνιστά μια από τις πλέον σημαντικές διαφοροποίησης του από τον οπορτουνισμό. Και αυτή η διαφοροποίηση δεν είναι μόνον μεθοδολογικού χαρακτήρα, όπως από μια πρώτη όψη είναι δυνατόν να εκληφθεί, αλλά αφορά και στη σχέση της πολιτικής στρατηγικής με την τακτική, την υποταγή της δεύτερης στην πρώτη.

Ο Μαρξ λοιπόν, εντοπίζοντας την ουσία των αντιθέσεων που διαπερνούν τον καπιταλισμό, οδηγείται στο να ανακαλύπτει και την ουσία της λύσης τους. Και αυτή ακριβώς η λύση είναι η ιστορική προοπτική του κομμουνισμού. Έτσι η δυνατότητα αυτής της προοπτικής είναι πια που ανάγεται σε κριτήριο κριτικής του υπάρχοντος συστήματος, αλλά και της πορείας προς το οραματικό ζητούμενο. Αυτός είναι και ο «πολιτικός ρεαλισμός» του μαρξισμού.

Έτσι λοιπόν παρά το γεγονός ότι οι κλασικοί και πιο ειδικά ο Μαρξ απέφευγαν «να γράψουν συνταγές για το μαγειρείο του μέλλοντος»,⁹ υπάρχουν στο έργο τους

αρκετά στοιχεία που έστω και στις γενικές βασικές του γραμμές προσδιορίζουν το περιεχόμενο της κομμουνιστικής προοπτικής.

Μάλιστα από μια περίοδο και μετά, όταν πια δεν είχαν σαν προτεραιότητα την αποστασιοποίησή τους από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές και κυρίως το 1875 οπότε γράφτηκε και η *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, οι αναφορές αυτές γίνονται, αν και δυστυχώς όχι επαρκώς, πιο αναλυτικές.

Στη βάση όσων απορρέουν από τα έργα των κλασικών, ο Αλαίν Μπιρ προσπάθησε, και θεωρώ ότι ως ένα βαθμό το έπραξε πετυχημένα, να ορίσει αρνητικά τον κομμουνισμό σαν ένα βασίλειο στο οποίο έχουν ξεπεραστεί μια σειρά από κυρίαρχες στον καπιταλισμό καταστάσεις. Από αυτήν την οπτική γωνία και έτσι όπως τα παραθέτει ο Μπιρ ο κομμουνισμός είναι το τέλος κάθε αποξένωσης, το τέλος της οικονομίας, το τέλος του διαχωρισμού σε τάξεις, το τέλος του κράτους, το τέλος του διαχωρισμού της ανθρωπότητας σε εθνότητες, το τέλος της ιδεολογίας ως φευδούς συνείδησης.¹⁰ Κυρίως όμως, κάτι που δεν επισημαίνει ευκρινώς ο Μπιρ, είναι το τέλος της κυριαρχίας της καταναγκαστικής εργασίας. Είναι δηλαδή το τέλος της λογικής να χάνεις τη ζωή σου κερδίζοντάς την.

Αν τώρα προσπαθήσουμε να ορίσουμε τον κομμουνισμό θετικά, νομίζω ότι τον πιο σύντομο και γλαφυρό ορισμό αυτού του οράματος, τον έχει δώσει ο Λουί Αλτουσέρ, όταν περιγράφοντας την ελεύθερη, δημιουργική, πολύμορφη, πέρα από κάθε στείρο καταμερισμό, δραστηριότητα του ίδιου και των συντρόφων του αμέσως μετά την απελευθέρωση από τους Γερμανούς, καταλήγει: «κάθε μέρα ήταν *Κυριακή*, δηλαδή ο κομμουνισμός».¹¹ Και πράγματι ο κομμουνισμός έτσι όπως αυ-

τός προσδιορίζεται από τους κλασικούς, είναι μια αταξική, ακρατική κοινωνία όπου κυριαρχεί η ελεύθερη δραστηριότητα σαν αυτοσκοπός, απέναντι στην καταναγκαστική εργασία, καταναγκαστική, υπό το διπλό πρίσμα της εξάρτησης από τον κεφαλαιοκράτη-εργοδότη και της εκτέλεσής της κάτω από την πίεση της οικονομικής αναγκαιότητας. ή της κάλυψης βιοποριστικών αναγκών, οπότε και ο εργάτης «δεν επιβεβαιώνει, αλλά αρνείται τον εαυτόν του στην εργασία».¹²

Κομμουνισμός σημαίνει η ανθρώπινη δραστηριότητα να μην αποτελεί κυρίως μέσο για να ζει ο άνθρωπος, αλλά να μετατραπεί αυτή η ίδια σε πρώτη ανάγκη της ζωής, οπότε και η κοινωνία θα γράφει στη σημαία της «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του».¹³

Αυτό το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας, δηλαδή «η ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου σαν αυτός καθαυτός σκοπός»,¹⁴ «αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί που παύει η εργασία να υπαγορεύεται από ανάγκη και από εξωτερική σκοπιμότητα. Βρίσκεται επομένως από αυτήν τη φύση του πράγματος πέρα από τη σφαίρα της καθαυτό υλικής παραγωγής».¹⁵

Τότε, όπως παρατηρεί ο Ένγκελς, «παύει ο αγώνας για την ατομική ύπαρξη, οπότε και για πρώτη φορά ο άνθρωπος διαχωρίζεται υπό μια έννοια οριστικά από το ζωικό βασίλειο».¹⁶

Με άλλα λόγια για τους κλασικούς πρέπει να ξεπεραστεί ο οικονομικός άνθρωπος για να εκδηλωθεί η ελευθερία του καθολικού ανθρώπου, πρέπει η δημιουργία να κυριαρχεί της παραγωγής και υπό αυτήν την έννοια η διαφορά της κομμουνιστικής επανάστασης σε σχέση με τις ως τα τώρα επαναστάσεις είναι ότι αυτή «καταργεί την εργασία»,¹⁷ καταργώντας έτσι την αιτία

που όπως έγραφε ο Λαφάρκγ, «θέτει φρένο στα ευγενή πάθη των ανθρώπων».¹⁸

Εδώ αξίζει να υπενθυμίσουμε την κριτική που ασκούσε ο Μαρξ από το 1844 στο «πρωτόγονο και ασυλλόγιστο κομμουνισμό», ο οποίος υποστήριζε ότι ο κομμουνισμός θα «είναι απλώς μια κοινότητα εργασίας», όπου δηλαδή ο ρόλος του εργάτη θα έχει επεκταθεί σε όλους τους ανθρώπους των οποίων η κοινότητα θα είναι ένας «καθολικός κεφαλαιοκράτης».¹⁹

Αυτό το μαρξικό όραμα για περιορισμό στο ελάχιστο της καταναγκαστικής εργασίας, αποτελεί τη σύγχρονη εκδοχή ενός πανάρχαιου οράματος, που φάνταζε παραμυθένιο όταν αρχικά διατυπώθηκε από τον Όμηρο με την αναφορά του στις δυνατότητες των «μονοσάλευτων» μηχανών του Ήφαιστου, που όταν τις έβλεπε κανείς «σάστιζε ο νους του»,²⁰ και αργότερα το επανέλαβε ο Αριστοτέλης και ο Αντίπατρος στους οποίους και αναφέρεται ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*.²¹

Όπως για τον Αριστοτέλη «εάν έκαστον των οργάνων ἡ διαταχθέν ἡ εξ ιδίας αντιλήψεως ηδύνατο να εκτελεί το έργον αυτού ως συνέβαινε κατά τα μυθολογούμενα με τα αγάλματα του Δαίδαλου ἡ με τους τρίποδας του Ηφαίστου, οι οποίοι κατά του υπό του ποιητού Ιστορούμενα εισήρχοντο δι' αυτομάτου κινήσεως εις το εργαστήριον του θεού ούτω δε αι κερκίδες ύφαινον μόνες τους και τα πλήκτρα ἔκρουναν μόνα τους τας χορδάς τους, ούτε οι προϊστάμενοι τεχνικού τινος κλάδου θα είχον ανάγκην υπηρετών ούτε οι κύριοι ανάγκην δούλων»,²² έτσι και για τον Μαρξ η εκμηχάνιση μπορούσε να οδηγήσει στην κατάργηση της σύγχρονης δουλείας, δηλαδή του προλεταριάτου και γενικότερα στην αναγωγή σε δευτερεύουσα της καταναγκαστικής εργασίας.

Και όπως για τον Αντίπατρο²³ η εφεύρεση του νερό-

μιλου χαιρετίστηκε σαν απελευθερωτής των δούλων γινναικών και σαν δημιουργός του χρυσού αιώνα όποτε ήταν δυνατόν να «χαρούμε χωρίς να δουλεύουμε, τα δώρα που μας χαρίζει η θεά»,²⁴ για τον Μαρξ οι μηχανές μπορούσαν να μετατραπούν σε απελευθερωτή του σύγχρονου ανθρώπινου μόχθου.

Βεβαίως δίχως η διχοτόμηση του Μαρξ ανάμεσα στην αναγκαστική εργασία και τη δραστηριότητα αυτοσκοπό να ταυτίζεται με την αντίστοιχη διχοτόμηση του Αριστοτέλη ανάμεσα σε πρακτικό και φιλοσοφικό βίο, η οποία άλλωστε ήταν κυρίαρχη στον Ελληνικό κόσμο, και εξέφραζε την υποτίμηση κάθε μη πνευματικής δραστηριότητας, υπάρχει ανάμεσά τους κάτι το κοινό και αυτό είναι ότι η ελεύθερη δραστηριότητα στον Μαρξ, χαρακτηρίζεται από τον μη καθορισμό της από κάποια εξωτερική αναγκαιότητα, κατ' αναλογία του φιλοσοφικού βίου του Αριστοτέλη, ο οποίος προσδιοίζεται και αυτός ως «πασών των εξωτερικών σχέσεων απηλλαγμένος».²⁵

Διαφορετικά ειπωμένο, στον κομμουνισμό, δίχως βεβαίως να εξαφανίζεται παντελώς η δραστηριότητα που υπόκειται στην ανάγκη, η οποία όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στο τρίτο κεφάλαιο, από τη μια με τίποτα δεν έχει να κάνει με τις σύγχρονες φευτοανάγκες, ενώ από την άλλη εμπλουτίζεται με νέο ποιοτικά περιεχόμενο. αυτή καθίσταται δευτερεύουσα στη ζωή των ανθρώπων και υπό αυτήν την έννοια μπορεί να γίνει λόγος για πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας.

Βεβαίως όπως επισημαίνει ο Μαρξ, παρόλο που αυτός ο κυρίαρχος πια ελεύθερος χρόνος, θα είναι και χρόνος διασκέδασης και χρόνος προορισμένος για μια ανώτερη δραστηριότητα, αυτό δεν σημαίνει ότι θα έχουμε να κάνουμε όπως υποστήριζε ο Φουριέ με μια δραστηριότητα που θα έχει μετατραπεί σε παιγνίδι.²⁶

Αυτή λοιπόν η κυριαρχία της ελεύθερης δραστηριότητας είναι και το θεμελιακό χαρακτηριστικό του κομμουνισμού από το οποίο προκύπτει και η αλλαγή της φύσης της δευτερεύουσας εργασίας εξ' ανάγκης, και όχι όπως φαίνεται να υποστηρίζεται στην *Πολιτική Οικονομία* του *Πανεπιστημίου Λομονόσοφ*,²⁷ η αντιμετώπιση της εργασίας γενικώς ως εθελοντικής δραστηριότητας για το γενικό καλό. Διότι είναι σαφές ότι ενόσω θα κυριαρχεί η πενιχρή, επώδυνη, αποσπασματική, χειρωνακτική, υποχρεωτική εργασία, είναι αδύνατον αυτή να αντιμετωπιστεί γενικευμένα σαν «εσωτερική ανάγκη για το γενικό καλό». Έτσι και τα «κομμουνιστικά Σάββατα» στην Σοβιετική Ένωση, που τα χαρακτήριζε αυτό το εθελοντικό πνεύμα, μάλλον εξαίρεση αποτελουσαν παρά τον κανόνα στην εργασιακή δραστηριότητα.

Είναι όμως αλήθεια ότι όταν αλλάζει ο συσχετισμός ανάμεσα σε ελεύθερο και αναγκαίο χρόνο τότε, όπως επισημαίνει ο Μαρξ ακόμη και αυτή η εξ' ανάγκης απασχόληση «θα έχει έναν τελείως διαφορετικό χαρακτήρα, πολύ πιο ελεύθερο και ακόμη ο χρόνος εργασίας ενός ανθρώπου που διαθέτει ελεύθερο χρόνο είναι υποχρεωτικά ανώτερης ποιότητας από το χρόνο εργασίας ενός απλού αχθοφόρου ζώου».²⁸

Ακόμη αυτή η δευτερεύουσα πια, καταναγκαστική-βιοποριστική δραστηριότητα, αλλάζει χαρακτήρα από τη στιγμή που τα προϊόντα που παράγονται δεν έχουν πια το χαρακτήρα του εμπορεύματος, και έχουν άμεσα κοινωνικό χαρακτήρα, από τη στιγμή δηλαδή που οι επί μέρους ατομικές παραγωγές των ξεχωριστών παραγωγών, η ατομική δραστηριότητά τους δεν αποτελούν παρά καθρέφτες που αντανακλούν το συνολικό ανθρώπινο είναι.

Ως «κομμουνιστική πια εργασία με την πιο αυστηρή

έννοια της λέξης, [αυτή η εργασία] σημαίνει δωρεάν εργασία [...] εργασία εθελοντική, εργασία έξω από κανόνες, εργασία που προσφέρεται χωρίς να αποβλέπει σε αμοιβή, χωρίς όρους αμοιβής, εργασία που γίνεται από συνήθεια να εργάζεται κανείς για το γενικό καλό».²⁹

Η ίδια η διαδικασία της άμεσης παραγωγής, «αν την αντιμετωπίσουμε υπό το πρίσμα του ανθρώπου του μέλλοντος, θα είναι ταυτόχρονα πειθαρχία και πρακτική εξασκηση, πειραματική επιστήμη, επιστήμη υλικά δημιουργική, που θα αντικειμενοποιείται στην προοπτική του ανθρώπου έτσι όπως αυτός θα έχει διαμορφωθεί στο πέρας αυτής της εξέλιξης, και στον εγκέφαλο του οποίου υπάρχει η συσσωρευμένη γνώση της κοινωνίας».³⁰

Πέραν τούτου όμως, κομμουνισμός σημαίνει και εξαφάνιση της υποδουλωτικής υποταγής των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας και της αντίθεσης ανάμεσα στην πνευματική και χειρονακτική δουλειά. Σημαίνει ότι «κανένας δεν έχει αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, αλλά καθένας μπορεί να τελειοποιηθεί σε οποιοδήποτε κλάδο θέλει, [ότι] η κοινωνία ρυθμίζει τη γενική παραγωγή και έτσι κάνει δυνατό για μένα να κάνω ένα πράγμα σήμερα κι άλλο αύριο, να κυνηγώ το πρωί, να φαρεύω το απόγευμα, να φροντίζω τα ζώα το βράδυ, να κάνω κριτική μετά το δείπνο, όπως ακριβώς μου αρέσει, χωρίς ποτέ να γίνομαι κυνηγός, ψαράς, βοσκός, ή κριτικός».³¹ σημαίνει τελικά την εναρμόνιση της ύπαρξης με την ουσία του ανθρώπου, «του είναι, (της ζωής) με το όν».³²

Από αυτήν τη σκοπιά, στον κομμουνισμό τη θέση της κατακερματισμένης, από τον στενό καταμερισμό της εργασίας, ατομικότητας, παίρνει η ολοκληρωμένη προσωπικότητα ενώ μετατρέπεται σε αυτοσκοπό η συνολι-

κή ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνάμεων ως τέτοιων, στη βάση της προηγούμενης ιστορικής ανάπτυξης.³³

Έτσι λοιπόν σε αντίθεση από την επικρατούσα περί κομμουνισμού αντίληψη, όσο περίεργο κι αν φαντάζει αυτό στους περισσότερους, ενώ η κλασική φιλελεύθερη παράδοση στην πραγματικότητα πρεσβεύει ότι ο «ατομικισμός όχι μόνο δεν αποκλείει, αλλά αντίθετα απαιτεί την υπεροχή του κράτους έναντι του ατόμου».³⁴ Ο πραγματικός κομμουνισμός κάθε άλλο παρά σημαίνει κρατισμό, ολοκληρωτισμό, περιορισμό της ατομικής ελευθερίας. Μάλιστα όπως πολύ εύστοχα υπογραμμίζει ο Κοστάντος Πρέβε³⁵ κάθε άλλο παρά ταυτίζονται κολεκτιβισμός και κομμουνισμός. Το αντίθετο μάλιστα, είναι ασυμβίβαστα, ακριβώς διότι η πεμπτουσία του κομμουνισμού είναι η ανεμπόδιστη ανάδειξη της κοινωνικής ατομικότητας, ή διαφορετικά στον κομμουνισμό το μοναδικό όριο θα είναι η ίδια η μορφή της ατομικής ύπαρξης, οι ιδιαίτερες δυνατότητες του καθενός.

Η ξεχασμένη διατύπωση του Μανιφέστου, με την οποία μάλιστα κλείνει το δεύτερο μέρος του, ξεκαθαρίζει ακριβώς αυτήν τη σχέση του ατόμου με το κοινωνικό σύνολο στον κομμουνισμό με τον πιο σαφή τρόπο: «Στην θέση της παλιάς αστικής κοινωνίας, με τις τάξεις και τις ταξικές αντιθέσεις έρχεται μια ένωση όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι και η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων».³⁶

Ο κομμουνισμός λοιπόν έτσι όπως τουλάχιστον τον εξέλαβαν οι κλασικοί, μπορεί να οριστεί σαν η πραγματική απελευθέρωση του ανθρώπου από κάθε διαμεσολάβηση ανάμεσα στον ίδιο και τη δραστηριότητά του, που στέκεται εμπόδιο στην ελεύθερη ανάπτυξη των ιδιαίτερων ικανοτήτων του. Έτσι για να κυριαρχήσει ο

κομμουνισμός δεν επαρκεί «η άρση των δευτεροβάθμιων καπιταλιστικών διαμεσολαβήσεων», όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Μεσάρος³⁷, αλλά απαιτείται πέριαν τούτου και ένα υψηλό επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων ώστε να γίνει εφικτή η άρση όλων εκείνων των μεσολαβήσεων που παρεμποδίζουν την ελεύθερη, πολύπλευρη ανάπτυξη της κάθε προσωπικότητας.

Για τον Μαρξ, σε αντίθεση από ότι υποστηρίζει ο Γκάγιο Πέτροβιτς, κατά τον οποίο «είναι αδύνατον να τερματιστεί η αλλοτρίωση γιατί η ανθρώπινη φύση δεν είναι κάτι δεδομένο και αμετάβλητο»,³⁸ το τέλος της αλλοτρίωσης-αποξένωσης σημαίνει ακριβώς τη δυνατότητα του ανθρώπου να αναπτυχθεί ανεμπόδιστα, κάτι που όπως θα δούμε στο πέμπτο κεφάλαιο του το επιτρέπει ακριβώς η ουσία του.

Από αυτήν τη σκοπιά ο κομμουνισμός αποτελεί την αρχή της πραγματικής ιστορίας της ανθρωπότητας, της απελευθερωμένης προσωπικότητας και το τέλος της προϊστορίας της, δηλαδή της αποξενωμένης ανθρώπινης ύπαρξης.

Όταν καμιά φορά θέλοντας να σοκάρω το φοιτητικό ακροατήριο μου ορίζω, η αλήθεια είναι κάπως σχηματικά, τον κομμουνισμό σαν το βασίλειο της ατομικής πρωτοβουλίας, είμαι βέβαιος ότι είμαι πιο κοντά στην απόδοση του κομμουνιστικού οράματος απ' ό,τι οι διάφοροι διαστρεβλωτές του και η κοινή περί αυτού αντίληψη.

Βεβαίως το ότι ο κομμουνισμός είναι μια θεωρία που έχει σαν τελικό της σκοπό την απελευθέρωση ολόκληρης της κοινωνίας, συνεπώς και των κεφαλαιοκρατών από τα στενά πλαίσια των σημερινών σχέσεων, σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι αυτή η απελευθέρωση θα επιτευχθεί με τη βιούληση των αστών, ή ότι αρχι-

κά τουλάχιστον θα στοχεύει σ' ένα σοσιαλισμό ο οποίος θα έχει αρθεί πάνω από τις ταξικές αντιθέσεις και τους ταξικούς αγώνες. Κάτι τέτοιο το υποστηρίζουν είτε «αρχάριοι που έχουν πάρα πολλά να μάθουν είτε οι χειρότεροι εχθροί των εργατών, λύκοι με προβιά».³⁹

Ποιες όμως είναι οι οικονομικές προϋποθέσεις για να περάσει η ανθρωπότητα σε αυτό το βασίλειο της ελευθερίας που μόλις περιγράφαμε; Για τον Μαρξ είναι σαφές ότι αυτό το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας «μπορεί να ακμάσει μόνο πάνω στη βάση εκείνου του βασιλείου της ανάγκης [και] ο βασικός όρος είναι η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας».⁴⁰ Έτσι λοιπόν όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μισέλ Χουσόν «ο κομμουνισμός συνίσταται κατά βάση στην απελευθέρωση του χρόνου».⁴¹

Συνεπώς προϋπόθεση για τη μετάβαση από μια εποχή, κατά τη διάρκεια της οποίας τα ότομα θυσιάζονται, σε μια εποχή «ανώτερης ανάπτυξης της ατομικότητας»,⁴² είναι η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων να είναι τέτοια που να επιτρέπει ακριβώς τη δραστική συντόμευση της εργάσιμης μέρας και την αναγωγή της σε δευτερεύουσα πτυχή της ανθρώπινης ύπαρξης.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βλ. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, Άπαντα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, τόμ. 33, σελ. 81 και 98.
2. Φρίντριχ Ένγκελς, Πρόλογος στην *Κατάσταση της εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία – Διαλεχτά έργα*, Εκδοτικός οίκος Γνώσεις τόμ. β', σελ. 477.
3. Καρλ Μαρξ, Φρίντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Εκδόσεις Οδηγητής, 1986, σελ. 55.

Ο ΜΑΡΞ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ ΝΩΡΙΣ

1. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*. Εκδόσεις Gutenberg, τόμ. α', σελ. 80.
2. Engels, *Anti-Dühring*, Éditions Sociales, 1973, p. 150.
3. Bl. Bertell Ollman, *La dialectique mise en œuvre – Le processus d'abstraction dans la méthode de Marx*, Préface de Michael Löwy, Éditions Syllèphe, 2005, p. 116.
4. Georg Lukats, *Histoire et conscience de classe*, ó.π., σελ. 251.
5. Lucien Sève, *Communisme quell second souffle?*, Éditions Sociales, Messidor, 1990, σελ. 40-41.
6. Καρλ Μαρξ, *Επίλογος στην Δεύτερη Έκδοση του «Κεφάλαιου» στο Καρλ Μαρξ. Το Κεφάλαιο*, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, τόμ. α', σελ. 23.
7. Alain Bihl, *Actualiser le Communisme* in <http://kropot.free.fr>, σελ. 8-9.
8. Λουί Αλτουσέρ, *To μέλλον διαρκεί πολύ – Τα γεγονότα – Αυτοβιογραφίες*, Εκδόσεις ο Πολίτης, 1992, σελ. 373.
9. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Εκδόσεις Γλάρος, 1975, σελ. 95.
10. Καρλ Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σελ. 15.
11. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, τόμ. 3, σελ. 1.007.
12. Στο ίδιο, σελ. 1.007.
13. Engels, *Anti-Dühring*, Éditions Sociales, 1973, σελ. 319.
14. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Εκδόσεις Gutenberg, τόμ. α', σελ. 86, όπου όμως η φράση «κατάργηση της εργασίας» είναι σβησμένη στο χειρόγραφο.
15. Paul Lafarue, *Le droit à la paresse*, ó.π., σελ. 3.
16. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Πρόλογος Λούτσιο Κολλέτι, Εκδόσεις Γλάρος, 1975, σελ. 124.
17. Ομήρου, *Ιλιάδα*, Σ' 360-380.
18. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1978, τόμ. α', σελ. 423.
19. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253b34-1254a.
20. Έλληνα ποιητή της εποχής του Κικέρωνα.
21. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ó.π., τόμ. α', σελ. 424.
22. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1324a 25-30.

26. Karl Marx, *Manuscrits de 1857-1858 “Grundrisse”*, Éditions Sociales, 1980, t. 2, σελ. 200.
27. Οικονομική Σχολή του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ, *Πολιτική Οικονομία*, Εκδόσεις Gutenberg, τόμ. 5ος, σελ. 705, 719, 723.
28. Karl Marx, *Théories sur la plus values*, Éditions Sociales, t. 3 p. 301-302.
29. Λένιν, *Από την καταστροφή ενός καθεστώτος στη δημιουργία νέου*, Άπαντα, τόμ. 40, σελ. 315.
30. Karl Marx, *Grundisse*, ó.π. τόμ. II σελ. 200.
31. Καρλ Μαξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ó.π., τόμ. α΄, σελ. 80.
32. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ó.π., σελ. 126.
33. K. Marx, *Manuscrits de 1857-1858 (“Grundrisse”)*, Éditions Sociales, 1980, τόμ. 1ος, σελ. 424-425.
34. Κ.Μπ. Μακφέρσον, *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*. Εκδόσεις Γνώση, 1986, σελ. 340.
35. Κοστάντος Πρέβε, *Το ασύγαστο πάθος. Σκέψεις ενός μαρξιστή φιλοσόφου πάνω στην κρίσιμη καμπή της εποχής μας*. Εκδόσεις Στάχυ, 1992, σελ. 32.
36. Καρλ Μαρξ, Φρίδριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Εκδόσεις Οδηγητής, σελ. 80.
37. I. Μεσάρος *Η Θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, Εκδόσεις Ράππα, σελ. 264-266.
38. Γκάγιο Πέτροβιτς, *Η αλλοτρίωση και η κατάργηση της αλλοτρίωσης, στο Αλλοτρίωση*, Εκδόσεις Επίκουρος, σελ. 28.
39. Ένγκελς, *Πρόλογος στην «Κατάσταση της εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία»*, Διαλεχτά έργα, ó.π., τόμ. β΄, σελ. 478.
40. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ó.π., τόμ. γ΄, σελ. 1.008.
41. Michel Husson, *Communisme et le temps libre*, in <http://www.sappos.org/fr>.
42. K. Marx, *Théories sur la plus-value (LivreIV du “Capital”)*, Éditions Sociales, 1975, t. 2, σελ. 126. και στα Ελληνικά: K. Μαρξ, Θεωρίες για την υπεραξία, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1982, τόμ. β΄, σελ. 135.

Οι άνθρωποι δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία, τη δημιουργούν όχι όμως όπως τους αρέσει, όχι μέσα σε συνθήκες που οι ιδιοί διαλέγουν, μα μέσα σε συνθήκες που υπάρχουν άμεσα, που είναι δοσμένες και που κληροδοτήθηκαν από το παρελθόν.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ, «Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη»

ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΓΙΑ ΤΙΣ ΥΛΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ

2.1. Χειροκίνητος και ο ατμοκίνητος μύλος

Είναι αναμφίβολο ότι οι κλασικοί του μαρξισμού, παρά τις όποιες συγχυριακές μετατοπίσεις του κέντρου βάρους του προβληματισμού τους, παραμένουν σταθερά προσηλωμένοι στη σύνδεση των διαφόρων μορφών της κοινωνικής οργάνωσης, με ένα αντίστοιχο επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, ενώ θεωρούν ότι πιο ειδικά για τον καπιταλισμό είναι η μηχανοποίηση της παραγωγής που αποτελεί αυτό το επίπεδο.

Άλλωστε η ίδια η έννοια του τρόπου παραγωγής, όταν αυτή χρησιμοποιείται όχι σαν τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής, αλλά σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαιρεσης, δηλαδή σαν μια από τις εποχές του κοινωνικού-οικονομικού σχηματισμού, και ακόμη αυτή η ίδια η έννοια του σχηματισμού που εισάγουν οι κλασικοί, αποτελούν συμπυκνωμένες εκφράσεις, ενοποιητικές κατηγορίες, αυτής ακριβώς της αντιστοιχίας επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, με συγκεκριμένες

σχέσεις παραγωγής, μορφές οργάνωσης της κοινωνίας, και αντίστοιχη ιδεολογία.

Για του λόγου το αληθές, θα υπενθυμίσουμε τα πλέον σημαντικά σχετικά χωρία του έργου τους. Και ας ξεκινήσουμε από εκείνα που αναφέρονται στη γενικότερη αντίστοιχία επιπέδου υλικών παραγωγικών δυνάμεων και τρόπων παραγωγής.

Στη Γερμανική Ιδεολογία, οι κλασικοί αντίστοιχούν άμεσα τα διάφορα επίπεδα της τεχνικής ανάπτυξης με τρόπους παραγωγής. Έτσι υποστηρίζεται ότι: «Η δουλεία δεν μπορεί να καταργηθεί χωρίς την ατμομηχανή και τις κλωστικές μηχανές μιούλ και τζέννυ. ότι η δουλοπαροικία δεν μπορεί να καταργηθεί χωρίς βελτιωμένη γεωργία, και ότι γενικά οι άνθρωποι δεν μπορούν να απελευθερωθούν όσο είναι ανίκανοι να αποκτούν τροφή και πιοτό, κατοικία και ρούχα σε ολοκληρωμένη ποιότητα και ποσότητα».¹

Μια αντίστοιχη σύνδεση επαναλαμβάνεται και το 1847, στην Αθλιότητα της φιλοσοφίας. Ο Μαρξ, η αλήθεια είναι με έναν τρόπο, ο οποίος εμπεριέχει σπέρματα απόλυτου και μάλιστα τεχνολογικού ντετερμινισμού, αγαφερόμενος στη σχέση επιπέδου ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και τρόπων παραγωγής γράφει:

«Κατακτώντας νέες παραγωγικές δυνάμεις, οι άνθρωποι αλλάζουν τον τρόπο παραγωγής τους και αλλάζοντας τον τρόπο παραγωγής τους, τον τρόπο που κερδίζουν τη ζωή τους, αλλάζουν όλες τις κοινωνικές τους σχέσεις. Ο χειροκίνητος μύλος θα σας δώσει την κοινωνία των φεουδαρχών, ο μύλος που κινείται με ατμό, την κοινωνία με τον βιομηχανικό καπιταλισμό».²

Το 1853 στο άρθρο του η Βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες, σε μια διατύπωση που εύλογα θα μπορούσε να

„αρεξηγηθεί για τη «στυγνότητά» της, ο Μαρξ κάνει λόγο για την «Αγγλία [η οποία] οποιαδήποτε εγκλήματα κι αν διέπραξε, ήταν το ασυνείδητο όργανο της Ιστορίας βάζοντας μπρος την επανάσταση [στις κοινωνικές σχέσεις της Ασίας]». Και ο Μαρξ καταλήγει: „Έτσι όσο συγκλονιστικό κι αν είναι για τα προσωπικά μας αισθήματα το θέαμα της κατάρρευσης ενός παλιού κόσμου, έχουμε το δικαίωμα μπρος στην Ιστορία ν' αναφωνήσουμε μαζί με τον Γκαίτε:

«Θα ’πρεπε τούτο το βάσανο να μας τυραννά,
αφού χαρά μας δίνει μεγάλη,
του Ταμερλάνου μήπως η εξουσία
δεν κατάπιε μυριάδες ψυχές;»³

Η ίδια συλλογιστική αναπτύσσεται στα τέλη του 1887 και στις αρχές του 1888, όταν στο ημιτελές κείμενό του Ο ρόλος της βίας στην ιστορία, ο Ένγκελς εκθειάζει τον Βίσμαρκ για τη συμβολή του στην ενοποίηση της Γερμανίας, και τον κρίνει από τη σκοπιά του αν η πολιτική του κατευθυνόταν «προς την τελική εξουσία της μπουρζουαζίας, οπότε και θα ήταν σύμφωνη με την ιστορική εξέλιξη»,⁴ μια και έτσι θα διευκολυνόταν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στη Γερμανία.

Και φθάνουμε στο 1859 «στο γενικό συμπέρασμα στο οποίο κατέληξα –όπως γράφει ο Μαρξ– και το οποίο όταν πια το είχα αποκτήσει, χρησίμευε σαν οδηγός στις μελέτες μου».⁵ δηλαδή στον περίφημο Πρόλογο στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*.

Εδώ ο Μαρξ μεταξύ άλλων από τη σκοπιά που μας απασχολεί, διατυπώνει την παρακάτω πολύ σημαντική και σαφή θέση: «Ένας κοινωνικός σχηματισμός ποτέ δεν εξαφανίζεται προτού αναπτυχθούν όλες οι παρα-

γωγικές δυνάμεις που μπορεί να χωρέσει, και νέες ανώτερες παραγωγικές σχέσεις ποτέ δεν εμφανίζονται προτού αριμάσουν οι υλικοί όροι της ύπαρξής τους μέσα στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας. Γι' αυτό η ανθρωπότητα βάζει πάντα μπροστά της μόνο τα καθήκοντα εκείνα που μπορεί να λύσει, γιατί με μια προσεχτικότερη εξέταση γίνεται πάντα φανερό ότι το ίδιο καθήκον ξεπηδάει μόνο τότε, όταν οι υλικοί όροι για τη λύση του υπάρχουν κιόλας ή τουλάχιστον βρίσκονται στην πορεία του γίγνεσθαι».⁶

Το 1866 σε γράμμα του προς τον Ένγκελς,⁷ στο οποίο παραπέμπει και ο Λένιν,⁸ ο Μαρξ, αφού προηγουμένως αναφερθεί στη σχέση της τεχνικής εξέλιξης των τουφεκιών με τις προθέσεις του Βοναπάρτη να καταφύγει ή όχι στον πόλεμο, διατυπώνει τη συγκλονιστική αναλογία αυτού του συσχετισμού με τη θεωρία «του ορισμού της οργάνωσης της εργασίας από τα μέσα παραγωγής [ή ευρύτερα των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής από τη βαθμίδα των υλικών παραγωγικών δυνάμεων] [η οποία του φαίνεται] ότι δεν βρήκε πουθενά άλλού καλύτερη επιβεβαίωση παρά στη «βιομηχανία της ανθρωποκτονίας»,⁹ όπως ειρωνικά αποκαλεί τη βιομηχανία των όπλων.

Ακολουθεί το 1867 το *Κεφάλαιο*, στο οποίο θα αναφερθούμε και σε επόμενη ενότητα, όπου ο Μαρξ επιμένει σε διάφορα σημεία του στην παραπάνω συλλογιστική της αντιστοιχίας των δοσμένων τρόπων παραγωγής με μια δοσμένη βαθμίδα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Έτσι για παράδειγμα τα λείψανα των μέσων εργασίας θεωρούνται ικανά για να γνωρίσουμε τους σχηματισμούς που έχουν εξαφανιστεί, ενώ υποστηρίζεται ότι οι διάφορες οικονομικές εποχές ξεχωρίζουν όχι από το τι φτιάχνεται αλλά από το πώς και με τι φτιάχνεται.¹⁰

Στο ίδιο έργο υπάρχουν αναφορές και στις προϋποϋσεις της μετάβασης από έναν τρόπο παραγωγής στον άλλο: «Κάθε άλλος δοσμένος τρόπος παραγωγής προϋποθέτει μια δοσμένη βαθμίδα των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων και των μορφών ανάπτυξής τους σαν ιστορικό όρο: έναν όρο που ο ίδιος είναι το ιστορικό αποτέλεσμα και [το] προϊόν ενός προτσές που προηγήθηκε και από το οποίο ξεκινάει ο καινούργιος τρόπος παραγωγής σαν από τη δοσμένη βάση του».¹¹ Λυτό σημαίνει ότι αυτή η αντιστοιχία όπως θα δούμε πιο αναλυτικά και στη συνέχεια, διαπερνά όλη την ιστορική εξέλιξη και πιο ειδικά τις μεταβατικές περιόδους.

Ακόμη στον *Πρόλογο* της πρώτης έκδοσης του *Κεφάλαιου*, διευκρινίζεται ότι μια κοινωνία «δεν μπορεί ούτε να υπερπηδήσει ούτε να καταργήσει με διατάγματα φυσικές φάσεις της ανάπτυξής της. Μπορεί όμως να συντομεύσει και ν' απαλύνει τους πόνους του τοκετού».¹²

Το 1884 ο Ένγκελς στην *Καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους τοποθετείται σε ένα ευρύτερο πεδίο και συνδέει τόσο την εμφάνιση όσο και την υπέρβαση της ταξικής-κρατικής κοινωνίας με το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων με «μια ορισμένη βαθμίδα της οικονομικής εξέλιξης».¹³*

Τέλος ο Ένγκελς το 1894, δηλαδή περίπου ενάμιση χρόνο πριν από το θάνατό του, αντιμετωπίζοντας για πολλοστή φορά το ζήτημα του μέλλοντος της Ρωσικής αγροτικής κοινότητας, στο οποίο και θα επανέλθουμε στη συνέχεια, ξεκαθαρίζει ότι «είναι ιστορικά αδύνατον μια κοινωνία, η οποία βρίσκεται σε μια κατώτερη βαθμίδα οικονομικής ανάπτυξης, να επιλύει προβλήματα και συγκρούσεις που γεννιούνται και δεν μπορεί

παρά να γεννηθούν σε μια πολύ πιο αναπτυγμένη κοινωνία».¹⁴

Πιο ειδικά όσον αφορά στις υλικές προϋποθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, για τους κλασικούς είναι η βιομηχανική παραγωγή και πιο συγκεκριμένα το σύστημα των μηχανών που αποτελεί την υλική βάση πάνω στην οποία αυτός μπορεί να στηριχτεί. Αυτό, προκύπτει μεταξύ άλλων, με το σαφέστερο τρόπο από την ανάλυση του Μαρξ στο ανέκδοτο από τον ίδιο στο έκτο κεφάλαιο, ή τμήμα του *Κεφαλαίου*.¹⁵

Εκεί ο Μαρξ διαχωρίζει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής «σε δυο ιστορικές φάσεις οικονομικής εξέλιξης». Μια πρώτη περίοδο την οποία και ονομάζει περίοδο της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και μια δεύτερη περίοδο την οποία και ονομάζει περίοδο της ουσιαστικής ή πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο.¹⁶ Δίχως να έχουμε τη δυνατότητα να επεκταθούμε στα πλαίσια τούτης της μελέτης σε μια ευρύτερη ανάλυση του περιεχομένου αυτών των δυο περιόδων, καθώς και της διάρκειάς τους, ζητήματα γύρω από τα οποία έχει αναπτυχθεί μια πλούσια συζήτηση, θα παραθέσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία της καθεμίας από αυτές, τα οποία θα μας φανούν χρήσιμα για την παραπέρα επιχειρηματολογία μας.

Διευκρινίζουμε ότι όταν κάνουμε εδώ λόγο για υπαγωγή, εννοούμε ταυτόχρονα τόσο την υποταγή στο κεφάλαιο υπό την διοικητική έννοια που της απέδιδε ο Μαρξ, δηλαδή ότι η διαδικασία της εργασίας βρίσκεται υπό τις διαταγές του, τη διεύθυνση και τον έλεγχο του κεφαλαίου, όσο και την υπαγωγή υπό τη λογική έννοια που πάλι της απέδιδε ο Μαρξ, ότι δηλαδή η διαδικασία της εργασίας προσιδιάζει στη φύση, στη λογική, στο χαρακτήρα του κεφαλαίου.¹⁷

Κατά την πρώτη λοιπόν περίοδο της τυπικής υπαγωγής. «το κεφάλαιο υποτάσσει μια καθορισμένη και προϋπάρχουσα εργασιακή διαδικασία, για παράδειγμα τη χειροτεχνική εργασία, ή εκείνη της μικρής αγροτικής αιγιτόνομης καλλιέργειας».¹⁸

Δεν είναι τυχαίο ότι σε αυτά τα πλαίσια ο Μαρξ διαχωρίζει συστηματικά το γαιοκτήμονα από το βιομήχανο καπιταλιστή, ακριβώς επειδή θεωρεί ότι ο πρώτος αποτελεί απομεινάρι προηγούμενων τρόπων παραγωγής, ενώ ο δεύτερος προσιδιάζει περισσότερο από τον πρώτο, στον καπιταλισμό.

Στην προκειμένη λοιπόν περίπτωση της τυπικής υπαγωγής, το περιεχόμενο της διαδικασίας της εργασίας και η τεχνική που ίσχυε δεν μεταβάλλονται, ενώ εκείνο που χαρακτηρίζει αυτήν την περίοδο είναι η επιδίωξη απόσπασης απόλυτης υπεραξίας με την παράταση της διάρκειας του χρόνου εργασίας.¹⁹ Εκείνο που έχει αλλάξει σε σχέση με την προκαπιταλιστική περίοδο είναι η μορφή του καταναγκασμού.²⁰ Εδώ πια έχουμε να κάνουμε με έναν οικονομικό καταναγκασμό του ελεύθερου από τα άλλα δεσμά εργάτη, που υπόκειται πια στο κεφάλαιο, οπότε έχουμε μια νέα κοινωνική μορφή παραγωγής, νέες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, οι οποίες όμως κατ' αυτήν την παιδική τους ηλικία δεν αναπτύσσονται στη δική τους υλική-τεχνική βάση, αλλά σε αυτήν που βρήκαν έτοιμη από τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής.

Όμως από τη μια ο αυξανόμενος όγκος των μέσων παραγωγής που προωθούνται και από την άλλη ο αριθμός των εργατών, που υπόκεινται στην κυριαρχία του ίδιου κεφαλαιοκράτη, ή με άλλα λόγια «η διεύρυνση της παραγωγικής κλίμακας συγκροτεί την πραγματική βάση στην οποία ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος πα-

ραγωγής αναπτύσσεται μόλις βρει τις κατάλληλες ιστορικές συνθήκες».²¹ Ταυτόχρονα συρρικνώνονται τα απομεινάρια των προηγούμενων τροπών παραγωγής που αρχικά συνυπάρχουν με τον καπιταλισμό.²² Η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα.

Έτσι η τυπική υποταγή αποτελεί την προϋπόθεση της ουσιαστικής υπαγωγής.

Και ερχόμαστε στην ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, η οποία και χαρακτηρίζεται από την παραγωγή σχετικής υπεραξίας, δηλαδή από την υπεραξία που προέρχεται από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στους κλάδους που παράγουν μέσα συντήρησης για τους εργάτες, μειώνοντας έτσι την αξία των μέσων που είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Η μετάβαση σε αυτή δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί σε γενικευμένη κλίμακα παρά μόνο με τη βιομηχανική επανάσταση και την εκμηχάνιση, δηλαδή την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας.

Και αυτό ισχύει διότι όπως επισημαίνεται στο *Κεφάλαιο*, η βιομηχανική παραγωγή είναι εκείνη που επιτρέπει να κατακτηθεί ο «օρισμένος βαθμός παραγωγικότητας της εργασίας», έτσι ώστε να έχουμε αύξηση της σχετικής υπεραξίας».²³

Έκτοτε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στηρίζεται «στα πόδια του».²⁴ Η παραγωγή σαν αυτοσκοπός, κάτι το οποίο είναι μια ενυπάρχουσα τάση του συνόλου της καπιταλιστικής περιόδου, εφόσον ο αποφασιστικός σκοπός της παραγωγής είναι η ανταλλακτική αξία του προϊόντος και η παραγωγή της μέγιστης δυνατής υπεραξίας, «υλοποιείται με τον προσήκοντα σε αυτήν τρόπο και γίνεται και τεχνικά μια απαραίτητη προϋπόθεση μόνον από τη στιγμή που αναπτύσσεται ο

ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ή με άλλα λόγια η ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο». ²⁵

Κατά τον Μαρξ λοιπόν, για να μπορέσει το κεφάλαιο να υπαγάγει ουσιαστικά την εργασία, θα πρέπει να κυριαρχεί η σχετική υπεραξία σε σχέση με την απόλυτη, και συνεπώς μια σχετικά πιο υψηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου απ' ό.τι προηγουμένως. Και αυτές τις προϋποθέσεις τις καλύπτουν οι μηχανές της βιομηχανικής επανάστασης σε σχέση με την μανουφακτούρα και τα απλά εργαλεία παραγωγής που κυριαρχούσαν προηγουμένως. Εδώ ο Μαρξ σε μια πρώτη φάση επαναλαμβάνει ότι η μηχανή ή ακριβέστερα «το αυτόματο σύστημα μηχανών», που αποτελεί την πλέον τέλεια, εξελιγμένη μορφή της μηχανοποίησης (εκμηχάνισης) και η οποία τη μετατρέπει σε σύστημα, αποτελεί το μέσο εργασίας εκείνο, που ως προς την αξία χρήσης του δηλαδή ως προς την υλική ύπαρξή του προσιδιάζει στο σταθερό κεφάλαιο και στο κεφάλαιο γενικότερα. ²⁶

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η δραστηριότητα του εργάτη καθορίζεται και ρυθμίζεται από κάθε πλευρά από την κίνηση των μηχανών και όχι το αντίστροφο. ²⁷ Σε αυτήν την περίπτωση της εκμηχάνισης η αντικειμενοποιημένη εργασία εμφανίζεται απέναντι στη ζωντανή εργασία, στα πλαίσια της ίδιας της διαδικασίας της εργασίας, σαν εκείνη τη δύναμη που την υποτάσσει. Εμφανίζεται δηλαδή όπως το κεφάλαιο το οποίο συνίσταται ακριβώς στην οικειοποίηση ζωντανής εργασίας. ²⁸

Ο καπιταλισμός οδηγεί στη μηχανοποίηση μέσα από την ενυπάρχουσα και αναγκαία γι' αυτόν τάση της αύξησης της παραγωγικής δύναμης και της μέγιστης άρνησης της αναγκαίας εργασίας.

«Έτσι λοιπόν η εκμηχάνιση εμφανίζεται σαν η μορφή

η πλέον προσιδιάζουσα στο σταθερό κεφάλαιο και αυτό το τελευταίο, στο βαθμό που το κεφάλαιο θεωρείται στη σχέση του με τον ίδιο του τον εαυτό, σαν η πλέον προσιδιάζουσα μορφή του κεφαλαίου γενικώς».²⁹

Στη συνέχεια ο Μαρξ διατυπώνει με ακρίβεια ότι εκείνο το μέσο παραγωγής που αντιστοιχεί στη «λογική» του κεφαλαίου είναι η μηχανή. «Η πλήρης ανάπτυξη του κεφαλαίου δεν έχει λάβει χώρα ή δεν έχει ακόμη λάβει χώρα –η διαφορετικά το κεφάλαιο δεν καθιέρωσε τον τρόπο παραγωγής που αρμόζει σε αυτό– παρά μόνο από την ακριβή στιγμή που το μέσο εργασίας δεν καθορίζεται μόνον τυπικά σαν σταθερό κεφάλαιο, αλλά όταν καταργείται υπό την άμεση μορφή του και όπου το σταθερό κεφάλαιο εμφανίζεται στη σκηνή σαν μηχανή απέναντι στην εργασία στο εσωτερικό της διαδικασίας παραγωγής».³⁰

Ταυτόχρονα η τάση του κεφαλαίου είναι να προσδώσει στην παραγωγή ένα επιστημονικό χαρακτήρα, οπότε η άμεση εργασία υποβιβάζεται σε μια απλή στιγμή αυτής της διαδικασίας. Μάλιστα ο Μαρξ προβλέπει ακόμη και τη μετατροπή ενός μέρους της εργασίας σε αυτό που σήμερα καθιερώθηκε να ονομάζεται «άυλη εργασία», κάνοντας λόγο για μετατροπή της εργασίας «σε μια καθαρή αφαίρεση».³¹

Αν όμως οι μηχανές αποτελούν την υλική βάση του καπιταλισμού, ποια είναι η υλική βάση του κομμουνισμού;

2.2. Πέρα από το δονκιχωτισμό

Μια προσεκτική μελέτη του έργου των κλασικών. οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτοί έχοντας διευκρινίσει σε ένα

γενικότερο επίπεδο τις γενικές υλικές προϋποθέσεις της κομμουνιστικής χειραφέτησης, στα μεν *Grundrisse*, προσδιορίζουν με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο ως προϋπόθεσή της ένα επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων που μάλλον αντιστοιχεί στην εποχή μας, στο δε υπόλοιπο έργο τους, τουλάχιστον όσον αφορά στην κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, μπορούν να εντοπιστούν «υποχωρήσεις» σε σχέση με αυτές τις απαιτήσεις. Μάλιστα, ενώ τελικά η κυρίαρχη θέση τους φραίνεται να είναι ότι η βιομηχανική ανάπτυξη της εποχής τους αποτελεί την προϋπόθεση του κομμουνισμού, «υποχωρούν» ακόμη παραπέρα αφήνοντας ανοιχτό το συνδεχόμενο περάσματος υπό όρους στο κομμουνισμό, όχι μόνον των λιγότερο βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών αλλά ακόμη πιο καθυστερημένων χωρών.

Ας παρακολουθήσουμε λοιπόν αυτήν τη συλλογιστική των κλασικών ξεκινώντας από τη θέση τους περί των γενικών προϋποθέσεων του κομμουνισμού.

2.2.1. Οι γενικές υλικές προϋποθέσεις του κομμουνισμού

Το 1845 στη *Γερμανική Ιδεολογία*, οι Μαρξ, Ένγκελς, κατ' αρχήν συνδέουν γενικότερα το βαθμό χειραφέτησης των ανθρώπων με το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. κάτι που ένα χρόνο αργότερα επαναλαμβάνουν περιληπτικά στο γνωστό *Γράμμα στον Αννέκοφ*.³²

«Στην πραγματικότητα, φυσικά, αυτό που συνέβηκε ήταν ότι οι άνθρωποι απελευθερώνονται κάθε φορά στο βαθμό που το υπαγόρευε και επέτρεπε όχι το ιδεώδες τους για τον άνθρωπο, αλλά η εκάστοτε κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων. Όλες οι κατακτήσεις της ελευ-

θερίας ωστόσο είχαν μέχρι τώρα ως βάση τους περιορισμένες παραγωγικές δυνάμεις, που η παραγωγή τους [...] έκανε δυνατή μιαν ανάπτυξη μονάχα αν μερικά άτομα ικανοποιούσαν τις ανάγκες τους σε βάρος άλλων, και έτσι μερικοί –η μειοφηφία– αποκτούσαν το μονοπάλιο της ανάπτυξης, ενώ άλλοι –η πλειοφηφία– χάρη στο συνεχή αγώνα για να ικανοποιήσουν τις πιο επιταχτικές τους ανάγκες, αποκλείονταν προσωρινά, δηλαδή μέχρι τη δημιουργία καινούργιων, επαναστατικής φύσης. παραγωγικών δυνάμεων από οποιαδήποτε ανάπτυξη». ³³

Στη συνέχεια οι κλασικοί αναφέρονται στις γενικές υλικές προϋποθέσεις του κομμουνισμού.

Αφού λοιπόν διευκρινίσουν προηγουμένως, ότι για την κατάργηση της «αλλοτρίωσης» συνιστά «απόλυτα αναγκαία πραγματική προϋπόθεση», «μια μεγάλη ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης, ένα υψηλό βαθμό ανάπτυξης της»,³⁴ έτσι που οι παραγωγικές δυνάμεις να γίνουν «αφόρητες δυνάμεις», κάτι που με τη σειρά του προϋποθέτει την «πραγματική ύπαρξη των ανθρώπων στο επίπεδο της παγκόσμιας ιστορίας και όχι σε τοπικό επίπεδο», καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι αν δεν υπάρχουν αυτές οι προϋποθέσεις, τότε «η στέρηση θα γινόταν απλώς γενική και με τη φτώχεια θα ξανάρχιζε ο αγώνας για τα αναγκαία και θα αναπαράγονταν αναγκαστικά όλες οι παλιές βρωμιές». [ενώ] «κάθε επέκταση της επικοινωνίας θα καταργούσε τον τοπικό κομμουνισμό». ³⁵

Έτσι συνεχίζουν, «εμπειρικά, ο κομμουνισμός είναι δυνατός μονάχα σαν πράξη των κυρίαρχων λαών μονομιάς και ταυτόχρονα, πράγμα που προϋποθέτει την παγκόσμια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την παγκόσμια επικοινωνία που συνδέεται με τον κομμουνισμό». ³⁶

Στις Αρχές του κομμουνισμού ο Ένγκελς από τη μια

διατυπώνει τη θέση ότι «η επανάσταση θα εξελιχθεί τα-
γιώτερα ή βραδύτερα σε εξάρτηση από το βαθμό ανά-
τικης της βιομηχανίας, από το συσσωρευμένο πλούτο,
και από το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων»,³⁷ και
από την άλλη θέτει και πάλι το ζήτημα του παγκόσμιου
μαρακτήρα της κομμουνιστικής επανάστασης.

Στο *Μανιφέστο* οι κλασικοί υποστηρίζουν τη θέση
ότι αν «λείπουν οι υλικοί όροι της απελευθέρωσης [του
προλεταριάτου] που είναι ακριβώς προϊόν της αστικής
εποχής», τότε οδηγούμαστε «σε ένα γενικό ασκητισμό
και μια χοντροκομμένη ισοπέδωση».³⁸

Το 1857-1858 στα *Grundrisse* ο Μαρξ αντιμετωπίζει
το ζήτημα του επιπέδου της ανάπτυξης των παραγωγι-
κών δυνάμεων πιο άμεσα από τη σκοπιά της μετάβα-
σης στη μελλούμενη αταξική κομμουνιστική κοινωνία:
«Αν –γράφει– στο πλαίσιο της υπάρχουσας κοινωνίας
δεν βρίσκουμε υπό καλυμμένη μορφή τις υλικές συνθή-
κες της παραγωγής μιας κοινωνίας δίχως τάξεις και τις
αντίστοιχες μορφές ανταλλαγής τότε, όλες οι προσπά-
θειες για να την κάνουμε να εκραγεί δεν θα ήταν παρά
διονκιχωτισμός».³⁹

Το 1874 ο Ένγκελς διατυπώνει τη θέση ότι για την
κυριαρχία της νέας κοινωνικής μη ταξικής μορφής οργά-
νωσης, πέρα από το προλεταριάτο που πραγματοποιεί
την επανάσταση, χρειάζεται και «η αστική τάξη στα χέ-
ρια της οποίας οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις
έχουν αναπτυχθεί σε τέτοιο επίπεδο ώστε να επιτρέ-
πουν την τελική κατάργηση των ταξικών διακρίσεων».⁴⁰

Τέλος το 1878 ο Ένγκελς στο *Αντι-Ντύριγκ*. ξεκαθα-
ρίζει ότι το ιδανικό της ιδιοποίησης του συνόλου των μέ-
σων παραγωγής από την κοινωνία, «δεν ήταν δινατόν
να πραγματοποιηθεί, να γίνει μια ιστορική αναγκαιότη-
τα, παρά αν υπάρχουν οι υλικές συνθήκες της πραγμα-

τοποίησής του. Όπως κάθε άλλη κοινωνική πρόοδος γίνεται πραγματοποιήσιμο, όχι από την κατανόηση που προκύπτει από το γεγονός ότι η ύπαρξη των τάξεων αντίκειται στη δικαιοσύνη, την ισότητα κ.λπ., όχι από την απλή θέληση να καταργηθούν οι τάξεις, αλλά από ορισμένες και νούργιες οικονομικές συνθήκες».⁴¹

Άλλωστε στο ίδιο έργο, σε ένα γενικότερο επίπεδο, οι παραγωγικές δυνάμεις εμφανίζονται πιο ξεκάθαρα να ωθούν άμεσα προς τη λύση των αντιθέσεων του καπιταλισμού απ' ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο έργο,⁴² ενώ η ίδια η κατάργηση των κοινωνικών τάξεων «προϋποθέτει μια τέτοια ιστορική ανάπτυξη όπου η ύπαρξη όχι μόνο της μιας ή της άλλης συγκεκριμένης κυρίαρχης τάξης, αλλά γενικά μιας κυρίαρχης τάξης, συνεπώς η ίδια η ταξική διάκριση έχει καταστεί ένας αναχρονισμός, κάτι το παλαιωμένο». ⁴³

Εξάλλου «η οργάνωση των επαναστατικών στοιχείων σαν τάξης, [κάτι που όπως θα δούμε στο 4.6 αποτελεί προϋπόθεση για την ανατροπή του καπιταλισμού], προϋποθέτει την ύπαρξη όλων των παραγωγικών δυνάμεων που μπορούσαν να αναπτυχθούν στα πλαίσια της παλιάς κοινωνίας». ⁴⁴

Ποιες όμως είναι οι ειδικές υλικές προϋποθέσεις για την επικράτηση του κομμουνισμού και πιο ειδικά της δεύτερης φάσης του; Ξεκινώντας από το πιο υψηλό επίπεδο απαιτήσεων που θέτουν οι κλασικοί, ας δούμε πρώτα την απάντηση που δίνεται από τον Μαρξ στα *Grundrisse*.

2.2.2. Η θέση των *Grundrisse*

Στα *Οικονομικά Χειρόγραφα* του 1857-1858, γνωστά σαν

Grundrisse, στο τμήμα με τίτλο «το προτσές του σταθερού κεφαλαίου», που αποτελεί ένα από τα πιο επίκαιρα για την εποχή μας κείμενα του Μαρξ, αυτός υποστηρίζει ότι οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής έρχονται σε αξεπέραστη αντίφαση με τις παραγωγικές δυνάμεις και στέκονται απόλυτο εμπόδιο στην παραπέρα ανάπτυξή των, όχι όταν κυριαρχεί η κλασική βιομηχανία έτσι όπως αυτή προέκυψε από τη βιομηχανική επανάσταση, αλλά ένα τέτοιο επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων όπου πια θα κυριαρχεί η «γενική διάνοια», δηλαδή όταν η επιστήμη, και οι συσσωρευμένες γνώσεις, θα είναι κυρίαρχες στην παραγωγή, σε σχέση με την άμεση εργασία.

Και ο Μαρξ διέβλεψε ότι αυτό θα συμβεί σε ένα απώτερο σε σχέση με την εποχή του μέλλον. Και αυτό το μέλλον, όπως πολύ εύστοχα τουλάχιστον ως προς αυτό επισημαίνει ο Αντόνιο Νέγκρι, είναι ακριβώς η κατάσταση και το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων της σημερινής εποχής.⁴⁵

Ας παρακολουθήσουμε λοιπόν αυτήν τη μεγαλειώδη προφητεία του Μαρξ έτσι όπως αναπτύσσεται στα *Grundisse*.

Κατ' αρχήν ο Μαρξ επισημαίνει σε αυτά, ότι παρόλο που οι μηχανές είναι εκείνες οι οποίες αποτελούν τη βάση για μια ουσιαστική υπαγωγή στο κεφάλαιο, ή διαφορετικά η εκμηχάνιση είναι εκείνη η μορφή που προσιδιάζει περισσότερο στο κεφάλαιο, αυτό «δεν σημαίνει ότι η ύπαρξη των μηχανών, η εκμηχάνιση καθαυτή ταυτίζει την ύπαρξή της με το κεφάλαιο, ή ότι η ύπαρξή της σαν τέτοιας είναι ταυτόσημη με την ύπαρξή της ως κεφαλαίου». Αν υποστηρίζαμε το αντίθετο, συμπληρώνει ο Μαρξ, θα ήταν σαν να υποστηρίζαμε ότι η μη χρησιμοποίηση του χρυσού σαν χρήματος, οδηγεί το χρυσό να απωλέσει την αξία χρήσης του ως τέτοιου.⁴⁶

Κυρίως όμως ο Μαρξ επισημαίνει ότι αν και η εκμηχάνιση είναι η πλέον προσιδιάζουσα μορφή του σταθερού κεφαλαίου (και του κεφαλαίου γενικότερα), αυτό σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι το κεφάλαιο σαν κοινωνική σχέση αποτελεί την καλύτερη σχέση της κοινωνικής παραγωγής, την πλέον κατάλληλη για τη χρησιμοποίηση της εκμηχάνισης, από ένα σημείο ανάπτυξής της και μετά. Και αυτό διότι «την ίδια στιγμή που ο χρόνος εργασίας –η απλή ποσότητα της εργασίας– τίθεται από το κεφάλαιο σαν το μόνο καθοριστικό στοιχείο, η άμεση εργασία και η ποσότητά της εξαφανίζονται ως καθοριστικοί παράγοντες της παραγωγής –της δημιουργίας αξιών χρήσης– και υποβαθμίζονται και ποσοτικά σε μια μειωμένη αναλογία και ποιοτικά σε ένα αναγκαίο μεν δευτερεύοντα δε παράγοντα σε σχέση με τη γενική επιστημονική εργασία και την τεχνολογική εφαρμογή των φυσικών και μαθηματικών επιστημών».⁴⁷

Όσο λοιπόν αυτή η αντίθεση αναπτύσσεται τόσο γίνεται φανερό ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν μπορεί να μένει δέσμια στην οικειοποίηση της υπερεργασίας.⁴⁸

Και ο Μαρξ συνεχίζει τη συλλογιστική του αναφερόμενος στη μελλοντική εξέλιξη στην οποία θα οδηγήσει η εκμηχάνιση. Από τη στιγμή που αυτή θα φθάσει στο σημείο εκείνο όπου η γνώση και η επιστήμη μετατρέπονται σε άμεσες παραγωγικές δυνάμεις, από τη στιγμή που «το κεφάλαιο –εντελώς άθελά του– μειώνει την ανθρώπινη εργασία, την κατανάλωση δύναμης σε ένα ελάχιστο, αυτό θα παίξει⁴⁹ [η αναφορά είναι σε χρόνο μέλλοντα] υπέρ της χειραφετημένης εργασίας και αποτελεί την προϋπόθεση της χειραφέτησής της».⁵⁰

Τότε επισημαίνει ο Μαρξ η κάθε προσπάθεια για απόσπαση υπεραξίας καθίσταται αναχρονισμός, και

εμπόδιο για την παραπέρα ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, και τούτο διότι: «δεν θα είναι ούτε η άμεση εργασία που πραγματοποιείται από τον ίδιο τον άνθρωπο ούτε ο χρόνος εργασίας του, αλλά η οικειοποίηση της γενικής παραγωγικής του δύναμης, η από μέρους του κατανόηση και κυριαρχία της φύσης μέσω της ύπαρξής του ως κοινωνικού σώματος, με μια λέξη η ανάπτυξη της κοινωνικής ατομικότητας που εμφανίζεται σαν ο μεγάλος Ηεμελιακός μοχλός της παραγωγής και του πλούτου».⁵¹

Τότε είναι που «η κλοπή του χρόνου εργασίας του άλλου πάνω στην οποία στηρίζεται ο σημερινός πλούτος, εμφανίζεται σαν μια άθλια βάση συγκρινόμενη με αυτήν τη νέα που αναπτύσσεται και η οποία δημιουργήθηκε από την ίδια τη μεγάλη βιομηχανία.

[Τότε] «η υπερεργασία της μάζας παύει να είναι η προϋπόθεση της ανάπτυξης του γενικού πλούτου όπως και η μη εργασία ορισμένων παύει να αποτελεί την προϋπόθεση της ανάπτυξης των καθολικών-οικουμενικών ικανοτήτων του ανθρώπινου εγκεφάλου».⁵²

Πρόκειται για την κατάσταση εκείνη που προσφέρει τη δυνατότητα ώστε να κυριαρχήσει «η ελεύθερη ανάπτυξη των ατομικοτήτων και όπου δεν μειώνεται ο αναγκαίος χρόνος εργασίας για να αυξηθεί η υπερεργασία, αλλά μειώνεται η αναγκαία εργασία της κοινωνίας μέχρις ένα ελάχιστο, κάτι στο οποίο αντιστοιχεί η καλλιτεχνική, επιστημονική κ.λπ. διάπλαση των ατόμων χάρη στον απελευθερωμένο χρόνο και στα μέσα που έχουν δημιουργηθεί για όλα αυτά τα άτομα».⁵³

Τότε ο πραγματικός πλούτος δεν θα είναι πια η διεύθυνση που ασκείται πάνω στην υπερεργασία, αλλά ο διαθέσιμος χρόνος πέρα από το χρόνο που είναι αναγκαίος για την άμεση παραγωγή.

Και είναι ακριβώς το επίπεδο ανάπτυξης του «στα-

θερού κεφαλαίου [που] δείχνει μέχρι σε ποιο βαθμό η γενική κοινωνική γνώση έχει εξελιχθεί σε άμεση παραγωγική δύναμη και στη συνέχεια μέχρι σε ποιο σημείο οι συνθήκες του βιωματικού προτοσές της κοινωνίας πέρασαν οι ίδιες υπό τον έλεγχο της γενικής διάνοιας (intellect general) και έχουν επαναοργανωθεί σε συμφωνία με αυτήν. Μέχρι σε ποιο βαθμό οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις παράγονται όχι μόνον υπό τη μορφή της γνώσης αλλά σαν άμεσα όργανα της κοινωνικής πρακτικής του πραγματικού προτοσές της ζωής».⁵⁴

Έτσι λοιπόν, όταν το επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων φθάσει στο σημείο που η «γενική διάνοια», η οποία αποτελεί μια συλλογική, κοινωνική ευφυΐα, δημιουργημένη από συσσωρευμένες γνώσεις, τεχνικές και τεχνογνωσίες,⁵⁵ να έχει μετατραπεί σε άμεση παραγωγική δύναμη, τότε μπορούμε να πούμε ότι είναι κατάλληλες οι συνθήκες για την επιχράτηση του κομμουνισμού.

Εδώ λοιπόν ο Μαρξ προσδιορίζει ως υλική βάση της πλέοντας κομμουνιστικής χειραφέτησης όχι τις σύγχρονές του υλικές παραγωγικές δυνάμεις, όχι τη βιομηχανική ανάπτυξη του 19ου αιώνα, αλλά ένα μελλοντικό σε σχέση με την εποχή του επίπεδο ανάπτυξής τους. Από μια κομμουνιστική προοπτική της εποχής της κυριαρχίας της κλασικής βιομηχανίας περνάει σε μια κομμουνιστική προοπτική της εποχής της κυριαρχίας της επιστήμης, της γνώσης και της πληροφορικής!

Στην προκειμένη περίπτωση η ζωντανή εργασία που αποπέμπεται υπό την άμεση ατομική μορφή της από την παραγωγή δεν αντικαθίσταται μόνον και κυρίως από ένα σταθερό κεφάλαιο υπό τη μορφή των μηχανών, αλλά από την «άυλη» «γενική διάνοια», από τη γνώση και την επιστήμη.

Όμως αυτή η θέση που περιέχεται στα *Grundrisse* δεν αποτελεί τη θέση που δεσπόζει στο υπόλοιπο έργο των κλασικών. Ποια λοιπόν είναι αυτή η θέση;

2.2.3. Η κυρίαρχη θέση των κλασικών

Ηδη όπως διαφάνηκε από την μέχρις εδώ ανάπτυξη της συλλογιστικής των κλασικών, αυτοί στο κύριο μέρος του έργου τους θεωρούν ότι η μεγάλη βιομηχανία της εποχής τους είναι εκείνη η οποία, μέσα από τις αντιθέσεις που γεννιούνται από τη λειτουργία της σε καπιταλιστικά πλαίσια, αποτελεί την αναγκαία αλλά και ικανή υλική βάση για την υπέρβαση του καπιταλισμού, και τουλάχιστον για την πρώτη φάση του κομμουνισμού, ενώ πιο έμμεσα διαφαίνεται ότι η ίδια αυτή βιομηχανία θεωρείται ότι αποτελεί και την υλική βάση για μια ουσιαστική υπαγωγή στον κομμουνισμό. Με άλλα λόγια για τους κλασικούς στο κύριο μέρος του έργου τους, διαφαίνεται ότι η υλική βάση του καπιταλισμού και του κομμουνισμού είναι κοινή και αυτή είναι η μεγάλη βιομηχανία της εποχής τους.

Υπό αυτό το πρίσμα, παρά τις όποιες μεταξύ τους και κατά καιρούς κοινές διαφοροποιήσεις τους, οι κλασικοί υποστήριζαν ότι στη βάση τού τότε επιπέδου ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, είναι στα πλαίσια της τριαρχίας Αγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, στην οποία αργότερα προστέθηκε και η Αμερική, όπου οι συνθήκες ήταν ώριμες για το πέρασμα στον κομμουνισμό.

Μάλιστα, η αλήθεια είναι ότι ο Ένγκελς έστω και διαφοροποιούμενος από τις αντίστοιχες τοποθετήσεις του Μαρξ της ίδιας περιόδου, και ακόμη από την κοινή

τους τοποθέτηση στο *Μανιφέστο* (1848), όπου τον πρώτο λόγο για τη σοσιαλιστική επανάσταση έχει η Γερμανία, στα νεανικά του κείμενα του 1842-1843, αλλά και στην *Κατάσταση* της εργατικής τάξης στην Αγγλία του 1845, παρά την πολιτική σε σχέση με την Γαλλία και τη θεωρητική σε σχέση με την Γερμανία, καθυστέρηση της Αγγλίας, δεν διστάζει να υποστηρίξει ότι αυτή η τελευταία βρίσκεται στα πρόθυρα μιας επερχόμενης κοινωνικής επανάστασης και τούτο χάρη στο οικονομικό-κοινωνικό της προβάδισμα. Έτσι η βιομηχανική επανάσταση ως προς την οποία είναι σαφές ότι προηγείται εκείνη την εποχή η Αγγλία, έρχεται να καλύψει με το παραπάνω την καθυστέρησή της στους άλλους τομείς.

Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Στάθης Κουβελάκης,⁵⁶ αυτό το προβάδισμα της Αγγλίας οδηγεί παραπέρα τον Ένγκελς να θεωρήσει πιθανή την εξοικονόμηση για την Αγγλία μιας αστικής επανάστασης τύπου της Γαλλικής του 1789 και τη δυνατότητα αυτή να προβεί άμεσα στην κοινωνική αντικαπιταλιστική επανάσταση.

Στα πλαίσια λοιπόν της ευρωπαϊκής τριαρχίας, είναι η Αγγλία η οποία χάρη στο οικονομικό της προβάδισμα παίρνει και τα πρωτεία και ως προς την κομμουνιστική προοπτική της.

Το 1847, ο Ένγκελς στις *Αρχές* του κομμουνισμού, αφού επισημαίνει για ακόμη μια φορά τον παγκόσμιο χαρακτήρα του κομμουνισμού,⁵⁷ από τη μια συνδέει και πάλι άμεσα την ύπαρξη ή κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας με το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και από την άλλη διατυπώνει τη θέση ότι με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας εκείνης της περιόδου, οι συνθήκες είναι πια ώριμες για την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και μάλιστα υπο-

στηρίζει ότι αυτό είναι απολύτως αναγκαίο, μια που η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έχει υπερβεί τα στενά όρια της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του αστικού καθηστώτος.⁵⁸

Στό *Κεφάλαιο* τα πράγματα ξεκαθαρίζουν ακόμη περισσότερο. Εδώ αναφέρεται με σαφήνεια: «η “μεγάλη βιομηχανία” είναι όχι μόνον η μήτρα του ανταγωνισμού, αλλά ακόμη η δημιουργός των απαραίτητων υλικών και πνευματικών συνθηκών για τη λύση αυτού του ανταγωνισμού, μια λύση που βεβαίως δεν μπορεί να προκύψει με ήπιο τρόπο».⁵⁹

Το 1870 και ο Μαρξ διατυπώνει τη θέση πως «παρά το ότι είναι πιθανόν η επαναστατική πρωτοβουλία να ξεκινήσει από τη Γαλλία, η Αγγλία μόνον μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν μοχλός μιας σοβαρά οικονομικής επανάστασης»⁶⁰ και αυτό διότι το επίπεδο ανάπτυξής της, της επιτρέπει κάτι τέτοιο.

Στο ίδιο μήκος κύματος, και αυτό διάχυτα σε όλο το έργο των κλασικών, η Αγγλία, διαφοροποιείται από την ήπειρωτική Ευρώπη, τόσο ως προς τις δυνατότητες περάσματος στην κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας όσο και ως προς τις μορφές αυτού του περάσματος. Και ακριβώς αυτή η διαφοροποίηση εδράζεται «σε τελευταία ανάλυση» στην πιο αναπτυγμένη σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες οικονομία της Αγγλίας.⁶¹

Τέλος ο Ένγκελς το 1877 στην *Εξέλιξη* του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη, αφού προηγουμένως υποστηρίζει και πάλι τη θέση ότι το πέρασμα στην κατοχή της κοινωνίας όλων των μέσων παραγωγής «θα γίνει μπορετό [...] μονάχα όταν θα υπάρχουν οι πραγματικοί όροι της πραγμάτωσής του [και ότι η κατάργηση των τάξεων μπορεί να γίνει] όχι με την απλή επιθυ-

μία της κατάργησής τους, αλλά με ορισμένους νέους οικονομικούς όρους».⁶² στη συνέχεια διατυπώνει την άποψη ότι αυτό το «φιλό επίπεδο της παραγωγής, [...] το σημείο αυτό το έχουμε φτάσει [το 1877]». ⁶³

Έτσι λοιπόν οι κλασικοί υιοθετούν την άποψη πως τουλάχιστον για το πέρασμα στο σοσιαλισμό επαρκεί το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης των αναπτυγμένων χωρών της εποχής τους.

Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Λένιν το 1918, όταν γράφει ότι «δεν αξίζει να χάσουμε ούτε δυο δευτερόλεπτα για συζήτηση με ανθρώπους που δεν κατάλαβαν ακόμη [...] ότι μεταξύ άλλων] ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς τη μεγάλη καπιταλιστική τεχνική». ⁶⁴ Και το επίπεδο αυτής της τεχνικής θεωρούσε ότι το είχε κατακτήσει η Γερμανία, η οποία ενσάρκωνε το 1918 «κατά τον πιο παραστατικό τρόπο την υλική πραγματοποίηση των οικονομικών, παραγωγικών [...] όρων του σοσιαλισμού».

Το ερώτημα όμως που παραμένει αναπάντητο είναι αν αυτό το επίπεδο ανάπτυξης ήταν ή όχι επαρκές για το πέρασμα στη δεύτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Εκτός όμως από τη θέση των κλασικών έτσι όπως αυτή προκύπτει από τα *Grundrisse*, και την κυρίαρχη άποψη τους έτσι όπως αυτή καταγράφεται στο κύριο μέρος του έργου τους, αξίζει τον κόπο να διερευνήσουμε μήπως από τη μια οι τοποθετήσεις τους σχετικά με την Ισπανική Επανάσταση και τη Γερμανία, και από την άλλη οι θέσεις τους σχετικά με τις δυνατότητες της Ρώσικης αγροτικής κοινότητας να παρακάμψει τις οδύνες του καπιταλισμού, αποτελούν ένα βήμα προς τα πίσω ακόμη και σε σχέση με τον προσδιορισμό του επίπεδου της μέγιστης βιομηχανικής ανάπτυξης του 19ου

αιώνα, ως υλικής προϋπόθεσης περάσματος στην κατώτερη φάση του κομμουνισμού.

2.2.4. Δυνατότητα συντόμευσης κι άμβλυνσης των πόνων του τοκετού

Διαθέτουμε ότι στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του Κεφάλαιου του 1867, ο Μαρξ από τη μια αποκλείει την αιμορραγητή κατάργηση των φυσικών φάσεων μιας κοινωνίας, από την άλλη όμως θεωρεί ότι υπάρχει η δυνατότητα συντόμευσης της διάρκειάς τους και γενικότερα άμβλυνσης των πόνων του τοκετού του καινούργιου κόμιου.⁶⁵

Το ερώτημα που προκύπτει είναι ποιοι είναι οι παράγοντες εκείνοι οι οποίοι μπορεί να συμβάλουν έτσι ώστε να επέλθει μια τέτοια συντόμευση. Είναι σαφές ότι για τους κλασικούς ένας βασικός παράγοντας είναι η ανθρώπινη παρέμβαση και πιο συγκεκριμένα το επίσημο της επαναστατικής συνείδησης του προλεταριάτικου, στο ρόλο της οποίας θα αναφερθούμε πιο διεξοδικώς στο τέταρτο κεφάλαιο.

Πρόκειται εδώ για μια σαφή ρήξη με τον οικονομικό κατερμινισμό, μια ρήξη η οποία κατοχυρώνεται όπως διούμε στο τέταρτο κεφάλαιο με την πρόταξη από ως κλασικούς της αναγκαιότητας της προλεταριακής επανάστασης.

Πριν όμως αναφερθούμε στον έτσι κι αλλιώς αναγκαίο ρόλο της προλεταριακής επανάστασης, αξίζει να αναθούμε σε δυο περιπτώσεις δυτικοευρωπαϊκών χωρών, που οι κλασικοί με τις τοποθετήσεις τους επιβεβαιώνουν ότι γι' αυτούς η προλεταριακή παρέμβαση είναι ικανή να αντισταθμίσει το μειονέκτημα το οποίο

προκύπτει από την καθυστέρηση της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων.

Η πρώτη περίπτωση αφορά στις δυνατότητες της Ισπανικής Επανάστασης του 1854-1856, και η δεύτερη στις δυνατότητες περάσματος στην πρώτη φάση του κομμουνισμού της Γερμανίας στα τέλη του 19ου αιώνα.

Και στις δυο αυτές περιπτώσεις, δεν ήταν το επίπεδο ανάπτυξης της οικονομίας ή των υλικών παραγωγικών δυνάμεων που οδήγησαν τον Μαρξ και τον Ένγκελς στη διαπίστωση ότι υπήρχε η δυνατότητα περάσματος στην κατώτερη έστω φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, αλλά το επίπεδο συνειδητότητας του υποκειμενικού παράγοντα.

Αλλά ας εξετάσουμε κάπως πιο διεξοδικά τις δυο αυτές περιπτώσεις ξεκινώντας από την Ισπανική περίπτωση, η οποία και λιγότερο γνωστή είναι και προηγείται χρονολογικά.

Στην Ισπανία λοιπόν, το καλοκαίρι του 1854, μια ομάδα μετριοπαθών προοδευτικών αξιωματικών εξεγείρεται και απευθύνεται στο λαό απαιτώντας μέσω μιας προκήρυξης να συγκληθούν τα κόρτες –αντιπροσωπευτικά σώματα– να μειωθούν οι φόροι, να αποκατασταθεί η τοπική αυτοδιοίκηση και να οργανωθεί εθνική πολιτοφυλακή. Στη βάση αυτού του προγράμματος ξεσηκώνονται σε όλη την Ισπανία οι λαϊκές μάζες, σχηματίζονται λαϊκές επαναστατικές επιτροπές, οργανώνεται και εξοπλίζεται η λαϊκή πολιτοφυλακή. Το 1855 ξεσπούν μαζικές, μαχητικές απεργίες δολοφονούνται εργοδότες από τους απεργούς, εργάτες εκτελούνται από τις αρχές, ενώ κυριαρχούν τα συνθήματα: «Κάτω η Κυβέρνηση», «Θάνατος στους πλούσιους».

Όταν πια η σύγκρουση κορυφώνεται, ο λαός εγκαταλείπεται στο έλεός του από τους μετριοπαθείς αξιω-

ματικούς κι έρχεται αντιμέτωπος πρόσωπο με πρόσωπο με την κυρίαρχη τάξη και την εξουσία της. Στο τέλος της ίδιας χρονιάς η επανάσταση καταστέλλεται.⁶⁶

Απέναντι σε αυτά τα γεγονότα τοποθετείται ο Μαρξ. Το 1854 λοιπόν σε μια πρώτη του τοποθέτηση διατυπώνει την άποψη ότι «το κοινωνικό ζήτημα, με τη σύγχρονη έννοια του όρου, δεν έχει βάση (foundation) σε μια χώρα με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές όχι ακόμη ανεπτυγμένες και με έναν πληθυσμό τόσο περιορισμένο όσο η Ισπανία – 15 εκατομμύρια μόνον κατοίκους».⁶⁷

Δυο χρόνια αργότερα, το 1856 παρά το ότι προφανώς ούτε το επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων ούτε ο πληθυσμός της Ισπανίας είναι δυνατόν να έχουν σημειώσει αισθητή μεταβολή, ο Μαρξ επανέρχεται και θεωρεί πια ότι στην Ισπανία μπορεί να τεθεί «το κοινωνικό ζήτημα με τη σύγχρονη έννοια του όρου», δηλαδή το πέρασμα στον κομμουνισμό.

Τι είναι εκείνο που τον έκανε να αλλάξει γνώμη; Το γεγονός ότι τώρα πια –το 1856– στην Ισπανία έχουμε να κάνουμε με μια καθαρά ταξική πάλη, το γεγονός ότι υπάρχουν στο κοινωνικό επίπεδο «οι ίδιοι διαχωρισμοί που υπάρχουν στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη», οπότε και «η επερχόμενη ευρωπαϊκή επανάσταση θα βρει την Ισπανία ωριμή για να συνεργαστεί μαζί της. Οι χρονιές 1854 και 1856 ήταν μεταβατικές φάσεις μέσα από τις οποίες χρειάστηκε να περάσει [η Ισπανία] για να φτάσει σε αυτήν την ωριμότητα».⁶⁸

Έτσι λοιπόν η υστέρηση από άποψη υλικών συνθηκών έρχεται να καλυφθεί από την ανάπτυξη της λαϊκής επαναστατικότητας, η οποία παρά την οικονομική καθηυτέρηση και το μικρό μέγεθος της Ισπανίας καθιστά εφικτό το πέρασμα στο σοσιαλισμό, ο οποίος βεβαίως

όπως και στην περίπτωση της Ρωσίας, που θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Θα στηριζόταν από τον επερχόμενο σοσιαλισμό της αναπτυγμένης Δύσης.

Και ερχόμαστε στη στάση του κατά πολλούς πιο ντετερμινιστή σε σχέση με τον Μαρξ, Ένγκελς, απέναντι στις δυνατότητες της Γερμανίας.

Στον πρόλογό του στο *Πόλεμο των χωρικών στην Γερμανία* του 1874, ο Ένγκελς αναγορεύει τη Γερμανία σε πρωτοπόρα χώρα της επαναστατικής διαδικασίας, όχι επειδή αυτή ήταν η περισσότερο βιομηχανικά αναπτυγμένη χώρα, αλλά επειδή οι Γερμανοί εργάτες σε σύγκριση με τους εργάτες της υπόλοιπης Ευρώπης έχουν δυο σημαντικά πλεονεκτήματα. «Πρώτα το πλεονέκτημα ότι ανήκουν στο θεωρητικό λαό της Ευρώπης και ότι διατήρησαν το νόημα της θεωρίας που το έχασαν ολωσδιόλου οι λεγόμενοι “μορφωμένοι” της Γερμανίας [...] και δεύτερο το πλεονέκτημα ότι ακριβώς επειδή ήλθαν χρονικά σχεδόν τελευταίοι στο εργατικό κίνημα μπόρεσαν να επωφεληθούν από την πείρα του αγγλικού και του γαλλικού κινήματος, το κίνημά τους μπόρεσε να επωφεληθεί από την ακριβοαγορασμένη πείρα τους και να αποφύγει τώρα τα λάθη που για τότε ήταν στο μεγαλύτερο μέρος αναπόφευκτα».⁶⁹

Και σε αυτή λοιπόν την περίπτωση το πλεονέκτημα της Γερμανίας εντοπίζεται στο πλεονέκτημα του υποκειμενικού της παράγοντα.

Εξάλλου και η υπεραισιοδοξία του Ένγκελς ως προς τη δυνατότητα μιας κοινοβουλευτικής μετάβασης στο σοσιαλισμό στην Γερμανία, την οποία μάλιστα οριοθετούσε περί το 1900, οπότε ακόμη και ο στρατός θα είχε μολυνθεί από το σοσιαλιστικό μικρόβιο, ήταν απόρροια της αυξανόμενης επιρροής που φάνταζαν να έχουν οι σοσιαλιστικές ιδέες στη εργατική τάξη της

Γερμανίας κάτι που προέκυπτε από τα εκλογικά αποτελέσματα.

Επιπροσθέτως όμως, όπως προκύπτει από τις τοποθετήσεις τους για την Γερμανία, οι κλασικοί φαίνεται να μην αποκλείουν το πέρασμα στην κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας ακόμη και πιο καθυστερημένων χωρών, ακριβώς χάρη σε αυτήν τους την καθυστέρηση!

Στο *Μανιφέστο*, η Γερμανία και πάλι, ανάγεται σε πρωτοπόρα στην διαδικασία της κοινωνικής επανάστασης, όχι χάρη στην ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών της δυνάμεων, αλλά χάρη στην πολιτική της καθυστέρηση και χάρη στο πιο αναπτυγμένο προλεταριάτο της.

Στην προκείμενη περίπτωση φαίνεται να ισχύει για τη Γερμανία εκείνο που ο Τρότσκι αποκάλεσε το «προνόμιο της καθυστέρησης».⁷⁰

«Οι κομμουνιστές στρέφουν την κύρια προσοχή τους στη Γερμανία, γιατί η Γερμανία βρίσκεται στις παραμονές μιας αστικής επανάστασης και γιατί αυτή την ανατροπή την πραγματοποιεί σε πιο προχωρημένες συνθήκες του ευρωπαϊκού πολιτισμού γενικά και μ' ένα προλεταριάτο πολύ πιο αναπτυγμένο από την Αγγλία του 17ου και τη Γαλλία του 18ου αιώνα. Η γερμανική αστική επανάσταση, επομένως, μπορεί να είναι μονάχα το άμεσο προοίμιο μιας προλεταριακής επανάστασης».⁷¹

Πρόσθετη επιβεβαίωση της δυνατότητας αυτής αποτελεί η εισαγωγή από μέρους των κλασικών της κατηγορία της διαρκούς επανάστασης,⁷² την οποία και χρησιμοποιούν στη συνέχεια κατά τον 20ό αιώνα, αρχικά ο Τρότσκι το 1905 –ο οποίος το 1929 την ανήγαγε σε γενική θεωρία περάσματος στο σοσιαλισμό για τις καθηυστερημένες χώρες – και αργότερα, το 1917, ο Λένιν.

Εξάλλου και η συλλογιστική του «αδύναμου κρί-

κου» του Λένιν, η οποία και αυτή μετατρέπει την οικονομική καθυστέρηση σε επαναστατικό πλεονέκτημα, στηρίζεται από μια σκοπιά στην ίδια θεωρητική βάση.

Αυτή λοιπόν η διαρκής επανάσταση σημαίνει μια επανάσταση η οποία ξεκινάει ως αστικοδημοκρατική και συνεχίζεται ως σοσιαλιστική, μια επανάσταση αντιαπολυταρχική και αντικαπιταλιστική ταυτόχρονα.

Αναλύοντας την κατάσταση στη Γερμανία, τον Μάρτη του 1850, σε μια περίοδο όπου η χώρα ήταν ακόμη ημιφεουδαλική με ένα απολυταρχικό κράτος, ο Μαρξ γράφει: «Ενώ οι μικροαστοί δημοκράτες θέλουν να τελειώνουν την επανάσταση το γρηγορότερο δυνατόν [...] είναι καθήκον μας να καταστήσουμε την επανάσταση διαρκή μέχρις ότου όλες οι λίγο πολύ κατέχουσες τάξεις διωχτούν από την εξουσία και το προλεταριάτο κατακτήσει τη δημόσια εξουσία, και όχι μόνο σε μια μόνο χώρα, αλλά σε όλες τις βασικές χώρες του κόσμου η ένωση των προλεταρίων έχει κάνει αρκετές προόδους για να [...] συγκεντρώσει στα χέρια των προλεταρίων τις καθοριστικές παραγωγικές δυνάμεις». ⁷³

Αυτή λοιπόν η δυνατότητα ανάπτυξης της διαρκούς επανάστασης, η οποία μπορεί να ξεκινήσει σε μια σχετικά καθυστερημένη χώρα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι για τους κλασικούς, δεν είναι ούτε καν οι πιο αναπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις της βιομηχανίας της εποχής τους, που ήταν εκείνες της Αγγλίας, που αποτελούν την αναγκαία συνθήκη για την απαρχή της διαρκούς-συνεχούς επαναστατικής διαδικασίας που οδηγεί στο σοσιαλισμό. Αυτή για να ξεκινήσει αρκούν οι ακόμη πιο χαμηλές, και ούτε καν κυρίαρχα καπιταλιστικές παραγωγικές δυνάμεις του επιπέδου της πιο καθυστερημένης τότε Γερμανίας.

Αν λοιπόν για τους κλασικούς ο υψηλότερος βαθμός

ης οικονομικής ανάπτυξης της εποχής τους, όταν στο αριο μέρος του έργου τους αρκετός για το πέρασμα οτην κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, από τα παραδείγματα που προηγήθηκαν διαφαίνεται οτι ακόμη και αν δεν είχε κατακτηθεί αυτό το επίπεδο οτην ανώτερη βαθμίδα του, θα μπορούσε να γίνει λόγος για πέρασμα σε αυτήν, στο βαθμό που το επίπεδο ης προλεταριακής συνείδησης θα ερχόταν να καλύψει αυτήν την υλική καθυστέρηση.

Πέρα όμως από αυτήν την παρέκβαση, τόσο σε σχέση με την κυρίαρχη θέση τους, όσο και κυρίως με τη θέση περί προϋποθέσεων για την ανώτερη φάση του κομμουνισμού των *Grundisse*, οι κλασικοί ανοίγουν ένα ακόμη ρήγμα στον απόλυτο οικονομικό ντετερμινισμό τσι όπως αυτός μπορούσε να προκύψει από τη θέση των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και τρόπου αραγωγής. ή σχηματισμού. Πρόκειται για τη δυνατότητα που αποδίδουν στη Ρωσική αγροτική κοινότητα, να περάσει υπό προϋποθέσεις στον κομμουνισμό υπερικελίζοντας τον βιομηχανικό καπιταλισμό!

2.2.5. Το απαραίτητο για την ανατολή δυτικό δεκανίκι

Τη δεκαετία του '70, του 19ου αιώνα, όταν η Ρωσία ήταν ακόμη μια ημιφεουδαλική μοναρχία με σχεδόν υπάρκτη μοντέρνα βιομηχανία και ένα προλεταριάτο του μόλις είχε αρχίσει να διαμορφώνεται, η άνοδος του παναστατικού της κινήματος. οδηγεί τους Ρώσους ριμαντικούς λαϊκιστές. ή ναρόντνικους στη θέση ότι παρά ην οικονομική της καθυστέρηση, η Ρωσία στηριζόμενη στην αγροτική κοινότητα, η οποία είχε κατορθώσει να

διατηρείται αρκετά καλά και η οποία χαρακτηρίζόταν από την κοινωνική ιδιοκτησία της γης και την ισότιμη περιοδική ανακατανομή της στους αγρότες, θα μπορούσε να αποτελέσει τον «πυρήνα» ενός άμεσου άλματος στην κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, πριν την νίκη των επαναστάσεων στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.⁷⁴

Κάτω από αυτές τις συνθήκες και σε συνδυασμό με την καθυστέρηση της εκδήλωσης της επανάστασης στη Δύση, εισάγεται στην ημερήσια διάταξη του επαναστατικού κινήματος ένας προβληματισμός γύρω από δυο αλληλένδετα ζητήματα: Το ένα ήταν αν μια χώρα είχε τη δυνατότητα να γλυτώσει από τον καπιταλισμό περνώντας απευθείας στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας και το δεύτερο ήταν αν μπορούσε να προηγηθεί η επανάσταση σε μια πιο καθυστερημένη χώρα εκείνης των πιο αναπτυγμένων οικονομικά χωρών.

Τα ζητήματα αυτά απασχόλησαν έντονα τους κλασικούς και πολλοί είναι εκείνοι που διαβλέπουν στις σχετικές τοποθετήσεις τους, και πιο ειδικά σε ορισμένες από αυτές του Μαρξ, μια μετατόπιση από την κυρίαρχη μέχρι τότε θέση τους, δηλαδή από τη θέση ότι για το πέρασμα στην κομμουνιστική κοινωνία απαιτείται τουλάχιστον η κυριαρχία στην παραγωγή των μηχανών.

Έτσι ο Μπαλιμπάρ υποστηρίζει, ότι ο Μαρξ συνάντησε τις πιο μεγάλες δυσκολίες για να αποδεχτεί ο ίδιος την κεντρική ιδέα του πάνω σε αυτό το ζήτημα,⁷⁵ ο Χομπσμπάουν, υποστηρίζει ότι υπήρξε μια «χτυπητή αντίθεση» ανάμεσα στον Μαρξ υποστηριχτή των ναρόντνικων και τον Ένγκελς σταθερό υποστηριχτή της κύριας παράδοσης του μαρξισμού,⁷⁶ και ο Ρεμύ Χερέρα φθάνει στο σημείο να κάνει λόγο για «δεύτερη επιστημολογική

ομή» (!!!) του Μαρξ αναφερόμενος στα γράμματά του στον Μιχαϊλόφσκι και την Βέρα Ζάσσουλιτς.⁷⁷ Τι όμως συμβαίνει στην πραγματικότητα;

Ως προς το πρώτο ερώτημα, δηλαδή της δυνατότητας της απευθείας μετάβασης της ρώσικης αγροτικής κοινότητας στην κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, οι κλασικοί απαντούσαν, για ένα τουλάχιστον διάστημα, θετικά λόγω του εξαιρετικά ιδιαίτερου τοις μοναδικού χαρακτήρα της και πάντοτε υπό την ερούπορθεση ότι αυτό το εγχείρημα θα συνδυαστεί και θα στηριχτεί από τις επαναστάσεις στις αναπτυγμένες κάρες της Δύσης, ή τουλάχιστον από το ήδη κατακτημένο υψηλό επίπεδο των υλικών παραγωγικών δυνάμεων σε αυτές. Και αυτή τους η άποψη μπορεί να υποστηριχτεί πως εναρμονίζεται πλήρως με τη γενική θεωρία των περί αντιστοιχίας επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και τρόπου παραγωγής, αν ενταθεί όπως οι ίδιοι το έπραξαν στον παγκόσμιο χαρακτήρα του κομμουνισμού και δεν αντιμετωπιστεί σαν οπικό γεγονός.

Βεβαίως οι κλασικοί δεν ήταν δυνατόν να προβλέψουν, ούτε ποτέ υποστήριξαν ότι η καθυστερημένη Ρωσία θα ήταν αυτή που θα μετατρεπόταν σε στήριγμα ής ακόμη πιο καθυστερημένης κεντρικής Ασίας, όπως γινε στην πράξη εκ των υστέρων. Άλλα σε αυτό το ζήτημα θα επανέλθουμε.

Ως προς το δεύτερο ερώτημα, δηλαδή το πού θα εκπληκτωνόταν πρώτα η επανάσταση, εδώ πράγματι υπήρχε μια μετατόπιση της θέσης των κλασικών και για μια ωιντομη περίοδο, απογοητευμένοι ίσως από τις αποτυπώσεις των επαναστάσεων στη Δύση και επηρεασμένοι υπό την άνοδο του επαναστατικού κινήματος στη Ρωσία, έβλεπαν το επαναστατικό ρεύμα να εφοριμά από

την Ανατολή προς τη Δύση: «Η λάβα ρέει από την Ανατολή προς τη Δύση και όχι προς την αντίθετη κατεύθυνση»,⁷⁸ γράφει ο Μαρξ το 1863. «Αυτήν τη φορά η επανάσταση θα αρχίσει στην Ανατολή»,⁷⁹ γράφει και πάλι το 1877. Στη συνέχεια όμως και προς το τέλος της ζωής τους οι κλασικοί μετατόπισαν και πάλι το κέντρο της πιθανής εκδήλωσης της επανάστασης από την Ανατολή στη Δύση.

Όμως αυτή η αλλαγή της εκτίμησής τους ως προς το πού «θα ανάψει η πρώτη σπίθα» της επανάστασης, ίσχυε τόσο όσον αφορά στις θέσεις τους σχετικά με το σε ποια από τις χώρες μεταξύ των μελών της τριαρχίας, δηλαδή την Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, θα εκδηλωθεί πρώτα η επανάσταση, όσο και σχετικά με το αν αυτή θα εκδηλωθεί πρώτα στη Δύση ή στην Ανατολή. Και αυτές οι μεταπτώσεις ερμηνεύονται από το γεγονός πως οι ίδιοι οι κλασικοί ουδέποτε ανέδειξαν το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης σε μοναδικό ή ακόμη καθοριστικό κριτήριο εκδήλωσης της επανάστασης. Αν αυτό ήταν το μοναδικό κριτήριο της επαναστατικής έκρηξης, τότε η ενθουσιώδης νεανική θέση του Ένγκελς για άμεση επερχόμενη επανάσταση στην Αγγλία.⁸⁰ Θα έπρεπε να παραμείνει σταθερή – κάτι που βεβαίως δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ακολούθησε τη δεκαετία του '70 η Γαλλία, αργότερα η Γερμανία, στη συνέχεια η Ρωσία και μετά είχαμε πάλι επιστροφή στη Δύση.

Αλλά ας αντιμετωπίσουμε πιο διεξοδικά τη στάση των κλασικών σχετικά με τη δυνατότητα μιας επιτυχούς μετάβασης στον κομμουνισμό της καθυστερημένης Ρωσίας.

Πρώτος ο Ένγκελς το 1875, στην πολεμική του ενάντια στον Τκάτσεβ ο οποίος υποστήριζε ένα χρόνο πριν

ιν άμεση σοσιαλιστική επανάσταση στη Ρωσία, ειρω-
νόταν την άποψη ότι «οι Ρώσοι αποτελούν τον εκλε-
ιό λαό του σοσιαλισμού επειδή [η χώρα τους] διαθέτει
|. | την κοινοτική ιδιοκτησία της γης»,⁸¹ και κατέληγε
υι συμπέρασμα ότι «αν υπάρχει κάτι που μπορεί να
υιασώσει την ρώσικη κοινοτική ιδιοκτησία και να της
πιτρέψει να μετατραπεί σε μια νέα ζωντανή μορφή,
υιτό είναι ακριβώς η προλεταριακή επανάσταση στη
Λιση».⁸²

Ακολουθεί το 1877 ο Μαρξ με το περίφημο γράμμα
υι απάντηση στον ιδεολόγο του λαϊκισμού Νικολάι
Μιχαϊλόφσκι, το οποίο προορίζονταν να δημοσιευτεί
υι το περιοδικό *Otētchestvennyé Zapiski* (Χρονικά της Πα-
ριδας).

Εδώ ο Μαρξ αφού προηγουμένως διευχρινίσει πως
υι καμιά περίπτωση δεν θεωρεί ότι η ιστορική σκιαγρά-
ψη του της γέννησης του καπιταλισμού στη Δυτική⁸³
Ευρώπη, συνιστά «μια ιστορικο-φιλοσοφική θεωρία της
ενικής πορείας, που μοιραία επιβάλλεται σε όλους τους
λαούς»,⁸⁴ μια «υπερ-ιστορική»⁸⁵ θεωρία, τοποθετείται
υι πέναντι στο δίλημμα αν η Ρωσία είναι υποχρεωμένη να
υιαταστρέψει την αγροτική κοινότητα για να περάσει
υιρώτα στον καπιταλισμό, ή αν αντίθετα μπορεί «δίχως
υι υποστεί τα βάσανα αυτού του καθεστώτος να γευτεί
υιλους τους καρπούς αναπτύσσοντας τα δικά της ιστορι-
ιών δεδομένα»,⁸⁶ δηλαδή, να περάσει απευθείας από τη
ρώσικη αγροτική κοινότητα στο σοσιαλισμό.

Η απάντηση του Μαρξ στο παραπάνω ερώτημα είναι
υιαφέστατη και δεν επιδέχεται καμία παρερμηνεία: «Αν
η Ρωσία συνεχίσει να βαδίζει στο μονοπάτι που ακολου-
θεί από το 1861 [δηλαδή από τη χρονιά που καταργήθη-
κε η δουλοπαροικία] θα χάσει την πιο ωραία ευκαιρία
υι της ιστορία πρόσφερε ποτέ σε ένα λαό και θα υποστεί

όλες τις μοιραίες περιπέτειες του καπιταλιστικού καθεστώτος».⁸⁶ Με άλλα λόγια αυτό που προβλέπει εδώ ο Μαρξ είναι ότι και η Ρωσία δεν θα μπορέσει να αποφύγει τις οδύνες του καπιταλισμού, παρόλο που θεωρητικά διαφαίνεται ότι υπήρχε αυτή η δυνατότητα.

Και ερχόμαστε στο γράμμα του Μαρξ στην Βέρα Ζάσσουλιτς του 1881,⁸⁷ για το οποίο συνέταξε τέσσερα προσχέδια, και όπου υποστηρίζει ότι ο «αρχαϊσμός» που αποτελεί η κοινοτική μορφή «σπάνια περίπτωση που οφείλεται σε ένα συνδυασμό από μοναδικές συνθήκες».⁸⁸ μπορεί «θεωρητικά» να χρησιμεύσει «στην αναγέννηση της Ρωσίας», όχι όμως και πάλι σαν ξέχωρο τοπικό γεγονός, αλλά επειδή αυτή η Ρωσία σε αντίθεση με άλλες αρχαϊκές κοινότητες έχει το μεγάλο πλεονέκτημα να βρίσκεται σε ένα «ιστορικό περιβάλλον, όπου συνηπάρχει την ίδια περίοδο με την καπιταλιστική παραγωγή».⁸⁹ [και έτσι] μπορεί να ενσωματώσει τα θετικά κεκτημένα που επεξεργάστηκε το καπιταλιστικό σύστημα, δίχως [η ίδια] να υποστεί τις τρομερές περιπέτειές του».⁹⁰

Αξίζει να αναφερθεί ότι την ίδια ακριβώς συλλογιστική, ακολουθεί αργότερα και ο Λένιν όταν υποστηρίζει ότι «μπορούμε να φθάσουμε και να ξεπεράσουμε ακόμη και οικονομικά τις προηγμένες χώρες, γιατί έχουμε μπροστά μας έτοιμη την πείρα πολλών προηγμένων χωρών, έχουμε τα αποτελέσματα της τεχνικής και του πολιτισμού τους».⁹¹

Και πάλι λοιπόν για τον Μαρξ, οι υλικές συνθήκες ενός αναπτυγμένου καπιταλιστικού περιβάλλοντος, στο οποίο άλλωστε ας μην μας διαφεύγει της προσοχής, θεωρείται ότι η επανάσταση πάντα επίκειται, αποτελούν προϋπόθεση για να επιβιώσει ο ρώσικος κοινοτισμός και να μετατραπεί σε κομμουνιστικό. Άλλωστε όπως ορθά επισημαίνει ο Λένιν, «στο σοσιαλισμό πολ-

λά από την “πρωτόγονη” δημοκρατία θα ξαναζωντανέψουν αναπόφευκτα». ⁹²

Ένα χρόνο αργότερα το 1882, στον Πρόλογο της πλεύτερης ρώσικης έκδοσης του *Μανιφέστου* οι Μαρξ, Ένγκελς, συνεχίζοντας ακόμη να υποστηρίζουν ότι «η Ρωσία βρίσκεται στην πρωτοπορία του επαναστατικού κινήματος της Ευρώπης», ⁹³ επανέρχονται στο ζήτημα του μέλλοντος της ρώσικης αγροτικής κοινότητας. Ιδού η τοποθέτησή τους: «Στο βαθμό που η ρώσικη επανάσταση δώσει το σύνθημα μιας προλεταριακής επανάστασης στη Δύση, και οι δυο τους αλληλοσυμπληρωμούν, η σύγχρονη κοινοτική ιδιοκτησία της Ρωσίας θα μπορέσει να χρησιμοποιηθεί σαν σημείο αφετηρίας μιας κομμουνιστικής εξέλιξης». ⁹⁴

Το Φεβρουάριο του 1893, ο Ένγκελς ερμηνεύοντας και τη στάση του Μαρξ, και πιο ειδικά το πνεύμα του γράμματός του προς τη σύνταξη των *Otetchestvennye Zapiski*, κάτι που όπως γίνεται κατανοητό έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, γράφει στον Νικολάι Ντάνιελσον: «[Ο Μαρξ] και εγώ είμαστε της γνώμης ότι η πρώτη προϋπόθεση [για να σωθεί η Ρωσία από την ανάγκη να περάσει από το μαρτύριο του καπιταλιστικού καθεστώτος] ήταν μια “ώθηση που να προέρχεται απέξω”: η αλλαγή του οικονομικού συστήματος της δυτικής Ευρώπης, η κατάργηση του καπιταλιστικού συστήματος στις χώρες προέλευσής του...»⁹⁵

Τον Οχτώβρη της ίδιας χρονιάς σε άλλο γράμμα του προς τον ίδιο παραλήπτη, ο Ένγκελς κάνει όπως ο ίδιος δηλώνει «ένα βήμα παραπέρα», γράφοντας ότι «στη Ρωσία όπως οπουδήποτε αλλού θα ήταν αδύνατον να αναπτυχθεί στη βάση του πρωτόγονου αγροτικού κομμουνισμού μια ανώτερη κοινωνική μορφή, αν αυτή η μορφή δεν υπήρχε ήδη σε μια άλλη χώρα που θα μπορούσε να χρησιμεύσει σαν υπόδειγμα». ⁹⁶

Προς το τέλος της ζωής του, το 1894, ο Ένγκελς όχι μόνον επαναλαμβάνει «ότι η πρωτοβουλία για το μετασχηματισμό της ρώσικης κοινότητας δεν μπορεί παρά να προέλθει από το βιομηχανικό προλεταριάτο της Δύσης και όχι από την ίδια την κοινότητα», αλλά αμφιβάλει πια «αν όπως ήλπιζε ο Μαρξ και ο ίδιος το 1882, αυτή η κοινότητα είναι ακόμη αρκετά ζωντανή [...] για να αποτελέσει το σημείο εκκίνησης μιας κομμουνιστικής ανάπτυξης».⁹⁷

Συνεπώς για τους κλασικούς είναι σαφές ότι ακόμη και για χώρες στις οποίες δεν έχει επικρατήσει η βιομηχανική επανάσταση, είναι θεωρητικά εφικτή μια παρέκκλιση από το «καπιταλιστικό μαρτύριο», υπό τον όρο βεβαίως ότι αυτές να στηριχτούν και να αλληλοσυμπληρωθούν με τις επαναστάσεις στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Αν όμως αυτές ήταν οι θεωρητικές θέσεις των κλασικών ως προς τις υλικές προϋποθέσεις της κατώτερης φάσης της κομμουνιστικής κοινωνίας, τι συμβαίνει με την ανώτερη φάση της; Σε αυτό το ερώτημα θα προσπαθήσω να απαντήσω στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 69.
2. Karl Marx, *Misère de la philosophie*, in Proudhon, *Marx textes intégraux* Éditions Gallica, 1955, t. I, σελ. 253.
3. Καρλ Μαρξ, *Η Βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες*, στον Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. πρώτος, σελ. 409.
4. Engels, *Le rôle de la violence dans l' histoire*, in Marx, Engels, *Oeuvres Choisies*, Éditions du Progrès, Moscou, 1974, t. III, p. 438.

5. Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, Πρόλογος*, στον Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. πρώτος, σελ. 424.
6. Στο ίδιο, σελ. 425.
7. Marx à Engels, *Manchester, le 7 Juillet 1866*, in Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès, Moscou, 1981, σελ. 175.
8. Λένιν, *Καρλ Μαρξ (Σύντομη βιογραφική σκιαγραφία με έκθεση του μαρξισμού)* Άπαντα, τόμ. 26, σελ. 57.
9. K. Marx, *Lettre à Engels, Londres 7/7/1866*, in Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès, 1981, σελ. 175.
10. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ó.π., τόμ. πρώτος, σελ. 193.
11. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ó.π., τόμ. τρίτος, σελ. 1.078.
12. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο, Πρόλογος στην πρώτη έκδοση*, ó.π., τόμ. πρώτος, σελ. 16.
13. Φρ. Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σελ. 185.
14. F. Engels, *Postface pour l'article "de la question sociale en Russie"* in Marx, Engels, Lenin, *Passer au socialisme en évitant le stade capitaliste*, Éditions de l'Agence de presse Novosti, 1976, σελ. 44.
15. K. Marx, *Un chapitre inédit du Capital*, Traduction et présentation de Roger Dangeville, *Union Générale d'Éditions 10/18*, 1971, σελ. 191-223.
16. Στην πραγματικότητα εδώ πρόκειται για μια διαφορετική οπτική γωνία αντιμετώπισης των ζητημάτων που θίγονται τόσο στο Κεφάλαιο, στο πρώτο του βιβλίο όπου γίνεται λόγος για την πρωταρχική συσσώρευση όσο και στα δύο κεφάλαια των *Grundrisse* τα αφιερωμένα στην πρωταρχική συσσώρευση και στις μορφές της παραγωγής που προηγήθηκαν του καπιταλισμού.
17. Alain Bihl, *La reproduction du capital*, Éditions Page deux, Lausane, 2001, σελ. 162-168.
18. K. Marx, *Un chapitre inédit du Capital*, ó.π., σελ. 194.
19. Στο ίδιο, σελ. 195.
20. Στο ίδιο, σελ. 202.
21. Στο ίδιο, σελ. 197.
22. Bλ. B. Astarian, C. Charrier, *Periodisation du monde de production capitaliste – Histoire du capital, histoire des crises et histoire du*

- comunismo, στο Hic Salta 1998, <http://lamaterielle.chez.tiscali.fr>, σελ. 5.
23. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. 1, σελ. 527.
 24. Maurice Godelier, *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*, Εκδόσεις Gutenberg, 1987, σελ. 51.
 25. K. Marx, *Un chapitre inedit du capital*, ό.π., σελ. 222.
 26. Karl Marx, *Grundrisse*, ό.π., τόμ. 2, σελ. 184.
 27. Στο ίδιο, σελ. 185.
 28. Στο ίδιο, σελ. 185.
 29. Στο ίδιο, σελ. 186.
 30. Στο ίδιο, σελ. 187.
 31. Στο ίδιο, σελ. 185.
 32. Marx à Annekov, *Bruxelles, 28 Décembre, 1846*, in Marx, Engels, *Lettres sur “le Capital”*, Éditions Sosiales, 1964, σελ. 26-37.
 33. Μαρξ, Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. δεύτερος, σελ. 180-181.
 34. Στο ίδιο, τόμ. πρώτος, σελ. 81.
 35. Στο ίδιο, τόμ. πρώτος, σελ. 81.
 36. Στο ίδιο, τόμ. πρώτος, σελ. 81.
 37. Φρ. Ένγκελες, *Oι αρχές του κομμουνισμού*, Εκδόσεις Νέα Βιβλία, 1973, σελ. 29.
 38. K. Μαρξ, Φρίδριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 105.
 39. Karl Marx, *Grundrisse de 1857-1858*, Éditions Sociales, 1980, τόμ. πρώτος, σελ. 95.
 40. Engels, *Refugee Literature*, in MECW, Vol. 24, p. 39.
 41. Engels, *Anti-Dühring*, Éditions Sociales, 1973, σελ. 317.
 42. Bλ. Jean-Pierre Lefebvre, λήμμα *forces productives*, στο *Dictionnaire critique du marxisme*, Éditions Presses universitaires de France, 1982, σελ. 471.
 43. Engels, *Anti-Dühring*, ό.π., σελ. 318.
 44. Karl Marx, *Misère de la philosophie*, Éditions Costes, p. 210.
 45. Michael Hardt–Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, μετάφραση Νεκτάριος Καλαϊτζής, Εκδόσεις Scripta, 2002, σελ. 483.
 46. Karl Marx, *Grundrisse*, ό.π., τόμ. 2, σελ. 187.
 47. Στο ίδιο, σελ. 188.

48. Στο ίδιο, σελ. 196.
49. Η υπογράμμιση δική μου Γ.Ρ.
50. Στο ίδιο, σελ. 189.
51. Στο ίδιο, σελ. 193.
52. Στο ίδιο, σελ. 193.
53. Στο ίδιο, σελ. 194.
54. Στο ίδιο, σελ. 194.
55. Hardt–Negri, ó.π., σελ. 483.
56. Eustache Kouvélakis, *Philosophie et révolution de Kant à Marx, Actuel Marx–Confrontation*, Presses Universitaires de France, 2003, σελ. 283.
57. Φρίντριχ Ένγκελς, *Oι αρχές του κομμουνισμού*, Εκδόσεις Νέα Βιβλία, 1973, σελ. 29-30.
58. Στο ίδιο, σελ. 20.
59. K. Marx, *Lettre à Kugelmann du 17/3/1868*, in Marx, Engels, *Lettres sur “le Capital”*, Éditions Sociales, 1964, σελ. 201.
60. Karl Marx, *The General Council to the Federal Council of French Switzerland*, 1 January 1870, in <http://www.marxists.org>.
61. Βλ. για παράδειγμα άρθρο του Μαρξ του 1852 για τους χαρτιστές που δημοσιεύτηκε στην *New York Daily Tribune* in K. Marx *Oeuvres Politiques I par les soins de M. Rubel*, Gallimard, *La Pléiade*, 1994, p. 687-688. Ομιλία του Μαρξ στο Άμστερνταμ μετά το Συνέδριο της Χάγης της Διεθνούς ένωσης εργατών, στο *La Liberté* no. 37.
62. Ένγκελς, *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*, στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. δεύτερος, σελ. 167.
63. Στο ίδιο, σελ. 168.
64. Λένιν, *Για τα «Αριστερά» παιδιαρίσματα και το μικροαστισμό*, Απαντα, τόμ. 36, σελ. 300.
65. K. Μαρξ, *Πρόλογος στην πρώτη έκδοση του Κεφάλαιου*, στο *Κεφάλαιο*, ó.π., τόμ. 1, σελ. 16.
66. Βλ. *Παγκόσμια Ιστορία της Ακαδημίας επιστημών της ΕΣΣΔ*, Εκδόσεις Μέλισσα, 1960, τόμ. 6ος 1, σελ. 331.
67. K. Marx, F. Engels, *Révolution in Spain*, International Publishers, New York, 1939, p. 144.
68. Στο ίδιο, σελ. 154.
69. Φρ. Ένγκελς, *Εισαγωγικές παρατηρήσεις στον Πόλεμο των χωρι-*

- κών στην Γερμανία, στο Μαρξ, Ένγκελς Διαλεχτά έργα, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 785, 786.
70. Léon Trotsky, *Le marxisme et notre époque*, in <http://www.marxists.org>.
71. Καρλ Μαρξ, Φρίντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 121.
72. Βλ. μεταξύ άλλων Alain Brossat, *Aux origines de la révolution permanente*, Maspero, 1974, Michel Löwy, *The Politics of uneven and combined development: the theory of permanent révolution*, New Left Books, 1981.
73. Marx, *Adresse du Conseil central de la Ligue des communistes, de Mars 1850*, en annexe de *Karl Marx devant les jurés de Cologne*, A. Costes, 1939, σελ. 241-249.
74. Βλ. *Εισαγωγή στο Marx, Engels, Lenin, Passer au socialisme en évitant le stade capitaliste*, Éditions de l' Agence de presse Novosti, 1980, σελ. 7.
75. Étienne Balibar, *La philosophie de Marx*, Éditions La Découverte, 2001, σελ. 101.
76. Hobsbawm, *Εισαγωγή στον Καρλ Μαρξ, Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, Εκδόσεις Κάλβος, 1983, σελ. 66.
77. Rémy Herrera, *Η οικοδόμηση εναλλακτικών δυνατοτήτων, στο Ιμπεριαλισμός: Αντιθέσεις και αντιστάσεις*, ό.π., σελ. 36.
78. K. Marx, *Letter to Engels in Manchester, 13/2/1863*, in Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works, Progress Publishers*, 1985, vol. 41, σελ. 453.
79. K. Marx, *Lettre à Sorge, Hoboken*, in Marx, Engels, Correspondance, ό.π., σελ. 310.
80. A. Cornu, *Karl Marx, Friedrich Engels-Leur vie et leur œuvre*, Presses Universitaires, 1955, τόμ. I, σελ. 240-241.
81. Engels, *De la question sociale en Russie*, in Marx, Engels, *Oeuvres Choisies*, Éditions du Progrès, 1974, τόμ. 2, σελ. 410.
82. Στο ίδιο, σελ. 414.
83. Marx à la redaction des otéchestvennyé zapiski. in Marx, Engels Correspondance, ό.π., σελ. 313.
84. Στο ίδιο, σελ. 314.
85. Στο ίδιο, σελ. 312.
86. Στο ίδιο, σελ. 312.

87. Karl Marx, *Projet de réponse à la letter à Vera Zassoulitch*, in Marx. Engels, *Oeuvres Choisies*, ό.π., σελ. 157-166.
88. Στο ίδιο, σελ. 158.
89. Η υπογράμμιση δική μου.
90. Στο ίδιο, σελ. 158, 161, 163.
91. Λένιν, *Η καταστροφή που μας απειλεί και πώς πρέπει να την καταπολεμήσουμε*, Άπαντα, τόμ. 34, σελ. 198.
92. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σελ. 116.
93. K. Marx, F. Engels, *Préface à la deuxième édition russe du «manifeste du parti communiste»*, in Karl Marx, Friedrich Engels, *Oeuvres choisies*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 102.
94. Στο ίδιο, σελ. 103.
95. F. Engels, *Lettre à Nikolai Danielson du 24/2/1893*, in Marx, Engels, *Passer au socialisme en évitant le stade capitaliste*, ό.π., σελ. 39-40.
96. F. Engels, *Lettre à Nikolai Danielson du 17/10/1893*, in Marx, Engels, *Passer au socialisme en évitant le stade capitaliste*, ό.π., σελ. 40.
97. F. Engels, *Postface pour l' article “de la question sociale en russie”*, in Karl Marx, Friedrich Engels, *Oeuvres choisies*, ό.π., τόμ. 2, σελ. 428.

Η εξοικονόμηση του χρόνου εργασίας ισοδυναμεί με αύξηση του ελεύθερου χρόνου, δηλαδή του χρόνου για την πλέρια ανάπτυξη των ατόμων, η οποία με τη σειρά της επιδρά σαν η πλέον σημαντική από τις παραγωγικές δυνάμεις στην παραγωγική δύναμη της εργασίας.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ, «Grundrisse»

Κεφάλαιο 3

Η ΕΤΕΡΟΧΡΟΝΙΣΜΕΝΗ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ

3.1. *H ανεπάρκεια της βιομηχανικής ανάπτυξης του 19ου αιώνα*

Πως είδαμε στο κεφάλαιο που προηγήθηκε οι κλασικοί υποστήριζαν κατά κύριο λόγο ότι η ανάπτυξη των ιλικών παραγωγικών δυνάμεων της εποχής τους στις ώρες αναπτυγμένες Ευρωπαϊκές χώρες ήταν επαρκής για το πέρασμα στον κομμουνισμό.

Αν όμως κάτι τέτοιο μπορούσε να ισχύει για την ανώτερη φάση της, τι συμβαίνει με την ανώτερη; Ισχύει ότι που υποστήριζε ο Ένγκελς το 1878 στο *Ιντι-Ντύριγκ*, όταν έγραφε ότι υπήρχαν οι προϋποθέσεις «για τη χειραφέτηση και την ελεύθερη και πλήρη ανάπτυξη των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων του ανθρώπου»;¹

Η απάντηση που δίνω είναι αρνητική.

Αξίζει να υπενθυμίσουμε εδώ ότι όσον αφορά στον απιταλισμό, ο Μαρξ παράλληλα με τη διαφοροποίηση υπάρχει σε τυπική και ουσιαστική υπαγωγή στην οποία

αναφερθήκαμε προηγουμένως. εισήγαγε μια σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στις προϋποθέσεις εμφάνισης του καπιταλισμού και τις προϋποθέσεις ανάπτυξής του.

Έτσι στις πρώτες ανήκουν για παράδειγμα η μαζική έλευση ενός μεγάλου αριθμού ανθρώπων στις πόλεις, που ήταν υποχρεωμένοι να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη, κάτι που μπόρεσε να επιτευχθεί με τη μαζική έξοδο των δουλοπάροικων από τα φέουδα. Και αυτό ήταν συνέπεια μιας σειράς ενεργειών που είχαν σαν κατάληξη την κατάργηση των κοινοτικών γαιών που χαρακτήριζαν το τέλος του Μεσαίωνα.

Όσον αφορά στις προϋποθέσεις ανάπτυξής του καπιταλισμού, μια σημαντική προϋπόθεση ανάμεσά τους ήταν η εκμηχάνιση της παραγωγής.

Κατ' αναλογία, για την εμφάνιση του κομμουνισμού, πέρα από την επαναστατική ανατροπή του καπιταλισμού, κάτι με το οποίο θα ασχολήθούμε στο τέταρτο κεφάλαιο, απαιτείται η απελευθέρωση του προλεταριάτου από τα δεσμά του κεφαλαίου και η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής. Για την ανάπτυξή του, για το πέρασμα στη δεύτερη ανώτερη φάση του, απαιτείται ένα τέτοιο παγκόσμιο επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων που να επιτρέπει άμεσα τη δραστική μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας, για την κάλυψη των αναγκών μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης, και την απαρχή της διαδικασίας αναγωγής σε κυριαρχη της ελεύθερης δραστηριότητας αυτοσκοπό.. Και κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό στα πλαίσια της κυριαρχίας της κλασικής βιομηχανίας του 19ου αιώνα, αλλά εκείνου που ο Μαρξ προσδιορίζει στα *Grundrisse* ως «γενική διάνοια».

Αν αναλογιστούμε ότι στην ιστορική πραγματικότητα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, ακόμη και αυτή η διαδικασία του περάσματος από την τυπική στην

οισιαστική υπαγωγή στο κεφάλαιο, ή διαφορετικά η διαδικασία της εκμηχάνισης, ήταν στις αρχές της, ακόμη και στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και πιο ειδικά στην πρωτοπόρα τότε Αγγλία, τότε καταλαβαίνουμε ότι βρισκόμαστε πολύ μακριά από μια κατάσταση σαν κι αυτή που περιγράφεται στα *Grunrisse* σαν προϋπόθεση της κομμουνιστικής χειραφέτησης του κομμουνισμού.

Έτσι κατά τον Ε. Μουσσόν, το 1870, το μισό του συνόλου των ατμομηχανών απασχολούνταν στη βιομηχανία του υφάσματος, ενώ σε πολλούς τομείς η μηχανοποίηση δεν είχε παρά λίγη ακόμη απήχηση. Η μεγάλη πλειοψηφία των βιομηχανικών εργατών το 1851 και ισως το 1871 δεν απασχολούνταν σε μεγάλα εργοστάσια, αλλά ήταν ακόμη χειροτέχνες σε μικρές μονάδες.²

Προς την ίδια κατεύθυνση ο Ρόμπερτ Κάμερον³ υποστηρίζει ότι η γεωργία ήταν μέχρι και το 1921 ο μεγαλύτερος εργοδότης, ενώ ακολουθούσαν στη δεύτερη θέση οι οικιακές υπηρεσίες. Η βιομηχανία του υφάσματος, που ήταν τότε ο πλέον αναπτυγμένος βιομηχανικός κλάδος, απασχολούσε το 1851 λιγότερο από 8% της εργατικής δύναμης. Την ίδια περίοδο υπήρχαν περισσότεροι σιδεράδες παρά εργάτες μετάλλου, ενώ οι εσαγκάρηδες ήταν περισσότεροι από τους ανθρακωρύχους.

Στη Γαλλία το 1860, οι χειροτέχνες και η οικιακή βιομηχανία παρήγαγαν τα τρία τέταρτα ή και περισσότερο της συνολικής «βιομηχανικής» παραγωγής.

Ακόμη και την εποχή της κήρυξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου οι αγρότες αποτελούσαν την πλειοψηφία των εργαζομένων, ακόμη και στις αναπτυγμένες χώρες, με εξαίρεση την Αγγλία και το Βέλγιο.⁴

Κατά τον Έρνεστ Μαντέλ όταν δημοσιεύτηκε για

πρώτη φορά ο πρώτος τόμος του *Κεφάλαιου*, η καπιταλιστική βιομηχανία εμφανίζονταν σαν μια απομονωμένη νησίδα περικυκλωμένη από έναν ωκεανό από ανεξάρτητους αγρότες και χειροτέχνες.⁵

Έτσι η ουσιαστική υπαγωγή στο κεφάλαιο άρχισε να εδραιώνεται τουλάχιστον στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες όχι νωρίτερα από το 1880-1890. δηλαδή με τη λεγόμενη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση.

Για την περίοδο των παραμονών του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ο Αρνό Μάγιερ παραθέτει στοιχεία που αποδεικνύουν ότι κυριαρχούσαν ακόμη η αγροτική οικονομία, η μανιφατούρα και το μικροεμπόριο, ενώ ο σύγχρονος καπιταλισμός δεν είχε εδραιωθεί. Μάλιστα ο Μάγιερ φτάνει στο σημείο να υποστηρίζει ότι «η Ευρώπη των αρχών του 20ού αιώνα, με εξαίρεση την Αγγλία, διατηρούσε έναν αγροτικό χαρακτήρα παρά έναν αστικό και βιομηχανικό».⁶

Αλλά και μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ένα μεγάλο τμήμα της παγκόσμιας οικονομίας βρισκόταν εκτός της ουσιαστικής υπαγωγής του στο κεφάλαιο ακόμη και σε αναπτυγμένες περιοχές του πλανήτη. Για παράδειγμα το 1950 περίπου το 20% του ενεργού πληθυσμού στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης ήταν ακόμη ανεξάρτητοι παραγωγοί, ενώ αυτό το ποσοστό στην Ιαπωνία ήταν 46.7% και 50% στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.⁷

Από μια άλλη οπτική γωνία, ιδιαίτερα σημαντική με δεδομένο τον κομβικό ρόλο που παίζει για τη χειραφέτηση η απελευθέρωση του χρόνου εργασίας, αρκεί να ρίξουμε μια ματιά στο όγδοο κεφάλαιο του *Κεφάλαιου*, το οποίο αναφέρεται στην εργάσιμη ημέρα,⁸ για να διαπιστώσουμε ότι στην καλύτερη περίπτωση ίσχυε το 12ωρο, όταν περί τα μέσα του 19ου αιώνα υπήρξε κά-

ποια νομοθετική ρύθμιση, και το 16ωρο ακόμη και μικρών παιδιών, όταν αυτή δεν υπήρχε, ή καταστρατηγούνταν. Και το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος αυτού του χρόνου αποτελούσε υπερεργασία που καρπωνόταν το κεφάλαιο, δεν αναιρεί το ότι αυτές οι συνθήκες απείχαν παρασάγγας από τις συνθήκες που απαιτούνται για να μπορεί να γίνει λόγος για απελευθέρωση από την καταναγκαστική εργασία.

Εξάλλου δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι νομοθετικές ρυθμίσεις που καθιέρωναν το 8ωρο άρχισαν να εμφανίζονται μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ οι 40 ώρες την εβδομάδα καθιερώθηκαν μόλις το 1936.⁹

Και το ίδιο ίσχυε και όσον αφορά στις άθλιες συνθήκες της εργασίας που περιγράφονται με τον καλύτερο τρόπο στο νεανικό έργο του Ένγκελς *H κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*.

Αλλά και από μια άλλη οπτική γωνία, πέρα από εκείνη της απελευθέρωσης του χρόνου της καταναγκαστικής εργασίας, που αποτελεί προϋπόθεση της κομμουνιστικής χειραφέτησης, το ερώτημα που προκύπτει είναι: Μπορεί άραγε να αρθεί η αποξένωση και να κατακτηθεί η χειραφέτηση της προσωπικότητας όταν δεν έχουν ακόμη εξαλειφθεί ολοσχερώς οι εμπορευματικές σχέσεις, οπότε και συνεχίζει να υπάρχει έστω και ως μη κυρίαρχη η μορφή της αφηρημένης εργασίας, η οποία με τη σειρά της αποτελεί τη βάση του φετιχισμού και της αποξένωσης;¹⁰

Είναι δηλαδή δυνατόν να γίνεται λόγος για χειραφέτηση όταν το επίπεδο των υλικών παραγωγικών δυνάμεων είναι τέτοιο που ορισμένα προϊόντα ακόμη και υπό την εξουσία της εργατικής τάξης είναι υποχρεωτικό να συνεχίζουν να έχουν το χαρακτήρα των εμπορευμάτων, είτε γιατί όπως στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» αυτά προέρχονται από μη κοινωνικοποιη-

μένες επιχειρήσεις, (π.χ. ατομικά νοικοκυριά, συνεταιρισμούς) είτε διότι θα συνεχίσουν να υπάρχουν εμπορικές συναλλαγές με μη σοσιαλιστικές ακόμη χώρες. είτε κυρίως διότι αυτά θα διανέμονται ανάλογα με την εργασία (κυρίως καταναλωτικά προϊόντα) και όχι ανάλογα με τις ανάγκες (δωρεάν παροχές);¹¹

Όμως και οι ίδιοι οι κλασικοί αντιμετώπισαν κατά καιρούς με αυτοκριτικό τρόπο την αισιοδοξία τους ως προς την επικείμενη κομμουνιστική προοπτική. Έτσι ο Ένγκελς, στον *Πρόλογο* στους ταξικούς αγώνες στη Γαλλία γνωστό και σαν «πολιτική διαθήκη» του, γραμμένο τον Μάρτη του 1895,¹² δηλαδή λίγους μήνες πριν από το θάνατό του, διευκρινίζει αυτοκριτικά ότι όχι μόνον το 1848 ο ίδιος και ο Μαρξ έκαναν λάθος μη αναγνωρίζοντας ότι «η κατάσταση της οικονομικής ανάπτυξης στην ήπειρο [κάτι που για ορισμένους]¹³ μεταφράζεται στην ηπειρωτική Ευρώπη και συνεπώς δεν συμπεριλαμβάνει την Αγγλία] ήταν μακράν από το να είναι ώριμη για την κατάργηση της καπιταλιστικής παραγωγής»,¹⁴ αλλά ακόμη διότι δεν διέβλεψαν ότι και το 1871 δηλαδή την περίοδο της Κομμούνας «η εξουσία της εργατικής τάξης ήταν ακόμη αδύνατη».¹⁵

Αλλά και πριν από αυτήν τη σημαντική αυτοκριτική, στα τέλη του 1858, όταν ακόμη ο Μαρξ θεωρούσε ότι «η επανάσταση στην ήπειρο επίκειται και θα πάρει άμεσα ένα σοσιαλιστικό χαρακτήρα [έθετε το ερώτημα μήπως] υποχρεωτικά δεν θα συνθλιβόταν σε αυτήν την μικρή γωνιά, εφόσον σε ένα πολύ πιο μεγάλο πεδίο η κίνηση της αστικής κοινωνίας είναι ακόμη ανοδική».¹⁶

Πέρα όμως από αυτές και άλλες προς την ίδια κατεύθυνση διατυπώσεις, νομίζω ότι το βασικό επιχείρημα για το ότι και οι ίδιοι οι κλασικοί αν μη τι άλλο διαισθάνονταν τις δυσκολίες ανάπτυξης του κομμουνισμού

στη βάση των υλικών παραγωγικών δυνάμεων της εποχής τους, προκύπτει από το γεγονός ότι οδηγήθηκαν να υποστηρίξουν την αναγκαιότητα μιας κατώτερης φάσης του κομμουνισμού, ανάλογης της καπιταλιστικής φάσης της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο.

Με άλλα λόγια υποστηρίζω ότι η αναγκαιότητα του σοσιαλισμού προέκυψε για τους κλασικούς εκτός των άλλων και λόγω, αν όχι κυρίως, της ανεπάρκειας του επιπέδου των υλικών παραγωγικών της εποχής τους, που δεν ήταν τέτοιο ώστε να επιτρέπει την άμεση κυριαρχία της ελεύθερης δραστηριότητας αυτοσκοπό.

3.2. Η αναγκαιότητα παρεμβολής της κατώτερης φάσης του κομμουνισμού, και σαν απόδειξη αποδοχής μιας ανεπαρκούς ανάπτυξης

Σ' ένα γενικότερο φιλοσοφικό επίπεδο, είναι βέβαιο ότι για την χεγκελιανής μήτρας και επιρροής μαρξική διαλεκτική ανακύπτει μια δυσκολία εντοπισμού έτοιμης της υλικής βάσης της νέας κοινωνίας μέσα στους κόλπους της παλιάς. Έτσι οι κλασικοί υποχρεώνονται να εισάγουν σαν μεσολάβηση, σαν μεταβατική φάση, μια κατώτερη φάση αυτής της νέας κοινωνίας, στα πλαίσια της οποίας στη βάση των νέων σχέσεων παραγωγής που προκύπτουν με την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και την κοινωνικοποίησή τους, διαμορφώνεται αυτό το νέο υλικό.

Πιο συγκεκριμένα στην προκείμενη περίπτωση ισχύει αυτό που υποστηρίζει ο Λουσιέν Σεβ, ότι δηλαδή «η διαλεκτική ενός τρόπου παραγωγής, ο οποίος πρέπει πρωτίστως, σε μια πρώτη φάση, να υποτάξει τυπικά (να

υποβάλλει στους δικούς του όρους) βάσεις που δεν είναι δικές του πριν φθάσει σε μια άλλη φάση όπου θα έχουν διαμορφωθεί οι δικές του βάσεις και όπου θα τις υποτάσσει ουσιαστικά, είναι μια διαλεκτική, η οποία παρά το γεγονός ότι όλα τα άλλα διαφέρουν, ισχύει και για τον κομμουνισμό».¹⁷

Όπως λοιπόν υποστηρίζει ο Μωρίς Γκοντελιέ, ισχύει ότι η θεωρία της τυπικής-ουσιαστικής υπαγωγής δεν αφορά μόνον στον καπιταλισμό, αλλά «εκφράζει σε ένα επίπεδο αφαίρεσης το μηχανισμό της κίνησης της ιστορίας [γενικότερα]».¹⁸

Όμως σε αντίθεση απ' ό,τι υποστηρίζει ο Γκοντελιέ,¹⁹ ανοίγοντας έτσι έμμεσα το δρόμο σε μια ρεφορμιστική, μη επαναστατική θεωρία της κομμουνιστικής μετάβασης, οι νέες σχέσεις παραγωγής δεν είναι δυνατόν να εμφανιστούν, όπως συμβαίνει με τις καπιταλιστικές σχέσεις στα πλαίσια της φεουδαρχίας, πριν την επανάσταση, και τούτο επειδή είναι αδύνατον οι εργάτες κατ' αναλογία των αστών της περιόδου του περάσματος στον καπιταλισμό να μετατραπούν σε οικονομικά κυρίαρχους αν δεν ανατραπεί προηγουμένως ο καπιταλισμός.

Ας θυμηθούμε όσα προαναφέρθηκαν στο 2.1 όταν γινόταν λόγος περί τυπικής και ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και ας συγκρατήσουμε ότι ναι μεν κατά τη διάρκεια της περιόδου ή της φάσης της τυπικής υπαγωγής είχαμε να κάνουμε με καπιταλισμό, όμως αυτός λόγω ακριβώς του χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, δεν πατούσε ακόμη στα δικά του πόδια, κάτι που επιτεύχθηκε με το πέρασμα στην ουσιαστική υπαγωγή.

Ας θυμηθούμε ακόμη τον Λένιν όταν διατύπωνε την θεμελιακή θέση ότι: «όλη η θεωρία του Μαρξ αποτελεί εφαρμογή της θεωρίας της εξέλιξης [...] στο σύγχρονο

καπιταλισμό [και ότι συνεπώς] ήταν φυσικό πως μπροστά στον Μαρξ μπήκε το ζήτημα της εφαρμογής αυτής της θεωρίας τόσο στην επικείμενη χρεοκοπία του καπιταλισμού όσο και στη μελλοντική εξέλιξη του μελλοντικού κομμουνισμού».²⁰

Ποιοι είναι όμως οι συγκεκριμένοι λόγοι που οδήγησαν τους κλασικούς στην υιοθέτηση της αναγκαιότητας της σοσιαλιστικής μετάβασης;

Με άλλα λόγια ποιοι ήταν οι λόγοι που κατά τον Ανρί Λεφέβρ,²¹ ο Μαρξ αφού κατ' αρχήν θέτει σαν στόχο την ριζοσπαστική, καθολική επανάσταση, την οποία μπορούμε να παραλληλίσουμε με τη χεγκελιανή ιδέα της ολότητας και η οποία έχει σαν προοπτική της να θέσει τέρμα σε κάθε είδους αποξένωση, στη συνέχεια, όταν έρχεται αντιμέτωπος με τις πραγματικές συνθήκες. Οδηγείται σε μια πρώτη σχετικοποίηση με βάση την οποία επί μέρους στόχοι κλιμακώνονται μέσα στο χρόνο κατά τη διάρκεια μιας μεταβατικής περιόδου που οδηγεί στην ολοκληρωμένη χειραφέτηση;

Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, θα πρέπει να διερευνήσουμε το κατά τους κλασικούς περιεχόμενο αυτής της μεταβατικής περιόδου για να εντοπίσουμε έτσι τους λόγους που την καθιστούν αναγκαία.

Από μια πρώτη οπτική γωνία, έχουμε να κάνουμε με ένα κράτος που είναι «με νέο τρόπο δικτατορικό (ενάντια στην αστική τάξη)».²² Στην προκείμενη περίπτωση πρόκειται για τον καταναγκασμό της ισχνής μειοψηφίας των πρώην κεφαλαιοκρατών από το κράτος της εργατικής τάξης, καθώς επίσης και όλων των αντιδραστικών διυνάμεων οι οποίες μέσα και έξω επιβουλεύονται το σοσιαλισμό. Πρόκειται εδώ στην κυριολεξία για την πτυχή της δικτατορίας του προλεταριάτου, η οποία έρχεται να αντικαταστήσει τη δικτατορία της αστικής τάξης.

Έτσι ο καταναγκασμός και η βία ενάντια στους αποδυναμωμένους κάτω από τις νέες συνθήκες ταξικούς αντιπάλους, είναι αναγκαίος όσο ακόμη εκείνοι δεν θα αποδέχονται την εργατική εξουσία. Ας θυμηθούμε ότι τόσο ο Μαρξ, όσο και ο Ένγκελς κατέκριναν την Κομμούνα του Παρισιού ακριβώς επειδή «δεν χρησιμοποίησε [το κύριος της] όσο έπρεπε»²³ ενάντια στους ταξικούς αντιπάλους της.

Βεβαίως άλλο αυτό και άλλο η αναγωγή σε γενική αρχή του σοσιαλισμού, η όξυνση της ταξικής πάλης, η οποία λειτουργεί ως άλλοθι για την ενίσχυση αντί της απονέκρωσης του προλεταριακού χράτους, κάτι που έχει σαν συνέπεια μια μεταβατική περίοδο με περιεχόμενο αντίθετο από εκείνο του σοσιαλισμού.

Ταυτόχρονα όμως, τούτη τη φορά με απεύθυνση την ίδια την εργατική τάξη, όπως και πάλι παρατηρεί ο Λένιν, έχουμε να κάνουμε με ένα «κράτος [που] είναι με νέο τρόπο δημοκρατικό (για τους προλετάριους και τους φτωχούς γενικά) ή ακριβέστερα με ένα μισοκράτος ή “κοινότητα”, ή “κομμούνα”,²⁴ το οποίο δεν συνιστά πια έναν ιδιαίτερο μηχανισμό της καπιταλιστικής ισχνής μειοψηφίας, ο οποίος στέκει πάνω από την κοινωνία, αλλά πρόκειται για τον ίδιο τον ένοπλο λαό κυβερνήτη. Δεν πρόκειται δηλαδή πια για μια ιδιαίτερη δύναμη υποταγής, η οποία και έχει “τσακιστεί”,²⁵ αλλά για τον ίδιο τον πληθυσμό που έρχεται στο προσκήνιο». Σε αντίθεση με τη διαμόρφωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής οπότε «επρόκειτο για την απαλλοτρίωση της μάζας του λαού από λίγους σφετεριστές, εδώ πρόκειται για την απαλλοτρίωση λίγων σφετεριστών από τη μάζα του λαού».²⁷ Από αυτήν την οπτική γωνία λοιπόν όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Λένιν, μπορεί να γίνει λόγος για απονέκρωση του

κράτους σαν δύναμης που στέκεται πάνω από την κοινωνία.²⁸

Ας θυμηθούμε ότι το ίδιο πράγμα είχε διατυπώσει με περισσή σαφήνεια και ο Ένγκελς στο *Αντι-Ντύριγκ* όταν έγραψε ότι: «Η πρώτη πράξη με την οποία το κράτος εμφανίζεται σαν ο εκπρόσωπος όλης της κοινωνίας –η κατοχή των μέσων παραγωγής στο όνομα της κοινωνίας– είναι ταυτόχρονα και η τελευταία του πράξη ως κράτους. Η παρέμβαση μιας κρατικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις καθίσταται υπερφίαλη στον ένα τομέα μετά τον άλλο, και έτσι φυσιολογικά μπαίνει σε ύπνωση. Η διακυβέρνηση των ατόμων δίνει τη θέση της στη διαχείριση των πραγμάτων και στη διεύθυνση των λειτουργιών της παραγωγής. Το κράτος δεν “καταργείται”, απονεκρώνεται». ²⁹

Από μια άλλη οπτική γωνία, και αυτή είναι που μας ενδιαφέρει εδώ περισσότερο, έχουμε να κάνουμε με ένα κράτος το οποίο δεν είναι δυνατόν να καταργηθεί άμεσα με κάποιο διάταγμα, διότι από τη μια η καθορισμένη από την προηγούμενη οικονομική διαμόρφωση «εκπολιτιστική ανάπτυξη της κοινωνίας» η ηθική και πνευματική κατάστασή της και από την άλλη το επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών της δυνάμεων, δεν επιτρέπουν την κατάργηση του κράτους και τελικά της ίδιας της δημοκρατίας και την αντικατάσταση της διακυβέρνησης των ανθρώπων από τη διαχείριση των πραγμάτων και της παραγωγής, δηλαδή την καθιέρωση της αυτοδιεθνύμενης κομμουνιστικής κοινωνίας.

Άλλωστε όπως και πάλι υπογραμμίζει ο Λένιν, αν οι άνθρωποι ήταν σε θέση να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην κοινωνία δίχως την παρέμβαση ενός κατασταλτικού μηχανισμού, κάτι που θα διευκολυνθεί πρακτικά από τον περιορισμό του χρόνου της

καταναγκαστικής εργασίας, δεν θα υπήρχε και η αναγκαιότητα ούτε αυτού του μισοκράτους.³⁰ και τότε η κοινωνία θα μπορούσε να αυτοδιαχειρίζεται τις υποθέσεις της.

Το κράτος λοιπόν πέραν των άλλων «δεν έχει απονεκρωθεί εντελώς γιατί παραμένει η περιφρούρηση του «αστικού δικαίου», που καθαγιάζει την πραγματική ανισότητα».³¹

Και αυτός ο κανόνας του «αστικού δίκαιου». δηλαδή μιας ισότητας η οποία καθορίζεται από το ότι όλοι υπολογίζονται με βάση την εργασία που προσφέρουν, αναγνωρίζοντας σιωπηρά σαν φυσικά προνόμια τις άνισες ικανότητες τους. έτσι όπως αναλύεται στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*,³² συνεχίζει να ισχύει μέχρι να αναπτυχθούν οι παραγωγικές δυνάμεις σε τέτοιο επίπεδο ώστε να είναι δυνατή η κυριαρχία της ελεύθερης δραστηριότητας απέναντι στην καταναγκαστική εργασία.³³

Με δεδομένο ότι η *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, αν δεν αποτελεί την πολιτική διαθήκη του Μαρξ, είναι βέβαιο ότι είναι το πλέον επεξηγηματικό κείμενο του σχετικά με την αναγκαιότητα ύπαρξης της κατώτερης φάσης της κομμουνιστικής κοινωνίας, και με δεδομένο ότι αρκετοί είναι εκείνοι που παραβλέπουν τη σημασία του, θεωρήσαμε σκόπιμο να παραθέσουμε εδώ ένα εκτενές τμήμα του.

Μέσα από αυτό αποδεικνύεται ότι για τους κλασικούς, ένας σημαντικός λόγος ύπαρξης του μισοκράτους της κατώτερης φάσης της κομμουνιστικής κοινωνίας, είναι πρωτίστως η αναγκαιότητα να ρυθμίζεται από τα πάνω, από κάποια πολιτική, μισοκρατική έστω οντότητα και όχι με τρόπο αυτοδιαχειριστικό, η τήρηση κανόνων του αστικού δικαίου που παραμένουν ακόμη σε

ισχύ, διότι συνεχίζει η κυριαρχία της καταναγκαστικής εργασίας.

Και όταν γίνεται εδώ λόγος για συνέχιση της κυριαρχίας της καταναγκαστικής εργασίας, αυτό αφορά στην δραστηριότητα εκείνη η οποία ναι μεν δεν υπόκειται πια στους ιδιώτες ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και στην εκμετάλλευσή τους, παραμένει όμως υποταγμένη στην ανάγκη της επιβίωσης και δεν αποτελεί απελευθερωμένη από κάθε αναγκαιότητα δραστηριότητα αυτοεπιβεβαίωσης.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η κατώτερη φάση του κομμουνισμού ή σοσιαλισμός, θεωρείται αναγκαία επειδή είναι ανεπαρκής η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, επειδή δεν είναι δυνατόν να υπάρξει άμεσα μια ουσιαστική υπαγωγή της ανθρώπινης δραστηριότητας στον κομμουνισμό, δηλαδή στην αυτοεπιβεβαίωση της κοινωνικής ατομικότητας.

Γράφει λοιπόν ο Μαρξ γι' αυτήν την κατώτερη φάση του κομμουνισμού: «Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια κομμουνιστική κοινωνία όχι όπως έχει εξελιχθεί πάνω στη δική της βάση³⁴ μα αντίθετα όπως ακριβώς προβάλλει από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, με μια κομμουνιστική κοινωνία λοιπόν που από κάθε άποψη οικονομικά, ηθικά, πνευματικά είναι γεμάτη με τα σημάδια της παλιάς κοινωνίας που από τους κόλπους της βγήκε.

Επομένως ο κάθε ατομικός παραγωγός –ύστερα από τις κρατήσεις– παίρνει πίσω, ακριβώς ότι της δίνει. Αυτό που της έδωσε είναι η ατομική ποσότητα εργασίας. [...] Παίρνει από την κοινωνία μια απόδειξη ότι πρόσφερε τόση και τόση εργασία [...] και με αυτήν την απόδειξη παίρνει από την κοινωνική παρακαταθήκη μέσων κατανάλωσης τόσα, όσα αντιστοιχούν στη δουλειά που ξόδεψε. Την ίδια ποσότητα εργασίας, που

έδωσε στην κοινωνία με μια μορφή, την παίρνει πίσω με άλλη μορφή.

Εδώ ολοφάνερα κυριαρχεί η ίδια αρχή που ρυθμίζει την ανταλλαγή εμπορευμάτων, εφόσον είναι ανταλλαγή ίσων αξιών. [...]

Ωστε εδώ το ίσο δίκαιο εξακολουθεί να είναι κατ' αρχήν το αστικό δίκαιο [...] [και] αυτό το ίσο δίκαιο μπαίνει πάντα σ' έναν αστικό περιορισμό. [Αυτό το δίκαιο] δεν αναγνωρίζει ταξικές διαφορές, γιατί ο καθένας είναι μόνον εργάτης όπως και ο άλλος, μα αναγνωρίζει σιωπηρά σαν φυσικά προνόμια τις άνισες ατομικές ικανότητες και επομένως την άνιση παραγωγική ικανότητα. [...]

Μα αυτές οι ελλείψεις δεν μπορούν να αποφευχθούν στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όπως έχει ακριβώς βγει ύστερα από μακρόχρονα κοιλοπονέματα, από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Το δίκαιο δεν μπορεί ποτέ να είναι ανώτερο από την οικονομική διαμόρφωση και την καθορισμένη από αυτήν εκπολιτιστική ανάπτυξη της κοινωνίας.

Σε μια ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας όταν θα έχει εξαφανιστεί η υποδουλωτική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας και μαζί της και η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και την σωματική δουλειά, όταν η εργασία θα έχει γίνει όχι μόνο μέσο για να ζεις αλλά και η πρώτη ανάγκη της ζωής, όταν με την ολόπλευρη ανάπτυξη των ατόμων θα έχουν αναπτυχθεί και οι παραγωγικές δυνάμεις και θα αναβλύζουν πιο άφθονα όλες οι πηγές του κοινωνικού πλούτου, τότε μόνο μπορεί να ξεπεραστεί ολότελα ο στενός ορίζοντας του αστικού δικαίου και θα γράψει η κοινωνία στη σημαία της: Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του!»³⁵

Με άλλα λόγια όπως παρατηρεί πολύ εύστοχα και ο Λένιν, ένας από τους λόγους που καθιστά αναγκαία την κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, ή διαφορετικά το σοσιαλιστικό μισοκράτος, είναι ότι «η κατάργηση του καπιταλισμού δεν προσφέρει μεμιάς τις οικονομικές προϋποθέσεις [...] για να εργάζονται όλοι χωρίς κανέναν κανόνα δικαίου».³⁶

Επειδή λοιπόν όπως ξεκαθαρίζει ο Μαρξ, το δίκαιο και γενικότερα ολόκληρο το πολιτικό εποικοδόμημα δεν μπορεί να είναι ανώτερα από το επίπεδο που επιτρέπει η δοσμένη οικονομική κατάσταση, η κοινωνία δεν μπορεί να απαλλαγεί άμεσα από το κράτος, το οποίο έστω με τη μορφή του σοσιαλιστικού μισοκράτους καλείται να τηρεί τους κανόνες του αστικού δικαίου, που λόγω κυρίως της οικονομικής καθυστέρησης παραμένουν εν ισχύ.

Τούτο σημαίνει ότι οι κλασικοί του μαρξισμού εισήγαγαν την πρώτη «κρατική» φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, πέραν των άλλων, ακριβώς επειδή το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της εποχής τους, το επίπεδο που καθορίζονταν από την κλασική βιομηχανική ανάπτυξη, όπως άλλωστε αργότερα και εκείνο της Ρωσίας του 1917, δεν ήταν τέτοιο που να επιτρέπει άμεσα δίχως μια μεταβατική περίοδο, την αναγωγή σε κυριαρχη της δημιουργικής ελεύθερης δραστηριότητας σαν πρώτιστη ανάγκη της ζωής, δεν ήταν τέτοιο που να επιτρέπει απευθείας την εφαρμογή της κομμουνιστικής αρχής «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του».³⁷

Ας θυμηθούμε ότι για να εκπληρωθεί ο βασικός όρος για την κυριαρχία του πραγματικού βασίλειου της ελευθερίας, που δεν είναι άλλος από «τη συντόμευση

της εργάσιμης μέρας», σε τέτοιο όμως βαθμό έτσι ώστε αυτή να καταστεί δευτερεύουσα σε σχέση με τον ελεύθερο χρόνο της «ανάπτυξης των δυνάμεων του ανθρώπου, σαν αυτό καθαυτό σκοπό». Δεν αρκεί μόνο η κατάργηση της πρόσθετης εργασίας που παράγει υπεραξία, δεν αρκεί δηλαδή η ανατροπή του καπιταλισμού και η κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, αλλά απαιτείται και μια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που να επιτρέπει την ικανοποίηση των σύγχρονων αναγκών με την ελάχιστη δαπάνη εργασίας.

Αν λοιπόν προσπαθήσουμε να εφαρμόσουμε τη γενική θεωρία της μετάβασης, στην μετάβαση προς τον κομμουνισμό, τότε μπορούμε να υιοθετήσουμε την υπόθεση ότι όπως για τον καπιταλισμό χρειάστηκε μια πρώτη φάση, έτσι ώστε αυτός να μπορέσει να αναπτύξει τις υλικές παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες αρμόζουν στη φύση του, για να σταθεί «στα δικά του πόδια».³⁸ το ίδιο απαιτείται και για τον κομμουνισμό, ώστε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου να αναπτυχθεί εκείνη η υλική βάση που θα επιτρέψει στη συνέχεια την κυριαρχία της ελεύθερης δραστηριότητας αυτοσκοπό.

Έτσι λοιπόν στον κομμουνισμό, όπως αυτός προκύπτει από τα μακρά κοιλοπονέματα κατά τη διάρκεια του καπιταλισμού³⁹ και τη γέννα που πραγματοποιείται με την παρέμβαση [επανάσταση] του επαναστατικού υποκειμένου, έχουμε δυο φάσεις, τις οποίες «θα μπορούσαμε να ονομάσουμε βαθμίδες της οικονομικής ωριμότητας του κομμουνισμού»,⁴⁰ ή κατ' αναλογία του καπιταλισμού, φάση τυπικής και φάση ουσιαστικής υπαγωγής της ανθρώπινης δραστηριότητας στον κομμουνισμό.

Στην πρώτη, κατώτερη φάση αντιστοιχεί η τυπική υπαγωγή. Γι' αυτήν τη φάση που μόλις έχει διαδεχτεί τον καπιταλισμό ισχύει ότι προβάλλει από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων του καπιταλισμού και τη ρήξη τους με τις παραγωγικές του σχέσεις, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι βρίσκει κιόλας έτοιμες εκείνες τις παραγωγικές δυνάμεις που είναι απαραίτητες για την παραπέρα ανάπτυξη του νέου κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά πρέπει να τις δημιουργήσει ο ίδιος.⁴¹

Όπως κατά τη φάση της τυπικής υπαγωγής στο κεφάλαιο, αυτό υποτάσσει την προϋπάρχουσα χειροτεχνική εργασία, ή τη μικρή αγροτική παραγωγή, έτσι και κατά την κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, η εργασία υπόκειται ακόμη στην κλασική βιομηχανική παραγωγή.

Γι' αυτόν όμως το λόγο βρισκόμαστε ακόμη στο βασίλειο της αναγκαιότητας και από αυτήν τη σκοπιά σε μια κατάσταση συνέχειας σε σχέση με τον προηγούμενο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Για να επέλθει οριστικά και αμετάκλητα η ρήξη με το παρελθόν, απαιτούνται άλλου επιπέδου παραγωγικές δυνάμεις που θα διασφαλίζουν την κυριαρχία του βασίλειου της ελευθερίας.

Σε αυτή λοιπόν την πρώτη φάση η καθαυτό κομμουνιστική αρχή, «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του», θαν κυριαρχεί αλλά εφαρμόζεται μερικά.

Έτσι στην Σοβιετική Ένωση για παράδειγμα, είχαμε ορισμένα δείγματα κομμουνιστικής προσφοράς (ο καθένας ανάλογα με τις ικανότητές του) τύπου κομμουνιτικά Σάββατα, και ορισμένα δείγματα κομμουνιστικής διανομής (στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του) όπως οι παροχές στην υγεία, παιδεία, πολιτισμό,

διάφορες άλλες υπηρεσίες όπως μεταφορές, θέρμανση, παιδικούς σταθμούς... κάτι το οποίο, είρησθω εν παρόδω, μαζί με την ασφάλεια για το μέλλον που προέκυπτε από τη σχεδιοποίηση, υπήρξε και η πλέον λαμπρή και αξέχαστη για τους κατοίκους αυτών των χωρών, πτυχή του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Για τους κλασικούς λοιπόν ο σοσιαλισμός, ως η κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, εντάσσεται στο κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής, δεν έχει κανένα νόημα ως αυτοτελής ύπαρξη παρά μόνον ως φάση που οδηγεί στο να σταθεί ο κομμουνισμός στα δικά του πόδια. «Όντας μεταβατικός δεν έχει κανένα νόημα ανεξάρτητα από αυτό στο οποίο μεταβιβάζει»,⁴² ή διαφορετικά ειπωμένο, ο σκοπός της ανώτερης φάσης είναι εκείνος που νοηματοδοτεί την κατώτερη, σοσιαλιστική φάση.

Αν ο σοσιαλισμός αντιμετωπιστεί σαν αυτοτελές στάδιο, ή ακόμη χειρότερα σαν ξεχωριστός τρόπος παραγωγής, τότε εγκυμονεί ο κίνδυνος όχι μόνον να παραμείνει προσδεμένος στην περασμένη ιστορία, αλλά και να μας επαναφέρει στην κυριαρχία της.

Επιχειρηματολογώντας προς αυτήν την κατεύθυνση ο Λένιν και εξηγώντας γιατί «η ονομασία Κομμουνιστικό κόμμα είναι η μοναδικά σωστή από επιστημονική άποψη», γράφει: «Αρχίζοντας τους σοσιαλιστικούς μετασχηματισμούς, πρέπει να βάζουμε καθαρά μπροστά μας το σκοπό που επιδιώκουν τελικά οι μετασχηματισμοί αυτοί, και συγκεκριμένα το σκοπό της δημιουργίας της κομμουνιστικής κοινωνίας,⁴³ που δεν περιορίζεται μόνο στο να απαλλοτριώσει τις φάμπρικες, τα εργοστάσια, τη γη και τα μέσα παραγωγής, που δεν περιορίζεται μόνο σε μια αυστηρή καταγραφή και έλεγχο της παραγωγής και της κατανομής των προϊόντων, μα προχωρεί παραπέρα στην εφαρμογή της αρχής: από

τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του».⁴⁴

Έτσι λοιπόν δεν ισχύουν οι μεταλευνιστικές προσεγγίσεις του σοσιαλισμού, οι οποίες άλλωστε αναφρούν τη ΙΙέση του ίδιου του Στάλιν του 1936, περί εξάλεψης των σχμεταλλευτριών τάξεων,⁴⁵ ότι «οι εχθροί αυξάνονται με την πρόοδο του σοσιαλισμού». ⁴⁶ Ακόμη δεν ισχύει ότι ο σοσιαλισμός εντάσσεται σε μια ακατάσχετη μεταβατική σταδιολογία και έχει την τάση να αυτονομηθεί ακόμη και σαν ιδιαίτερος τρόπος παραγωγής από τον κομμουνισμό,⁴⁷ μια παράδοση που όπως φαίνεται π.χ. από τα άπειρα στάδια, φάσεις και περιόδους που εισάγει ο Βαζιούλιν,⁴⁸ χάρη «στη δύναμη της συνήθειας», συνεχίζεται μέχρι την εποχή μας. Αντίθετα για τους κλασικούς, η πρώτη ανάμεσα σε δυο και μοναδικές, αυτή φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, δεν έχει νόημα παρά μόνον ωπως τονίζει ο Λένιν, στο βαθμό που το κράτος «αρχίσει ναμέσως να απονεκρώνεται και που να μην υπάρχει περίπτωση που να μην απονεκρώνεται»,⁴⁹ διότι διαφορετικά δεν θα μπορεί να γίνεται λόγος για σοσιαλισμό.

Έτσι λοιπόν η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, αρχικά με τη μορφή της κρατικοποίησής τους είναι δύνατόν να προκαλέσει νέες αποξενώσεις αν αυτή δεν έχει μια αυτοδιευθυνόμενη προοπτική, μια προοπτική αντικατάστασης της διακυβέρνησης των ανθρώπων από εκείνη των πραγμάτων.

Στη συνέχεια αυτής της πρώτης φάσης, ακολουθεί μια δεύτερη φάση, η οποία διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια της πρώτης, όπου ο κομμουνισμός πατάει στα δικά του πόδια, στο δικό του υλικό υπόβαθρο. Πρόκειται για τη φάση της ουσιαστικής υπαγωγής.

Αυτή η δεύτερη φάση με βάση το ίδιο το περιεχόμενο του κομμουνισμού προϋποθέτει:

1. Μια υλική παραγωγή η οποία θα απαιτεί την απασχόληση των ανθρώπων σε αυτήν πολύ λιγότερο χρόνο απ' όσος θα είναι ο ελεύθερος δημιουργικός χρόνος της αυτοεπιβεβαίωσής τους.
2. Μια υλική παραγωγή της οποίας το ίδιο το περιεχόμενο, τόσο από άποψη συνθηκών εργασίας όσο και από άποψη καταμερισμού της, με τίποτα δεν θα έχει να κάνει με την «απάνθρωπη» απασχόληση των εργατών της εποχής των κλασικών ή και του 1917, αλλά θα διεκπεραιώνεται «με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη δυνάμεων και κάτω από όρους αντάξιους και ταιριαστούς προς την ανθρώπινη φύση». ⁵⁰
3. Μια ανακατανομή στο εσωτερικό των δευτερευόντων από άποψη χρόνου «καταναγκαστικών» δραστηριοτήτων, προς όφελος εκείνων που θα καλύπτουν τις διαφοροποιημένες και από μια σκοπιά διευρυμένες ανάγκες του κυρίαρχου πια ελεύθερου χρόνου και συνεπώς μια ανακατανομή προς όφελος των υπηρεσιών και της «άυλης» παραγωγής (π.χ. γνώση, πληροφορία, πολιτισμικό προϊόν, γενικότερα υπηρεσιών που θα αφορούν στη δημιουργική αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου). ⁵¹
4. Τη διαμόρφωση μιας νέου τύπου κοινωνικής ατομικότητας που θα αντικαταστήσει τον αποξενωμένο, ατομιστή άνθρωπο του καπιταλισμού.

Αν όμως αυτές ήταν οι θέσεις των κλασικών όσον αφορά στο αναγκαίο για την επικράτηση του κομμουνισμού, επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, και ως εκ τούτου η θέση τους για την αναγκαιότητα της κατώτερης φάσης του. ποια είναι τα συμπεράσματα που προκύπτουν ως προς το ίδιο ζήτημα από την εμπειρία της Οχτωβριανής Επανάστασης και

του «υπαρκτού σοσιαλισμού» που την ακολούθησε; Μήπως αυτός καθώς και η ίδια η τραγική του κατάληξη αποτελούν έμπρακτες πια αποδείξεις ότι ο κομμουνισμός δεν είναι δυνατόν να στεριώσει και μάλιστα σε μια μόνο χώρα, στη βάση μιας ανεπαρκούς ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων;

3.3. Το μάθημα του τολμήματος του 1917

Γοητευμένος από την επαναστατική ορμή που πήγαζε εκείνη την εποχή από την πλευρά του Βόλγα, και στα πλαίσια της κριτικής του σ' ένα άκαμπτο ιστορικό υλισμό, ο Γκράμσι, έγραφε σε ένα άρθρο του στις 24 του Νοέμβρη του 1917, ότι η επανάσταση του 1917 ήταν μια «επανάσταση ενάντια στο Κεφάλαιο [του Μαρξ]».⁵² Πράγματι στην προκειμένη περίπτωση είχαμε να κάνουμε με μια Επικούρειου τύπου εκτροπή από την «κανονική» πορεία. Αυτή έρχεται σε αντίθεση με τον οικονομικό ντετερμινισμό που εν μέρει αποπνέει το μαρξικό έργο.

Άλλωστε την ίδια ακριβώς εκτίμηση έκανε και ο ίδιος ο Λένιν, όταν έγραφε ότι «τα πράγματα πήραν μια διαφορετική τροπή από εκείνη που περίμεναν ο Μαρξ και ο Ένγκελς».⁵³

Μάλιστα πριν ακόμη την επανάσταση του Οχτώβρου, αναφερόμενος στην αστικοδημοκρατική επανάσταση του Φλεβάρη, ο Λένιν έκανε λόγο για μια «επανάσταση που νίκησε τόσο γρήγορα και, φαινομενικά με την πρώτη επιπλαιη ματιά, τόσο ριζικά, [...] χάρη σε μια εξαιρετικά πρωτότυπη ιστορική κατάσταση».⁵⁴

Πράγματι στη Ρωσία του 1917 μια σειρά από άλλους παράγοντες όπως η όξυνση των πολύμορφων

εσωτερικών αντιθέσεων, η αναμφίβολα σε σχέση με άλλα εργατικά κόμματα πρωτοπόρα στάση των μπολσεβίκων, μια αρχική ανοχή της Αγγλίας και της Γαλλίας στα πλαίσια της αντιταρικής τους στάσης και άλλοι παράγοντες, σε συνδυασμό με τον υπεριαλιστικό της χαρακτήρα, αλλά πάντως όχι η οικονομική υπεροχή της, οδήγησαν στην επιτυχή έκβαση της επανάστασης.

Και αξίζει να θυμίσουμε ότι αυτή προέκυψε αρχικά όχι από κάποια καθαυτό κομμουνιστικά αιτήματα, αλλά από το πάθος για άμεσο τερματισμό του πολέμου και το αίτημα για διανομή της γης στους αγρότες, αιτήματα τα οποία μόνον οι μπολσεβίκοι υποστήριζαν με συνέπεια.

Όπως λοιπόν παρατηρεί ο Λένιν, «η καθυστέρησή μας [είναι εκείνη] που μας έσπρωξε μπροστά, [γι' αυτό άλλωστε] και θα χαθούμε αν δεν μπορέσουμε να κρατηθούμε ώσπου να βρούμε ισχυρή υποστήριξη από μέρους των επαναστατημένων εργατών των άλλων χωρών».⁵⁵

Όμως λόγω αυτής της καθυστέρησης της Ρωσίας, και της μοναδικότητάς της, η ναπολεόντειος λογική του «on s'engage et puis... on voit» («ας εμπλακούμε πρώτα και μετά βλέπουμε») την οποία, όπως ο ίδιος δηλώνει, ακολούθησε ο Λένιν,⁵⁶ οδήγησε από τη μια στην υπέρμετρη αν όχι στη μονόπλευρη σημασία που αποδόθηκε στη συνέχεια στην πάση θυσία ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, οπότε είχαμε να κάνουμε με αυτό που ο Σεβ εύστοχα αποκαλεί «σοσιαλισμό της ανάκτησης του χαμένου εδάφους»,⁵⁷ από την άλλη στην υιοθέτηση και από τον ίδιο τον Λένιν, μιας σειράς υποχωρήσεων από τις αρχές του σοσιαλισμού, και τελικά σε μια μεγάλης διάρκειας κρατική μεταβατική περίοδο.

Με τη δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης, η Ρωσία επιβαρύνθηκε παραπέρα με τα βαρίδια περιοχών όπως αυτές της Κεντρικής Ασίας. Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι αυτές οι περιοχές βρίσκονταν σε μια φεουδαλική ή ημι-φεουδαλική κατάσταση, δεν διέφεραν σε τίποτε από την πλειοψηφία των αποικιών της Ασίας και της Αφρικής και είχαν μια βιομηχανική παραγωγή ανά κάτιο, 27 φορές μικρότερη από εκείνη της περιοχής της Μόσχας,⁵⁸ η οποία βεβαίως και αυτή, ήταν πολύ πιο καθυστερημένη σε σχέση με το επίπεδο της Δύσης. Όσον αφορά πιο ειδικά στην εργατική τάξη, αυτή εκτιμάται ότι ήταν περί τα 3 εκατομμύρια όταν ο αγροτικός πληθυσμός ήταν περί τα 114 εκατομμύρια.⁵⁹

Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και το 1985 παρά τους αναμφίβολα υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης που πέτυχε η Σοβιετική Ένωση, το μερίδιο της χειρονακτικής εργασίας ανέρχονταν στη βιομηχανία σε 40%, στον τομέα οικοδομής-κατασκευών στο 50% και στην αγροτική οικονομία ξεπερνούσε το 80%!!⁶⁰

Αν σε αυτά τα δεδομένα προσθέσουμε τις ξένες επεμβάσεις, τον εμφύλιο πόλεμο, το λιμό, το γεγονός και μόνο ότι την περίοδο 1928-1929 μπήκε δελτίο σε φωμί, ζάχαρη, τσάι και κρέας,⁶¹ ο καθένας καταλαβαίνει ότι οι δηλώσεις του Στάλιν,⁶² μόλις εφτά χρόνια αργότερα, περί «πραγματοποίησης της πρώτης φάσης του κομμουνισμού» ήταν στην κυριολεξία εκτός τόπου και χρόνου.

Στην περίπτωση λοιπόν της Ρωσίας του 1917 είναι προφανές ότι δεν καλύπτονταν οι οικονομικές προϋποθέσεις για την εδραιώση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, όπως εύστοχα παρατηρούσε ο Λένιν, «λόγω της πολύ μεγάλης καθυστέρησης [...] η δικτατορία του προλεταριάτου στη Ρωσία,

δεν μπορεί παρά να έχει αναπόφευκτα ορισμένες χαρακτηριστικές ιδιομορφίες σε σύγκριση με τις προηγμένες χώρες».⁶³

Έτσι στην ορθή διαπίστωση του Λένιν, πως «η πρόβλεψη των μεγάλων σοσιαλιστών ότι η [ανώτερη] φάση θα έλθει. δεν προϋποθέτει [...] τη σημερινή παραγωγικότητα της εργασίας...»⁶⁴ στηρίχτηκε όλη η λογική της κάλυψης του χαμένου καπιταλιστικού εδάφους μετεπαναστατικά.

Και ο Λένιν ήταν ξεκάθαρος ως προς αυτό. Ναι μεν η επανάσταση μπορεί να πραγματοποιηθεί σε μια πιο καθυστερημένη χώρα, και δεν είναι δυνατόν όπως απαιτούν οι διάφοροι «φωστήρες», ή «ήρωες» της II Διεθνούς αυτή να «περιμένει» την ωρίμανση των υλικών παραγωγικών δυνάμεων. από την άλλη όμως αυτό το κενό της καθυστέρησης θα πρέπει να καλυφθεί «κάτω από όχι εντελώς συνηθισμένες συνθήκες»,⁶⁵ «μετά [την επανάσταση, οπότε] βασισμένοι στην εργατοαγροτική εξουσία και στο σοβιετικό καθεστώς, να προχωρήσουμε για να φθάσουμε τους άλλους λαούς».⁶⁶

Έτσι «η παραγωγικότητα της εργασίας [ανάγεται] σε τελευταία ανάλυση στο σπουδαιότερο, στο κυριότερο για τη νίκη του καινούργιου κοινωνικού καθεστώτος».⁶⁷

Δίχως να επεκταθούμε, υπενθυμίζουμε όσον αφορά αυτήν την πολυμέτωπη προσπάθεια ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, το περίφημο σύνθημα του Λένιν: «Κομμουνισμός είναι η Σοβιετική εξουσία συν εξηλεκρισμός όλης της χώρας».⁶⁸

Όμως επί Λένιν, και αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, αυτή η προσπάθεια ποτέ δεν αυτονομήθηκε από την παράλληλη προσπάθεια ανάπτυξης της δημοκρατίας των συμβουλίων ή σοβιέτ, ποτέ δεν αναγορεύτηκε σε

αυτοσκοπό, ή από μια ευρύτερη οπτική γωνία, ποτέ δεν οδήγησε στην αυτονόμηση του οικονομικού παράγοντα από τον ανθρώπινο, σε μια ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων που να παραγνωρίζει ή και να έρχεται σε αντίθεση με τον ανώτερο δημοκρατικό χαρακτήρα των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής, και με την ανάπτυξη του νέου τύπου σοσιαλιστικού ανθρώπου.

Αντίθετα στη μεταλεινιστική περίοδο αυτή η τραγική καθυστέρηση είχε σαν συνέπεια από τη μια η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, ή ακόμη πιο στενά της τεχνολογίας, να αναχθεί σε αυτοσκοπό που θα έπρεπε να επιτευχθεί με κάθε θυσία, και από την άλλη και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο να αποδοθεί προτεραιότητα σε άμεσες συγκυριακές, τακτικές οικονομικές αποφάσεις σε σχέση με την κομμουνιστική στρατηγική.

Στα τέλη της δεκαετίας του '20 έλαβε χώρα στη Σοβιετική Ένωση μια ενδιαφέρουσα δημόσια συζήτηση με επίκεντρο το αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας.⁵⁹ Οι δυο αντιμαχόμενες τάσεις, η «ιδεαλιστική» και η «μηχανιστική», που εκφράζονταν χυρίως από τους Ρούμπιν και Μπεσόνοφ, υποστήριζαν η μεν πρώτη ότι το αντικείμενο αυτής της επιστήμης είναι κατά κύριο λόγο οι παραγωγικές σχέσεις και δευτερευόντως οι παραγωγικές δυνάμεις, η δε δεύτερη ότι αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας αποτελεί η μελέτη των παραγωγικών δυνάμεων επί ίσοις όροις με τις παραγωγικές σχέσεις.

Αν μια πρώτη ανάγνωση αυτής της συζήτησης μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο μόνον για μια σχολαστική διαμάχη που αφορούσε αποκλειστικά και μόνον τη θεωρία, στην πραγματικότητα ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που υπέβοσκαν,

ήταν ακριβώς το πολύ πρακτικό για την πορεία του σοσιαλισμού ζήτημα της σχέσης που θα έπρεπε να υπάρχει ανάμεσα στην ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και τις κοινωνικές σοσιαλιστικές σχέσεις, τη σχέση του υλικού με το κοινωνικό, ή διαφορετικά, με τη συνολικότερη κατεύθυνση της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Τελικά επικράτησε η γραμμή της αναγωγής της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων στην μακράν κορυφαία προτεραιότητα, ενώ η κομμουνιστική χειραφέτηση καταποντίστηκε από το στρόβιλο της αύξησης της παραγωγικότητας.

Και βεβαίως η αναγνώριση των όποιων οικονομικών κατακτήσεων, κάθε άλλο παρά πρέπει να οδηγεί και στην αποδοχή των μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξή τους.

Προς αυτήν την κατεύθυνση της μονόπλευρης στοχοπροσήλωσης στην ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, είναι χαρακτηριστική η αξιολόγηση από τον Στάλιν του Πρώτου Πεντάχρονου Σχέδιου της ΕΣΣΔ.

Αυτό «υπαγορεύεται» και «δικαιολογείται» από καθαρά τεχνοοικονομικά κριτήρια, δίχως καμία απολύτως αναφορά στον ανθρώπινο παράγοντα, που το εκπληρώνει, ούτε στην παράλληλη εμβάθυνση των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής η οποία και θα έπρεπε να το συνοδεύει.

Έτσι το Σχέδιο υπαγορεύεται από «την ανάγκη να εξαλειφθεί η τεχνικο-οικονομική καθυστέρηση της Σοβιετικής Ένωσης [...] η ανάγκη να δημιουργηθούν στη χώρα τέτοιες προϋποθέσεις, που θα έδιναν τη δυνατότητα όχι μονάχα να φθάσει, μα με τον καιρό να ξεπεράσει από τεχνικο-οικονομική άποψη τις προχωρημένες καπιταλιστικές χώρες».⁷⁰ Το βασικό του καθήκον είναι «να οδηγήσει τη χώρα [...] στο δρόμο της και-

νούργιας, σύγχρονης τεχνικής», και «βασικός κρίκος [προς αυτήν την κατεύθυνση] ήταν η βαριά βιομηχανία με βασικό της πυρήνα την κατασκευή μηχανών».⁷¹

Η αναγωγή του σταχανοφικού κινήματος «σαν μια από τις πιο ένδοξες σελίδες»⁷² της σοσιαλιστικής οικοδόμησης και η ανάδειξη προσωπικοτήτων, σαν εκείνη του ανθρακωρύχου Σταχάνοφ σε υποδειγματική μορφή του νέου Σοβιετικού ανθρώπου, με κριτήριο το ότι υπερκάλυψε τις νόρμες της παραγωγικότητας με την εργατικότητά του και την εφεύρεση νέων τεχνικών εξόρυξης, αποτελεί ένα άλλο δείγμα γραφής αυτού του προσανατολισμού με αιχμή την αύξηση της παραγωγικότητας.

Και εδώ αξίζει να παρατηρήσουμε ότι όπως αποδείχτηκε από την εμπειρία του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων μπορεί να λειτουργούσε σαν κίνητρο αφύπνισης της λαϊκής συνείδησης σε περιόδους πολέμων, κρίσεων, σε περιόδους αναγκαίας ανασυγκρότησης μετά από κρίσεις και καταστροφές, και μάλιστα να οδηγούσε σε πράξεις ηρωισμού και αυτοθυσίας, δεν φάνηκε όμως να είναι επαρκές κίνητρο σε περιόδους σχετικής ευημερίας. Τότε ήταν η ποιότητα της καθημερινής ζωής που αναγόταν σε καθοριστικό κριτήριο. Αντίθετα στο βαθμό που ο διακηρυγμένος στόχος ήταν να «ξεπεράσουμε τις καπιταλιστικές χώρες», η επιφανειακή εικόνα του ανθρώπου της Δυτικής ευημερίας ερχόταν να αντικαταστήσει, ως υπόδειγμα προς μίμηση και προς εκπλήρωση, το σταχανοφικό πρότυπο ή τον εθελοντή των κομμουνιστικών Σαββάτων. Ταυτόχρονα, η όλο και πιο φανερή προνομιακή διαβίωση της κομματικής-κρατικής γραφειοκρατίας ερχόταν να ακυρώσει την όποια συλλογική συνείδηση κρατούσε ακόμη ζωντανή η επαναστατική

δυναμική, οι δύσκολες ηρωικές περίοδοι και ο όποιος κοινωνικός χαρακτήρας της ιδιοκτησίας.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες «η αναπαραγωγή όλων των παλιών βρωμιών» δεν ήταν παρά ένα φυσιολογικό επακόλουθο.

Αυτός ο καθαγιασμός της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και η αναγωγή αυτής της ανάπτυξης σε αποκλειστικό κριτήριο της επιτυχίας του σοσιαλισμού συνεχίστηκε και μετά το 20ό Συνέδριο. Απόδειξη, οι διακηρύξεις του Χροντσώφ στο 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ περί επικείμενου περάσματος στον κομμουνισμό, και εκείνες του 21ου του 1959 και του 22ου του 1961 περί οικοδόμησής του, με μόνο κριτήριο την τότε ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων.

Μεταξύ άπειρων παραδειγμάτων, που κινούνταν προς την ίδια κατεύθυνση, είναι και μια μπροσούρα που κυκλοφόρησε το 1969 από τις εκδόσεις του επίσημου σοβιετικού πρακτορείου Τύπου, Νοβόστι, με τίτλο, «Ο Λένιν για την υλική και τεχνική βάση του κομμουνισμού». Στην πρώτη κιόλας σελίδα του προλογικού σημειώματος του εκδότη, αφού προηγουμένως αναφέρονταν ότι κατά τον Λένιν «η υλική βάση του σοσιαλισμού δεν μπορούσε παρά να είναι η μεγάλη μηχανική βιομηχανία, [και ότι αυτό] σήμαινε τον εξηλεκτρισμό όλης της χώρας», στη συνέχεια κατέληγε ότι «με βάση αυτές τις υποδείξεις του Λένιν ο σοβιετικός λαός έχει ολοκληρώσει την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας»!!!⁷³

Πέρα όμως από αυτήν τη φετιχοποίηση της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, που αυτονομήθηκε μεταλεινιστικά, η καθυστέρηση της Ρωσίας επέβαλε και επί Λένιν μια σειρά από υποχωρήσεις, από βήματα προς τα πίσω, για να μπορέσουν στη συνέχεια

να γίνουν τα βήματα προς τα μπρος, προς τον κομμουνισμό. Θυμίζουμε και πάλι δίχως να επεκταθούμε. την υποχώρηση της ΝΕΠ, τη χρησιμοποίηση των εμπορευματικών σχέσεων, τη χρησιμοποίηση αστών ειδικών,⁷⁴ την αναγνώριση της υπεροχής του κρατικού γερμανικού καπιταλισμού, ο οποίος εθεωρείτο από τον ίδιο τον Λένιν σαν ένα βήμα προς τα μπρος σε σχέση με τη Σοβιετική δημοκρατία,⁷⁵ τις εκχωρήσεις αδειών συνεκμετάλλευσης σε ξένους καπιταλιστές,⁷⁶ το θαυμασμό και την υιοθέτηση του ταυλορισμού, και της αντίστοιχης εργοστασιακής πειθαρχίας,⁷⁷ τη «μετάβαση στο σοσιαλισμό διαμέσου της αγοράς», που υποστήριζε ο Μπουχάριν⁷⁸... κ.λπ.

Εκτός όμως από το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων υπήρξε και άλλη μια επιπρόσθετη σημαντική ιδιαιτερότητα-μειονέκτημα της Ρώσικης Επανάστασης.

Όπως προαναφέραμε, ναι μεν οι κλασικοί δεν απέκλειαν να εκδηλωθεί πρώτα στη Ρωσία μια σοσιαλιστική επανάσταση, εξαρτούσαν όμως την επιτυχή έκβασή της από τις σοσιαλιστικές επαναστάσεις στη Δύση και στην κάθε περίπτωση από το αν αυτή η επανάσταση θα παρέμενε ένα τοπικό γεγονός, ή θα έπαιρνε παγκόσμιο χαρακτήρα. Αυτή άλλωστε ήταν και η αμετακίνητη εκτίμηση του Λένιν.

Πριν την επανάσταση, το 1906 στο Ενωτικό Συνέδριο του ΣΔΕΚΡ, απαντώντας στις ανησυχίες του Πλεχάνωφ ότι η εθνικοποίηση της γης μπορεί να ανοίξει το δρόμο στην παλινόρθωση, ο Λένιν υποστήριζε ότι εκείνο που μπορεί να αποτρέψει την παλινόρθωση δεν είναι η δημοτικοποίηση της γης αντί της εθνικοποίησης που προτείνει ο Πλεχάνωφ, αλλά «η μοναδική εγγύηση ενάντια στην παλινόρθωση είναι η σοσιαλιστική ανα-

τροπή στη Δύση· δεν μπορεί να υπάρχει καμιά άλλη εγγύηση με την πραγματική και πλήρη έννοια αυτής της λέξης. Χωρίς αυτόν τον όρο, οποιαδήποτε άλλη λύση και αν δώσουμε στο ζήτημα (δημοτικοποίηση, μοίρασμα κ.λπ.), η παλινόρθωση είναι όχι μόνο δυνατή αλλά ολότελα αναπόφευκτη». ⁷⁹

Αργότερα τα πρώτα χρόνια μετά την Οχτωβριανή Επανάσταση, ο Λένιν έγραψε σχετικά: «Ακόμη πριν την επανάσταση, καθώς και ύστερα από αυτή, νομίζαμε: είτε αμέσως είτε τουλάχιστον πολύ σύντομα ότι θα αρχίσει η επανάσταση στις υπόλοιπες χώρες που είναι από καπιταλιστική άποψη πιο αναπτυγμένες, είτε σε αντίθετη περίπτωση, θα χαθούμε». ⁸⁰ Και αυτό το νομίζαμε «ότι θα αρχίσει η επανάσταση», παρέμεινε τελικά ένας ευσεβής πόθος του Λένιν μέχρι το τέλος της ζωής του, έστω και αν αυτός σιγόσβηνε με το πέρασμα του χρόνου.

Και αυτήν τη θέση, ότι δηλαδή «η τελική νίκη του σοσιαλισμού σε μια χώρα είναι αδύνατη»⁸¹ ή διαφορετικά «δεν μπορεί να νοηθεί πλήρης νίκη της σοσιαλιστικής επανάστασης σε μια μόνο χώρα»,⁸² την επαναλαμβάνει ο Λένιν σε όλους τους τόνους καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.⁸³

Είναι λοιπόν ξεκάθαρο ότι ο Λένιν κάθε άλλο παρά υποστήριζε τη δυνατότητα επικράτησης του κομμουνισμού σε μια και μόνο χώρα.

Για μια σειρά από λόγους, στους οποίους δεν είναι δυνατόν να αναφερθούμε στα πλαίσια τούτης της μελέτης, η Ρώσικη Επανάσταση δεν ακολουθήθηκε από αντίστοιχες επαναστάσεις στη Δύση. Έτσι όπως παρατηρεί ο Λούκατς, «η πρακτική υπέρβαση της ανωμαλία του κοινωνικού σημείου εκκίνησης οξυνόταν ποιοτικά σημαντικά από τη μοναδικότητα». ⁸⁴

Μάλιστα οι όροι αντιστράφηκαν έτσι που τώρα πια θα έπρεπε να είναι η καθυστερημένη Ρωσία που θα ενίσχυε το υπόλοιπο προλεταριάτο ακόμη και των αναπτυγμένων χωρών και όχι το αντίστροφο.

Οι δύο αυτοί παράγοντες της καθυστέρησης και της μοναδικότητας είχαν σαν συνέπεια την παρεμβολή μιας μεγάλης διάρκειας μεταβατικής περιόδου κατά την οποία θα έπρεπε να καλυφθεί, δίχως καμιά βοήθεια απέξω, αυτή η καθυστέρηση.

Η παραδοχή από μέρους του Λένιν ότι «ύστερα από τη νίκη της προλεταριακής επανάστασης έστω και σε μια από τις προηγμένες χώρες [...] η Ρωσία λίγο καιρό ύστερα από αυτήν τη νίκη θα είναι όχι πια υποδειγματική, αλλά πάλι καθυστερημένη (από άποψη «σοβιετική και από άποψη σοσιαλιστική») χώρα»,⁸⁵ σε συνδυασμό με τη διαπίστωσή του ότι στη Ρωσία το «να αρχίσεις την επανάσταση ήταν τόσο εύκολο σαν να σηκώνεις ένα πούπουλο»,⁸⁶ ενώ «δεν μπορούσε παρά να είναι ξεκάθαρο ότι είναι ασύγκριτα πιο δύσκολο να αρχίσει στην Ευρώπη [...] θα είναι όμως πιο δύσκολο εδώ να συνεχιστεί απ' ό, τι εκεί»,⁸⁷ επιβεβαιώνονταν την άποψη πως ναι μεν είναι δυνατόν «κάτω από την επίδραση μιας σειράς εντελώς ιδιόμορφων πολύ ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών»,⁸⁸ μια καθυστερημένη χώρα όπως η Ρωσία να αποφύγει τις οδύνες του αναπτυγμένου καπιταλισμού, δεν είναι όμως δυνατόν μια τέτοια χώρα να οδηγηθεί στην κομμουνιστική χειραφέτηση ούτε μόνη της ούτε αποφεύγοντας τις οδύνες της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών της δυνάμεων.

Σε τέτοιες περιπτώσεις, όπως παρατηρεί ο Λούκατς, «το πρακτικά δεδομένο οικονομικό επίπεδο παραγωγής και διανομής απέχει πολύ από το να χρησιμεύει σαν βάση έστω και για τη συγκεκριμένη προετοιμασία του

“βασίλειου της ελευθερίας” [γι' αυτό] πρέπει να παρεμβληθεί μια ενδιάμεση περίοδος κατά την οποία ξεπερνιέται αυτή η οικονομική καθυστέρηση, μια ενδιάμεση περίοδος όπου η ταχεία και ριζική ανάπτυξη της οικονομίας σε ανώτερο επίπεδο πρέπει να πάρει κεντρική θέση στη συνειδητή παλαιεύθυνση της κοινωνικής ζωής».⁸⁹

Έτσι από τη μια ο σοσιαλισμός πρόβαλλε «σαν πρακτική διέξοδος από το χάος που δημιουργήθηκε»⁹⁰ λόγω του πολέμου, από την άλλη όμως όπως εκτιμούσε ο ίδιος ο Λένιν, «το προλεταριάτο της Ρωσίας που δρα σε μια από τις πιο καθυστερημένες χώρες της Ευρώπης [...] δεν μπορούσε να βάζει για σκοπό του την άμεση πραγματοποίηση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού».⁹¹ παρά μόνο να κάνει «βήματα προς τα μπροστά», «βήματα προς το σοσιαλισμό» με τη μορφή «μεταβατικών»⁹² μέτρων, «τα οποία θα ήταν εντελώς περιττά στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού».⁹³

Κάτω από αυτές τις συνθήκες και ακριβώς λόγω του χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης και κοινωνικοποίησης της παραγωγής ιδιαίτερα στον αγροτικό τομέα, όχι μόνον προέκυπτε η αναγκαιότητα τήρησης των κανόνων του αστικού δικαίου που αναφέρονται στο *Πρόγραμμα της Γκότα*, αλλά είχαμε τη συνέχιση εμπορευματικών σχέσεων και συνεπώς και την παραβίαση ακόμη και αυτής της αρχής «στον καθένα ανάλογα με την εργασία του».

Αν σε αυτές τις υποχωρήσεις που προέκυπταν από την καθυστέρηση των υλικών παραγωγικών δυνάμεων προστεθεί και η λόγω αντιδημοκρατικής λειτουργίας αυτονόμηση της κρατικής-κομματικής γραφειοκρατίας και η βαθμιαία κατάκτηση από αυτήν μιας προνομιακής οικονομικής θέσης κάτι που αποδείχθηκε περίτρανα μετά την κατάρρευση, τότε είναι προφανές ότι βρι-

σκόμαστε πολύ πιο πίσω όχι μόνον από την ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, αλλά και από την κατώτερη φάση της.

Έτσι λοιπόν, αυτό που κατέρρευσε είναι βέβαιο ότι όχι μόνον δεν ήταν ο κομμουνισμός, αλλά ούτε ο σοσιαλισμός τουλάχιστον όπως τον είχαν φανταστεί οι κλασικοί του μαρξισμού και ο Λένιν.

Το καταπληκτικό είναι, ότι στη συνέχεια, αυτές οι ιδιομορφίες –καθυστέρηση, σοσιαλισμός σε μια μόνο χώρα, μεσολάβηση μιας μακράς μεταβατικής περιόδου– όχι μόνο ανήγθησαν σε γενικό κανόνα της σοσιαλιστικής οικοδόμησης, κάτι που για παράδειγμα έκανε ο Αλτουσέρ, για τον οποίο αυτή η «εξαιρετική περίπτωση» αποτελούσε τον «ίδιο [τον επαναστατικό] κανόνα»,⁹⁴ αλλά ακόμη χειρότερα, όπως στην περίπτωση του Στάλιν, επιδιώχθηκε να παρουσιαστεί η γενική θεωρία των κλασικών, από τη μια σαν προϊόν ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών, και από την άλλη και αντιφατικά σαν κάτι το αφηρημένο και γενικό δίχως καμιά αξία αφεαυτού της. Αντίθετα οι ιδιαιτερότητες της ΕΣΣΔ καθώς και η διαχείρισή τους από τον ίδιο τον Στάλιν αναγορεύτηκαν σε γενικό κανόνα της σοσιαλιστικής οικοδόμησης.⁹⁵

Έτσι ο Στάλιν «συμπληρώνοντας τα κενά» των κλασικών και του Λένιν,⁹⁶ στο όνομα της καπιταλιστικής περικύκλωσης, του κινδύνου των στρατιωτικών επιθέσεων απέξω, και του γεγονότος ότι στην προκείμενη περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης είχαμε να κάνουμε με σοσιαλισμό σε μια μόνο χώρα, εισάγει τη θεωρία της όξυνσης της ταξικής πάλης και συνεπώς της αναγκαιότητας ενίσχυσης του κράτους στην πορεία προς την αταξική κοινωνία⁹⁷ και τελικά, την καινοτόμο ιδέα του κομμουνισμού με κράτος, ή διαφορετικά του «κρατικού κομμουνισμού»!!!⁹⁸ που σμπαραλιάζει συθέμελα

όλη τη μαρξική-λενινιστική περί σοσιαλιστικού κράτους θεωρία.

Έτσι στο όνομα των ιδιαιτεροτήτων της Σοβιετικής Ένωσης, στη βάση της ίδιας ακριβώς μεθοδολογίας που θα ακολουθήσουν αργότερα οι «ευρωκομμουνιστές», δηλαδή προτάσσοντας τις εθνικές ιδιαιτερότητες, παραποιείται πλήρως η μαρξική θεωρία όσον αφορά στο κομβικό ζήτημα του κράτους και το *Κράτος και Επανάσταση* του Λένιν, που τη συμπύκνωνε με τον καλύτερο τρόπο, αποσιωπάται η θεμελιακή θέση ότι «κάθε κράτος είναι ανελεύθερο και μη λαϊκό».⁹⁹ ότι «όσο υπάρχει κράτος, δεν υπάρχει ελευθερία [και] όταν θα υπάρχει ελευθερία δεν θα υπάρχει κράτος»,¹⁰⁰ παραβλέπεται ακόμη ότι το κράτος «απονεκρώνεται εφόσον δεν θα υπάρχουν πια καπιταλιστές, δεν θα υπάρχουν πια τάξεις, και γι' αυτό δεν θα μπορεί να καταπιέζει καμιά τάξη»,¹⁰¹ ενώ στο βαθμό που συνεχίζει να υπάρχει σαν «μισοκράτος» ή «κομμούνα», αυτό συμβαίνει για να «περιφρουρεί το «αστικό δίκαιο» που καθαγιάζει την πραγματική ανισότητα».¹⁰²

Και αν αυτά αφορούσαν στη θεωρία, στην πράξη, της οποίας αυτή η θεωρία δεν αποτελούσε παρά την εκ των υστέρων τεκμηρίωση, αντί της διαδικασίας απονέκρωσης του κράτους είχαμε την παραπέρα ενίσχυση του καταστατικού του χαρακτήρα με αποκορύφωμα τις μαζικές διώξεις και τις επαίσχυντες για την υπόθεση του κομμουνισμού δίκες της Μόσχας.

Όμως οι «ιδιομορφίες» του πιο «αδύναμου κρίκου της υπεριαλιστικής αλυσίδας» και οι αρνητικές του επιδράσεις στην πορεία προς τον κομμουνισμό, πόσο μάλλον η παραχάραξη αυτής της πορείας, όχι μόνον δεν μπορεί να αποτελούν γενικές αρχές περάσματος στην ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, αλ-

λά αντίθετα αποτελούν εμπειρικές αποδείξεις ότι η ανεπάρκεια της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, οδηγεί σε μια μεταβατική περίοδο μακράς διαρκείας, πέραν εκείνης της κατώτερης φάσης του κομμουνισμού,¹⁰³ που είχε προβλεφθεί από τους κλασικούς. Και ακριβώς η παρεμβολή αυτής της περιόδου εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για την τελική έκβαση της υπόθεσης του κομμουνισμού.

Χρειάζεται συνεπώς ιδιαίτερη προσοχή, διότι ναι μεν η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και η παραπέρα ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων αποτελούν προϋποθέσεις του κομμουνισμού, όμως αυτές μπορούν να στραφούν και εναντίον του, «μπορούν να διαδραματίσουν έναν τελείως αντίθετο ρόλο αν ο σοσιαλισμός χάσει το ιστορικό του νόημα [δηλαδή την ανθρώπινη απελευθέρωση] και την ικανότητά του να καθιστά όλα αυτά τα στοιχεία σαν ένα συγκεκριμένο σύνολο».¹⁰⁴

Ο Κάρελ Κόσικ ερμηνεύοντας το μύθο του Προμηθέα μας θυμίζει ότι η φωτιά που αυτός έκλεψε από τον Ήφαιστο και την Αθηνά και χάρισε στους ανθρώπους, κρύβει μέσα της από τη μια τη χειρονακτική τέχνη, τη βιοτεχνική επιδεξιότητα, και από την άλλη θεμελιώνει την κοινωνική συμβίωση πάνω στις αρχές της ευπρέπειας και της δικαιοσύνης.

Αν, συνεχίζει, δεχτούμε τη λογική ότι η ανθρωπότητα θα πρέπει να περάσει πρώτα από το μεταβατικό στάδιο της πρωτόγνωρης φωτιάς, για να καταλάβει τη σημασία της θείας φωτιάς, τότε ελλοχεύει ο κίνδυνος «το στάδιο που έμελλε να είναι μεταβατικό να μείνει εγκλωβισμένο στον εαυτό του σαν να ήταν αυτός ο τελικός στόχος κάθε κίνησης, ο οποίος δεν κατευθύνεται πια προς τα πάνω, παρά περιστρέφεται επιταχύνοντας και δημιουργεί

έναν ανυπέρβλητο κύκλο κόλασης που κλείνει μέσα του όλα τα υπάρχοντα και ολόκληρο το γίγνεσθαι». ¹⁰⁵

Κάτω από αυτές τις ιδιαιτερες συνθήκες η υποχρεωτικά μεγάλη διάρκεια της κρατικού τύπου μετάβασης, η οποία αναγορεύτηκε σε νομοτέλεια –«αναγκαίο πολύ μακρύ στάδιο ανάπτυξης» την θεωρούσε η *Πολιτική Οικονομία* του Λομονόσοφ^{–106} είναι βέβαιο ότι συνέβαλε αποφασιστικά έτσι ώστε να αυτονομηθούν οι διαχειριστές και να διαμορφωθεί μια εκμεταλλεύτρια τάξη «από τα πάνω» στη βάση μιας πολιτικής υπεροχής και της απόσπασης της γραφειοκρατίας από τα συμφέροντα της κοινωνίας.

Αλλά και ο τραγικός επίλογος αυτού του άλματος που ήταν η *Οχτωβριανή Επανάσταση*, μήπως θα πρέπει να ερμηνευθεί σαν μια τραγική μορφή δικαίωσης των συγγραφέων της «Γερμανικής Ιδεολογίας», όταν αυτοί έκαναν λόγο για «αναγκαστική αναπαραγωγή όλων των παλιών βρωμιών». ακριβώς επειδή αυτή η έφοδος στους ουρανούς της χειραφέτησης έγινε σε μια χώρα «δίχως μεγάλη αύξηση της παραγωγικής της δύναμης κι ένα υψηλό βαθμό ανάπτυξης της»¹⁰⁷ και δεν απόκτησε ένα «παγκόσμιο»¹⁰⁸ χαρακτήρα;

Μήπως με άλλα λόγια συνέβη κάτι ανάλογο με αυτό που καταγράφει ο Δανός σκηνοθέτης Λαρς Βον Τριερ στο έργο του *Ντόγκβιλ*, όπου η Νικόλ Κίντμαν επανέρχεται δριμύτερη στην κτηνωδία και την απανθρωπιά που χαρακτήριζε το πατρικό της περιβάλλον από το οποίο προσπάθησε να ξεφύγει, ακριβώς επειδή ο μικρόκοσμος της *Ντόγκβιλ* στην οποία κατέφυγε για να λυτρωθεί, από τη βαρβαρότητα, ήταν μίζερος και σάπιος και έτσι αναπαρήγαγε όλες τις παλιές βρωμιές του πατρικού κόσμου του εγκλήματος;

Μήπως κάτω από τις αρνητικές αυτές συνθήκες ακό-

μη και η στάση του ίδιου του Λένιν από μια άποψη προσομοιάζει με την ειρωνεία της ιστορίας που περιγράφει ο Μαρξ και κατά την οποία «όταν οι θεωρητικοί ανεβαίνουν στην εξουσία [κάνουν] το αντίθετο από εκείνο που τους έλεγε η θεωρία τους»;¹⁰⁹

Μήπως ο Λένιν μοιάζει τελικά με την εικόνα του ηρωικού επαναστάτη Θωμά Μύντζερ όπως μας την παρουσιάζει ο Ένγκελς στον *Πόλεμο των χωρικών στην Γερμανία*, με βάση την οποία «αυτά που μπορούσε να κάνει αντιβαίνανε με την παρελθούσα δράση του, με τις αρχές του, με τα άμεσα συμφέροντα του κόμματός του, και αυτά που έπρεπε να κάνει ήταν απραγματοποίητα [... και τούτο διότι από τη μια] η τάξη που αντιπροσώπευε μακράν του να έχει πλήρως αναπτυχθεί και να είναι ικανή να κυριαρχήσει και να μετασχηματίσει την κοινωνία ολόκληρη, δεν βρισκόταν παρά στη γέννηση της [και από την άλλη] ο κοινωνικός μετασχηματισμός που φανταζόταν ήταν ακόμη τόσο λίγο θεμελιωμένος στις υλικές συνθήκες της εποχής, που αυτές οι τελευταίες προετοίμαζαν μια κοινωνική τάξη πραγμάτων που ήταν ακριβώς το αντίθετο από εκείνην που ήθελε να εγκαθιδρύσει»;¹¹⁰

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, και μέσα από αυτήν την εμπειρία της εξέλιξης της Οχτωβριανής Επανάστασης επιβεβαιώνεται η αλήθεια, με βάση την οποία ότι ακόμη και η πιο επιτυχημένη επανάσταση δεν είναι δυνατόν παρά να φέρει στο φως της ζωής μόνον ότι κυριοφρείται στη μήτρα της παλιάς κοινωνίας που την γέννησε, και ότι συνεπώς αν δεν υπάρχουν εξαρχής οι αντικειμενικές προϋποθέσεις για να μετεξελιχθεί αυτή σε κομμουνιστική, αυτές πρέπει να διαμορφωθούν μετά την ανατροπή του καπιταλισμού στη διάρκεια μιας μακράς μεταβατικής περιόδου.

Μήπως σημαίνει αυτό, ότι ήταν προδιαγραμμένη η αποτυχία της επανάστασης του '17 και ότι συνεπώς δεν θα έπρεπε καν να είχε πραγματοποιηθεί, είτε ακόμη ότι δεν έχουν κανένα νόημα οι όποιες επαναστάσεις ή ριζοσπαστικές αλλαγές τύπου Κούβας ή Βενεζουέλας σε μη αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες;

Η απάντηση που δίνω στα παραπάνω ερωτήματα είναι ανενδοίαστα αρνητική.

Κατ' αρχήν υιοθετώ πλήρως τη θέση του Λένιν ότι ο κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός αποτελεί «την πληρέστερη υλική προετοιμασία του σοσιαλισμού, [ότι] είναι τα πρόθυρά του, είναι το σκαλοπατάκι εκείνο της ιστορικής κλίμακας, που ανάμεσα σ' αυτό και στο σκαλοπατάκι που λέγεται σοσιαλισμός, δεν υπάρχουν άλλα ενδιάμεσα σκαλοπάτια».¹¹¹

Τούτο σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει για τον καπιταλισμό κανένα άλλο στάδιο ή φάση πέρα από τον κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό, και ότι συνεπώς πέρα από αυτόν δεν υπάρχει άλλη προοπτική παρά ο σοσιαλισμός, του οποίου όμως το περιεχόμενο, η διάρκεια, οι δυσκολίες μετεξέλιξής του στην ανώτερη κομμουνιστική φάση, η ίδια η δυνατότητα «πισωδρόμησης προς τον καπιταλισμό»,¹¹² εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγών δυνάμεων στη φάση του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού.

Ακόμη θα πρέπει πάντοτε να έχουμε υπόψη μας ότι όταν γίνεται λόγος για αναγκαιότητα μιας παγκόσμιας επανάστασης ή μιας επανάστασης που θα αφορά πέρα από μια χώρα ένα ευρύτερο σύνολο χωρών, για να νικήσει οριστικά ο κομμουνισμός, αυτό δεν σημαίνει ταυτόχρονη εκδήλωση της επανάστασης παγκοσμίως ή στο σύνολο αυτών των χωρών. Εκείνοι που υποστηρίζουν

ότι «δεν θα έπρεπε να πάρουμε την εξουσία προτού ξεσπάσει η επανάσταση σε όλες τις χώρες [...] απομακρύνονται από την επανάσταση και περνάνε με το μέρος της αστικής τάξης, [υποστηρίζουν] την καθήλωση των πάντων σε κατάσταση αναμονής. Αυτό είναι κουταμάρα»,¹¹³ μας λέει σοφά ο Λένιν.

Ταυτόχρονα, είναι λάθος, είναι σκέψη «ανθρώπων σε θήκη», όπως τους αποκαλεί ο Λένιν, να θεωρείται ότι αν δεν υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα σε οικονομική ανάπτυξη και πολιτική δύναμη, δεν θα πρέπει το προλεταριάτο να παίρνει την εξουσία, και τούτο επειδή μια τέτοια «αντιστοιχία» δεν θα υπάρχει ποτέ, δεν μπορεί να υπάρξει στην εξέλιξη της φύσης, όπως και στην εξέλιξη της κοινωνίας. [και] μόνο με μια σειρά προσπάθειες –και η καθεμιά απ' αυτές χωριστά παραμένη θα είναι μονόπλευρη, θα παρουσιάζει κάποια έλλειψη αντιστοιχίας– θα δημιουργηθεί ένας ολοκληρωμένος σοσιαλισμός από την επαναστατική συνεργασία των προλεταρίων όλων των χωρών».¹¹⁴

Με αυτά τα δεδομένα πρέπει να εκτιμήσουμε ότι η Οχτωβριανή Επανάσταση έστω αν κατέληξε όπως κατέληξε μέσα από ένα συνδυασμό αρνητικών παραγόντων, όπως το χαμηλό οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο εκκίνησης, το ότι δεν ακολουθήθηκε από επαναστάσεις στις αναπτυγμένες χώρες, η υπεριαλιστική επιθετικότητα απέναντι της, τα τραγικά υποκειμενικά λάθη και οι κραυγαλέες παραβιάσεις των αρχών του σοσιαλισμού που έγιναν, δεν παύει να είναι εκείνη που «έσπασε τον πάγο». άνοιξε το δρόμο». «χάραξε το δρόμο».¹¹⁵

Όπως εύστοχα παρατηρεί η Ρόζα Λούξεμπουργκ, «ο Λένιν, ο Τρότσκι και οι φίλοι τους ήταν οι πρώτοι που έδειξαν το παράδειγμα στο παγκόσμιο προλεταριάτο,

είναι μέχρι σήμερα οι μόνοι που μαζί με τον Χούτεν¹¹⁶ μπορούν να αναφωνήσουν “Τόλμησα”». ¹¹⁷ Ο Λένιν ανοίγοντας το δρόμο, επέλεξε να κάνει πράξη την πεποίθησή του ότι “είναι πιο ευχάριστο και πιο χρήσιμο να πραγματοποιείς την «πείρα της επανάστασης» παρά να γράφεις γι' αυτήν». ¹¹⁸

Το «“on s'engage et puis... on voit” του Λένιν είναι βέβαιο ότι αποτελεί ακόμη και σήμερα ένα υγιές μεθοδολογικό αντίβαρο για πολλές σχεδιαστικές φαντασιώσεις που εξαιτίας της αφηρημένης τους αξιωματικότητας [...] απέχουν στην επιτήδευσή τους μίλια ολόκληρα από την πραγματική πρόβλεψη των αντικειμενικών τάσεων της κοινωνικής πραγματικότητας». ¹¹⁹

Από αυτήν τη σκοπιά ο Λένιν «μπορεί να μην υπήρξε [όπως οι κλασικοί] ο ιδρυτής του κινήματος, υπήρξε όμως εκείνος που το μορφοποίησε». ¹²⁰

Και αυτή η μεγαλειώδης συμβολή του Οχτώβρου, δεν είναι δυνατόν να αναιρεθεί, διότι όπως γράφει ο Λένιν, «κι αν ακόμη στις 100 σωστές πράξεις μας αναλογούσαν 10.000 λάθη, και πάλι η επανάστασή μας θα ήταν και θα είναι απέναντι στην παγκόσμια ιστορία μεγαλειώδης και ακατανίκητη, γιατί για πρώτη φορά όχι μια μειοφηφία, όχι μόνο οι πλούσιοι, όχι μόνο οι μορφωμένοι, αλλά η αληθινή μάζα, η τεράστια πλειοφηφία των εργαζομένων χτίζουν μόνοι τους μια νέα ζωή...»¹²¹

Έτσι λοιπόν η Οχτωβριανή Επανάσταση, πέρα από την κατάληξή της, αποτελεί αναμφίβολα την πιο λαμπρή σελίδα της ιστορίας του 20ού αιώνα, και γενικότερα του λαϊκού κινήματος, που στην κάθε περίπτωση άνοιξε δρόμους πολύτιμους για τη μελλούμενη πορεία της ανθρωπότητας, αποτελεί πολύτιμη παρακαταθήκη έστω και με τη μορφή του πιο όμορφου ανεκπλήρωτου ονείρου που αυτή γνώρισε, ή με τη μορφή της προώθη-

σης της δίχως αντικειμενικά όρια «αφηρημένης δυνατότητας»,¹²² ή ακόμη με τη μορφή ενός Πλατωνικού τύπου ουτοπικού ιδανικού προς τον οποίο θα πρέπει να τείνει.

Στο τέλος της γραφής, όπως παρατηρεί ο Ζίζεκ, πέρα από τη νοσταλγία αυτού που υπήρξε, υπάρχει και η λαχτάρα για εκείνο που θα μπορούσε να υπάρξει,¹²³ για τη χαμένη ευκαιρία του κομμουνισμού που αξίζει να επιδιώξουμε και πάλι.

Ο Οχτώβροης στο βαθμό που δεν ακολουθήθηκε από αντίστοιχες επαναστάσεις στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, με δεδομένη τη αντικειμενικά μεγάλη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου που υποχρεωτικά τον ακολούθησε, παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες, θα μπορούσε ακόμη να κρατά αναμμένο τον πυρσό του σοσιαλισμού και να τροφοδοτεί με σπίθες την παγκόσμια επανάσταση.¹²⁴ Προϋπόθεση γι' αυτό ήταν να είχαν εφαρμοστεί όλα εκείνα τα μέτρα που θα απέτρεπαν την από τα πάνω, «ασιατικού» τύπου, απόσπαση των διαχειριστών και τη μετατροπή τους από υπηρέτες του λαού σε δυνάστες του και τελικά σε νέα και οικονομικά κυρίαρχη τάξη. Με άλλα λόγια θα έπρεπε να είχε αναπτυχθεί ολόπλευρα η σοσιαλιστική δημοκρατία, θα έπρεπε να συνεχίσει να κυριαρχεί η επαναστατική λογική που θέτει τις μάζες στο προσκήνιο της ιστορίας. Και η αύξηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας θα έπρεπε να συντελείται παράλληλα με την ανάπτυξη της κομμουνιστικής αυτοδιεύθυνσης και όχι με την ενίσχυση του κρατισμού και της γραφειοκρατίας.

Όσον αφορά στις πιο σύγχρονες αντιμπεριαλιστικές-αντικαπιταλιστικές επαναστάσεις, αυτές αποτελούν ηλιαχτίδες ελπίδας που σχίζουν το σκοτάδι της σύγχρονης βαρβαρότητας, πλήγτουν αποδυναμώνοντας τον ιμπεριαλισμό, περιορίζουν τους δίαυλους διεξόδου

του κυρίαρχου συστήματος από την κρίση που το μαστίζει και συμβάλουν στη συνολική ανατροπή του.

Ταυτόχρονα διαμορφώνουν πιο δίκαια και πιο ανθρωποκεντρικά καθεστώτα δίχως όμως αυτά να μπορούν να θεωρηθούν σοσιαλιστικά.

Στην πραγματικότητα σε αυτές τις περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με αντιμπεριαλιστικές ριζοσπαστικές αλλαγές ή κι επαναστάσεις, οι οποίες όμως αδυνατούν να προχωρήσουν έστω και στην κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας. Πρόκειται για μεταβατικές μορφές, στις οποίες ανά πάσα στιγμή εγκυμονεί ο κίνδυνος μιας καπιταλιστικής παλινόρθωσης και τούτο όχι μόνο λόγω των εξωτερικών ιμπεριαλιστικών επεμβάσεων, αλλά και λόγω της εσωτερικής «αναπαραγγής όλων των παλιών βρωμιών».

Επίσης, σε αντίθεση απ' ό,τι υποστηρίζει ένα τμήμα της βολεμένης δυτικής αριστερής διανόσης, αποτελεί θετική συμβολή στην πρόοδο της ανθρωπότητας κάθε μορφή αντίστασης στον ιμπεριαλισμό, όπως της Παλαιστίνης, του Ιράκ, του Αφγανιστάν, του Λιβάνου, του Ιράν... έστω και αν το πιο συχνά δε τίθεται ξεκάθαρα και άμεσα το εσωτερικό «κοινωνικό ζήτημα», έστω και αν συχνά, όπως άλλωστε με τις εξεγέρσεις των δούλων της περιόδου του Σπάρτακου,¹²⁵ ο στόχος δεν είναι η κατάργηση της σύγχρονης δουλείας, αλλά η μετατροπή των δούλων σε αφεντάδες, έστω και αν ο μουσουλμανικός φονταμανταλισμός –προϊόν όχι βεβαίως του «βάρβαρου» χαρακτήρα του ισλαμικού δόγματος, αλλά της ιμπεριαλιστικής βίας και αδικίας– δεν μπορεί να είναι το όραμα της ανθρωπότητας απέναντι στον ιμπεριαλιστικό φονταμανταλισμό.

Όμως είναι λάθος να θεωρείται δυνατή μια άμεση κομμουνιστική προοπτική των καθυστερημένων οικονο-

μικά περιοχών, πόσο μάλλον μεμονωμένων χωρών, αν αυτή δεν συνοδευτεί και δεν στηριχτεί από ανάλογες ριζοσπαστικές μετατροπές στον ανάπτυγμένο καπιταλισμό.

Αν όμως η κατάκτηση της ανώτερης φάσης της κομμουνιστικής κοινωνίας δεν ήταν εφικτή ούτε στην εποχή των κλασικών ούτε στη Ρωσία του 1917, τι συμβαίνει στην εποχή μας;

3.4. Η επιβεβαίωση των «*Grundrisse*» στην εποχή μας

3.4.1. Το τέλος του βρικόλακα

Με βάση όσα προηγήθηκαν, υποστηρίζω ότι η «μεγάλη βιομηχανία» της εποχής των κλασικών, ή εκείνη της Ρωσίας του 1917, δεν αποτελεί ούτε το όριο εκείνο της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, που αδυνατούν να χωρέσουν. δίχως να οδηγούν στη γενικευμένη βαρβαρότητα οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, ούτε ακόμη την προϋπόθεση για να γίνει εφικτή η πλέρια κομμουνιστική χειραφέτηση. Αντίθετα αυτό το όριο και ταυτόχρονα η υλική βάση για την εξέλιξη της κομμουνιστικής κοινωνίας προς την ανώτερη φάση της, είναι αυτό που και πάλι ο Μαρξ είχε τη διορατικότητα να προβλέψει, και το οποίο αναλύεται με τη μεγαλύτερη σαφήνεια στα *Grundrisse*.

Σε τελική ανάλυση αυτό που υποστηρίζω είναι, ότι η υλική βάση του κομμουνισμού, που ταυτόχρονα συνιστά και το όριο που υπερβαίνει τις δυνατότητες των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, δεν μπορεί να είναι κοινή με τη βάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, δηλαδή δεν μπορεί να είναι η κυριαρχία της κλασικής βιομηχανίας του 19ου αιώνα.

Ας εξετάσουμε αρχικά αν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής είναι ικανές να «χωρέσουν» τις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις. Και ας αντιμετωπίσουμε αυτό το ζήτημα πρώτα από τη σκοπιά της κρίσης που κάτι τέτοιο προκαλεί στο ίδιο το κεφάλαιο, και στη συνέχεια από τη σκοπιά της παραπέρα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

Υποστηρίζω λοιπόν, ότι στη βάση της σύγχρονης οργανικής κρίσης του καπιταλισμού, βρίσκεται μια μεγάλη αλήθεια που είχαν αποκαλύψει οι κλασικοί: Το κεφάλαιο από την ίδια του τη φύση είναι υποχρεωμένο κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης του να υποσκάπτει πολύμορφα την ίδια του τη βάση, δηλαδή τη μισθωτή εργασία.¹²⁶

Αυτή η θεμελιακή αντίθεση την οποία όπως άλλωστε όλες τις άλλες την «εξορκίζουν» οι αστοί,¹²⁷ αποτελεί νομοτελειακή εγγενή αντίθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που όλο και θα οξύνεται και μαζί με αυτήν θα οξύνονται και όλες οι δευτερογενείς συνέπειές της.

Η πλέον σημαντική πτυχή αυτής της υπόσκαψης της μισθωτής εργασίας, είναι η αποπομπή άμεσης ζωντανής εργασίας από την παραγωγή και η δημιουργία ενός εργατικού υπερπληθυσμού, κάτι που «είναι αδιαχώριστο από την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και επιταχύνεται από την ανάπτυξη αυτή. [...] Μάλιστα κατά τον Μαρξ, αυτός] ο σχετικός υπερπληθυσμός προβάλλει τόσο πιο χτυπητά σε μια χώρα, όσο πιο αναπτυγμένος είναι σε αυτήν ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής».¹²⁸

Έτσι είναι η ίδια η ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης που οδηγεί στην αντικατάσταση της άμεσης ζωντανής εργασίας αρχικά από αποκρυσταλλωμένη με τη μορφή των μηχανών της βιομηχανίας.

Επομένως «όσο περισσότερο αναπτύσσεται ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, απαιτείται όλο και μεγαλύτερος όγκος κεφαλαίου για να απασχοληθεί η ίδια εργατική δύναμη, και ακόμη μεγαλύτερος για ν' απασχοληθεί μια αυξανόμενη εργατική δύναμη. Έτσι η αυξανόμενη παραγωγική δύναμη της εργασίας πάνω σε κεφαλαιοκρατική βάση δημιουργεί αναπόφευκτα ένα μόνιμο ορατό εργατικό υπερπληθυσμό». ¹²⁹

Στην πορεία της εξέλιξης του καπιταλισμού, η παραπάνω διαδικασία συνδυάζεται με την τάση κυριαρχίας της «γενικής διάνοιας» οπότε και ο ανθρώπινος παράγοντας επιστρέφει αυτήν τη φορά ως φορέας της στην παραγωγή.

Όμως κάτω από την κυριαρχία των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής αυτή η απελευθέρωση της άμεσης ζωντανής εργασίας, αντί να οδηγεί στην απελευθέρωση από το μόχθο και στην δυνατότητα δημιουργικής αξιοποίησης του απελευθερωμένου χρόνου, κάτι που όπως είδαμε αποτελεί προϋπόθεση της παραπέρα ανάπτυξης της «γενικής διάνοιας», και θα έπρεπε να αποτελεί πια το μέτρο του πλούτου, οδηγεί σε αυξανόμενη ανεργία τουλάχιστον στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Και αυτή η ανεργία με τη σειρά της βρίσκεται στην ρίζα της σύγχρονης μακροχρόνιας κρίσης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, μιας κρίσης «μακρών κυμάτων» όπως την χαρακτηρίζει ο Μαντέλ, η δομικής κρίσης, που καλά κρατεί από τις αρχές της δεκαετίας του '70. ¹³⁰

Αυτή η κρίση που σηματοδοτεί την αρχή του τέλους του ιστορικού κύκλου της κεφαλαιοκρατικής σχέσης, ανάλογα από την οπτική γωνία αντιμετώπισής της, εκδηλώνεται για το κεφάλαιο είτε σαν πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους είτε σαν κρίση υπερπαραγωγής, υποκατανάλωσης.

Από μια λοιπόν οπτική γωνία η κρίση έχει σαν συνέπεια, ανεξάρτητα από τη θέληση του κεφαλαιοκράτη, την πτώση του ποσοστού κέρδους μια και υπάρχει «μια σχετική μείωση του μεταβλητού συστατικού μέρους του συνολικού κεφαλαίου, [δηλαδή του μοναδικού συστατικού του κεφαλαίου που παράγει υπεραξία] μια μείωση του σε σύγκριση με το σταθερό συστατικό μέρος του». ¹³¹

Το γεγονός ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους εκφράζεται σαν τάση και όχι σαν απόλυτη δράση, δεν είναι μεγαλύτερη ή γοργότερη, οφείλεται στο ότι το κεφάλαιο παίρνει μια σειρά μέτρα που περιορίζουν την επίδρασή της.¹³² Ταυτόχρονα όμως αυτά τα μέτρα επιδεινώνουν τη θέση της εργατικής τάξης. Όταν όμως, όπως στην εποχή μας, αυτή είναι ο φορέας της «γενικής διάνοιας», και συνεπώς όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτή είναι πια και φορέας ενός τμήματος του σταθερού κεφαλαίου, τότε τα μέτρα αυτά έμμεσα στρέφονται και κατά του κεφαλαίου.

Από μια άλλη οπτική γωνία η αντικατάσταση ζωντανής εργασίας και η δημιουργία του εργατικού υπερπληθυσμού έχει σαν συνέπεια τον περιορισμό της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων. Έτσι οξύνεται ακόμη παραπέρα η σύγκρουση ανάμεσα στην ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης και τη στενή βάση πάνω στην οποία στηρίζονται οι σχέσεις κατανάλωσης, το κεφάλαιο οδηγείται σε κρίσεις υπερπαραγωγής και υπερσυσσώρευσης.

Όπως γράφει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, «η ικανότητα κατανάλωσης των εργατών περιορίζεται εν μέρει από τους νόμους του μισθού εργασίας και εν μέρει από το γεγονός ότι τους εργάτες τους απασχολούν τόσο καιρό μόνο, όσο μπορούν να απασχολούνται επικερδώς από την τάξη των κεφαλαιοκρατών. Η τελική αιτία όλων

των πραγματικών κρίσεων παραμένει πάντα η φτώχεια και ο περιορισμός της κατανάλωσης των μαζών, που αντιτίθεται στην τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής να αναπτύσσει έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις, λες και το όριό της αποτελείται μόνο από την απόλυτη ικανότητα κατανάλωσης της κοινωνίας». ¹³³

Το ίδιο επαναλαμβάνεται με άλλα λόγια στις Θεωρίες για την υπεραξία:

«Το γεγονός ότι η κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι υποχρεωμένη από τους ίδιους τους εγγενείς της νόμους, από τη μια να αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις σαν να επρόκειτο για μια παραγωγή που δεν βασίζεται σε μια στενή κοινωνική βάση και από την άλλη που δεν μπορεί με τη σειρά της να αναπτυχθεί παρά στα όρια αυτής της στενότητας, αποτελεί την πλέον βαθειά και τη λιγότερο ορατή αιτία των κρίσεων, των κραυγαλέων αντιθέσεων που ξεσπούν στα σπλάχνα της, στα πλαίσια των οποίων κινείται και οι οποίες την χαρακτηρίζουν, ακόμη και για ένα μη εξασκημένο μάτι. σαν απλή μεταβατική ιστορική μορφή».¹³⁴

Στο βαθμό μάλιστα που η διαδικασία αποπομπής της άμεσης ζωντανής εργασίας συνεχίζεται, η τάση θα είναι να αποστερείται το κεφάλαιο από τον μοναδικό αιμοδότη του, κάτι που θα το καταδίκαζε σε θάνατο μια και θα υποχρεωνόταν να θρέφει αυτό την κοινωνία αντί να θρέφεται από αυτήν.

Στην προκείμενη περίπτωση θα είχαμε να κάνουμε με την κατάσταση που προβλέπεται στο *Μανιφέστο*, οπότε η αστική τάξη «είναι ανίκανη να κυριαρχεί γιατί είναι ανίκανη να εξασφαλίσει στο σκλάβο της την ύπαρξη. ακόμα και μέσα στη σκλαβιά του, γιατί είναι υποχρεωμένη να τον ρίξει ως την κατάσταση που θα χρειάζεται να τον τρέφει αυτή αντί να τρέφεται η ίδια απ' αυτόν».¹³⁵

Ας εξετάσουμε τώρα το ζήτημα όχι μόνο από τη σκοπιά του κεφαλαίου, αλλά από τη γενικότερη σκοπιά της παραπέρα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

Σε αντίθεση με τη θέση που υποστηρίζει ο Χάμπερμανς, για τον οποίο «ο προηγμένος καπιταλισμός σίγουρα δεν μπορεί να κατηγορηθεί ως ένοχος για την παρεμπόδιση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που η επιστήμη και η τεχνολογία κατέστησαν εκρηκτική»,¹³⁶ υποστηρίζω ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός είναι πια ανίκανος να προωθήσει παραπέρα την πιο βασική από τις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις, δηλαδή την ανθρώπινη προσωπικότητα.

Μέχρι πρότινος, είναι αναμφίβολο ότι το κεφάλαιο κατόρθωνε έστω και αντιφατικά να αναπτύσσει παραπέρα τις υλικές παραγωγικές δυνάμεις,¹³⁷ και ταυτόχρονα να βελτιώνει το επίπεδο ζωής των εργαζομένων, τουλάχιστον των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, έστω και αν αυτό συντελέστηκε σε βάρος των λαών του τρίτου κόσμου, συνοδεύτηκε από πολέμους, την οικολογική καταστροφή, δυστυχία, υπερεκμετάλλευση των ανθρώπων και της φύσης, την αποξένωση των ανθρώπων, στις ίδιες τις αναπτυγμένες χώρες.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι, αν αντικειμενικά η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι δυνατόν να συνεχιστεί υπό το καπιταλιστικό της περίβλημα δίχως αυτό να έχει σαν συνέπεια από τη μια την κυριαρχία της βαρβαρότητας απέναντι στην οποία πρόοδο, ή όπως θα έλεγε ο Ρουσσώ την κυριαρχία της καταστροφής του ανθρώπινου γένους έναντι του εκπολιτισμού του, και από την άλλη δίχως να εμποδίζεται η ανάπτυξη της πιο σημαντικής παραγωγικής δύναμης, δηλαδή του ίδιου του ανθρώπου.

Υποστηρίζω, ότι αυτό είναι αδύνατον, όταν πια δεν

έχουμε να κάνουμε μόνον με την ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων με τη μορφή των μηχανών της βιομηχανίας, αλλά και με άυλες παραγωγικές δυνάμεις που έχουν αναδειχτεί σε δεσπόζουσες στην παραγωγή και των οποίων φορέας είναι ο ίδιος ο άνθρωπος.

Όταν λοιπόν τα πράγματα οδηγηθούν στο σημείο να αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της παραπέρα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, η ανάπτυξη της ίδιας της ανθρώπινης προσωπικότητας, του ίδιου του ανθρώπου παραγωγού και φορέα της «γενικής διάνοιας», ο καπιταλισμός δεν μπορεί πια να ανταποκριθεί. Και ακριβώς κάτι τέτοιο μόνον ο κομμουνισμός μπορεί να το πετύχει.

Με άλλα λόγια ο καπιταλισμός μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει «φάει τα ψωμιά του», ή όπως αναφέρεται στο *Μανιφέστο* ότι αποτελεί ένα σύστημα πολύ στενό για να χωρέσει τον πλούτο που το ίδιο δημιούργησε, γι' αυτό και «μοιάζει με το μάγο εκείνο που δεν καταφέρνει πια να κυριαρχήσει πάνω στις καταχθόνιες δυνάμεις που κάλεσε ο ίδιος»,¹³⁸ όταν δεν έχουμε πια να κάνουμε απλώς με την αντίθεση ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και την ιδιωτική ιδιοποίηση της νεκρής αποκρυσταλλωμένης εργασίας (τις μηχανές της βιομηχανίας), αλλά όταν αυτή έχει εξελιχθεί σε αντίθεση ανάμεσα στον κοινωνικό διεθνοποιημένο χαρακτήρα της «γενικής διάνοιας» και την αναχρονιστική προσπάθεια του κεφαλαίου να την εγκλωβίσει στα ασφυκτικά γι' αυτήν πλαίσια της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του κέρδους.

Ο στραγγαλισμός του ανθρώπου, που συντελείται κατά την περίοδο της κυριαρχίας της μορφής των μηχανών ως σταθερού κεφαλαίου, οπότε και ήδη «το μέσο εργασίας εμπνέεται από την τάση να περιορίζει με

το στανιό στο ελάχιστο όριο αντίστασης τους εναντιωτικούς, ελαστικούς όμως ανθρώπινους φυσικούς [τους] φραγμούς»,¹³⁹ στρέφεται τώρα πια έμμεσα και ενάντια στην ανάπτυξη του ίδιου του κεφάλαιου μια και αυτή εξαρτάται από την ανάπτυξη του ανθρώπου, αυτή τη φορά ως φορέα της «γενικής διάνοιας».

Όπως τονίζει ο Μαρξ, κάτω από τις συνθήκες της κυριαρχίας της «γενικής διάνοιας», «από την άποφη της άμεσης διαδικασίας της παραγωγής αυτή η εξοικονόμηση [χρόνου εργασίας] μπορεί να θεωρηθεί σαν παραγωγή σταθερού κεφαλαίου· αυτό το σταθερό κεφάλαιο είναι στην προχείμενη περίπτωση ο ίδιος ο άνθρωπος».¹⁴⁰

Με δεδομένο λοιπόν αυτόν το δισυπόστατο πια ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα, ο οποίος ποτέ δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι έτσι κι αλλιώς είναι «η μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη»,¹⁴¹ το κεφάλαιο από τη μια τον αποπέμπει από την παραγωγή, ή τον στραγγαλίζει σε αυτήν με τη μια του μορφή – ως φορέα της άμεσης ζωντανής εργασίας – και από την άλλη τον πλήττει με την άλλη του μορφή – ως φορέα της «γενικής διάνοιας».

Αυτό λοιπόν το «ανθρώπινο σταθερό» κεφάλαιο, σε αντίθεση από τις μηχανές, ούτε από τον ίδιο το χαρακτήρα του προσφέρεται να λειτουργεί υπό καθεστώς ιδιωτικής ιδιοκτησίας ούτε είναι δυνατόν να αναπτυχθεί ανεμπόδιστα αν δεν απελευθερωθεί από την κεφαλαιοκρατική σχέση.

Αν κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας της κλασικής βιομηχανίας είχαμε να κάνουμε με την αντικατάσταση της άμεσης ζωντανής εργασίας κατά κύριο λόγο με μεγάλες ποσότητες εξοπλισμού με τη μορφή μηχανημάτων, σήμερα με την πληροφορική και τη γενετική έχουμε ταυτόχρονα μείωση της άμεσης ζωντανής εργασίας,

αλλά και του μηχανικού εξοπλισμού σε βάρος κυρίως των μικροεπεξεργαστών, οπότε και αντικειμενικά είναι πλέον η επιστημονική εργασία που καθίσταται πρωτεύουσα στη θέση της άμεσης ζωντανής εργασίας, ενώ το ιδιωτικό κεφάλαιο έστω και αν αυτό το τελευταίο επιμένει να παραμένει κυρίαρχο, γίνεται ακόμη πιο περιττό απ' ό,τι ήταν ως ιδιοκτήτης του μηχανικού εξοπλισμού.

Αν στην περίπτωση του σταθερού κεφαλαίου υπό τη μορφή των μηχανών ισχύει το ότι «ο νεκρός [η νεκρή εργασία] κυριεύει το ζωντανό [τη ζωντανή εργασία]», στην περίπτωση της επιστήμης και της «γενικής διάνοιας», ακριβώς επειδή φορείς της είναι ο άνθρωπος, κάτι τέτοιο όχι μόνον δεν ισχύει, αλλά και ο όποιος περιορισμός στην ανεμπόδιστη ανάπτυξη του ανθρώπου και στη διάδοση-κοινωνικοποίηση της επιστημονικής γνώσης, της οποίας αυτός είναι φορέας, αποβαίνει τελικά σε βάρος της παραγωγικής δύναμης της «γενικής διάνοιας», σε βάρος του ίδιου του κεφαλαίου.

Γενικότερα η επιστημονική γνώση στραγγαλίζεται στο βαθμό που το κεφάλαιο παρεμποδίζει την κοινωνικοποίησή της και τη διάδοσή της, οι οποίες είναι απαραίτητες για τον παραπέρα εμπλουτισμό της, στο βαθμό που το κεφάλαιο επιδιώκει να την κατοχυρώσει σαν ιδιοκτησία του, με τη μορφή των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας. Μάλιστα επιχειρεί κάτι τέτοιο ακόμη και για θεμελιακές επιστημονικές ανακαλύψεις, οι οποίες από τη φύση τους ανήκουν στο σύνολο της ανθρωπότητας. Ετσι το δικαίωμα της ιδιοκτησίας για τις δημιουργίες του πνεύματος, αποτελεί τη σύγχρονη εκδοχή των περιφράξεων της περιόδου της πρωταρχικής συσσώρευσης, με τη διαφορά ότι αν ένα κομμάτι γης ήταν πρόσφορο για να οριοθετηθεί και να περιφραχτεί, δεν συμ-

βαίνει το ίδιο με τη γνώση, η οποία όπως αποδεικνύεται από τα ελεύθερα λογισμικά και τη λογική του copyleft,¹⁴² δηλαδή της νομικής κατοχύρωσης της απαγόρευσης της εμπορευματοποίησής τους, που τα διέπει, όχι μόνο κατορθώνουν να ξεπεράσουν το εμπόδιο της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, αλλά και αναπτύσσονται καλύτερα δίχως τους περιορισμούς της.

Χαρακτηριστική προς αυτήν την κατεύθυνση είναι και η στάση του κεφαλαίου απέναντι στην Ανώτατη εκπαίδευση, η οποία μέσω της εμπορευματοποίησής της, οδηγεί στην υποβάθμιση τις κοινωνικές επιστήμες, τη βασική έρευνα, τη θεωρητική μη άμεσα κερδοφόρα για το κεφάλαιο γνώση, οδηγεί στην παραγωγή όχι επιστημόνων με κριτική σκέψη, αλλά εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού μιας χρήσης. Έτσι όμως είναι προφανές ότι στο βωμό του κέρδους πλήγτεται το ίδιο το επίπεδο της «γενικής διάνοιας», ότι παρεμποδίζεται η παραπέρα ανάπτυξή της.

Αν από τη φύση τους οι μηχανές είναι πρόσφορες για να γίνουν κτήμα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και να λειτουργήσουν έστω και μέσα από ανταγωνιστικές αντιθέσεις και κρίσεις υπό αυτή τη μορφή, αυτό είναι «παρά φύσει» όσον αφορά στην επιστημονική γνώση, ή γενικότερα τη «γενική διάνοια», η οποία στο βαθμό που περιορίζεται από τα δεσμά της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στραγγαλίζεται.

Ακόμη σε αντίθεση με το κλασικό σταθερό κεφάλαιο υπό τη μορφή των μηχανών, το οποίο κατά τη διαδικασία της παραγωγής φθείρεται μεταφέροντας τμήμα της αξίας του στο παραγόμενο εμπόρευμα, το κεφάλαιο υπό τη μορφή της γνώσης και της επιστήμης από τη μια δεν απαξιώνεται ως παραγωγική δύναμη μεταφερόμενο στο προϊόν, από την άλλη εμπλουτίζεται παρα-

πέρα, ακριβώς από την διάδοση και την κοινοποίησή του σε άλλους, από την κοινωνικοποίησή του, ενώ ταυτόχρονα ο αρχικός του κάτοχος συνεχίζει να το κατέχει σε αντίθεση με τα υλικά προϊόντα.

Σε αντίθεση με τις μηχανές οι οποίες εντοπίζονται χωρικά εδώ ή εκεί, εξ' ου και η δυνατότητα ιδιωτικής ιδιοποίησής τους, η «γενική διάνοια» μπορεί να διανεμηθεί απεριόριστα μέχρι το επίπεδο ολόκληρης της ανθρωπότητας.¹⁴³ Παρ' όλα αυτά το κεφάλαιο επιμένει να την αντιμετωπίζει σαν ιδιοκτησία του.

Άλλα και από μια άλλη οπτική γωνία η σχέση του κεφαλαίου είναι αδύνατον να ανταποκριθεί στις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις.

Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, για τον οποίο το ποσοτικό κριτήριο είναι εκείνο που δεσπόζει τόσο όσον αφορά στην ποσότητα του χρόνου εργασίας όσο και στην ποσότητα των παραγόμενων εμπορευμάτων, είναι αδύνατον να ανταποκριθεί στις ποιοτικές απαιτήσεις των άυλων προϊόντων όπως η επιστήμη, η γνώση, η πληροφόρηση, ή ακόμη της ποιότητας μιας παρεχόμενης υπηρεσίας όπως π.χ. η ιατρική ή η παιδεία. Αντίθετα από την ίδια του την ανθρωποκεντρική φύση μόνον ο κομμουνιστικός τρόπος παραγωγής μπορεί να ανταποκριθεί σε αυτά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά.

Έτσι λοιπόν στην πραγματικότητα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο από εκείνο που υποστηρίζει ο Νέγκρι. Αυτός ενώ από τη μια ξεθάβει την έννοια της «γενικής διάνοιας»,¹⁴⁴ κάτι που αποτελεί σημαντική συμβολή για μια ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού, από την άλλη υποστηρίζει λαθεμένα ότι επειδή αυτή τοποθετείται στον «εγκέφαλο των ανθρώπων που εργάζονται, ότι είναι δηλαδή η μηχανή που ο καθένας από μας φέρει επά-

νω του, [γι' αυτό] ο σύγχρονος εργαζόμενος δεν έχει πια ανάγκη από εργαλεία εργασίας (δηλαδή σταθερό κεφάλαιο) το οποίο θα του διατίθεται από το κεφάλαιο». ¹⁴⁵

Επίσης είναι λαθεμένες οι απόφεις του Νέγκρι¹⁴⁶ όταν υποστηρίζει ότι στην εποχή μας στα πλαίσια της κυριαρχίας της γενικής διάνοιας, δίχως να χρειαστεί γι' αυτό κάποια κοινωνική επανάσταση, οι αρχές που διέπουν τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (κυρίαρχία ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, νόμος της αξίας, κ.λπ.) είτε δεν είναι πια κυρίαρχες είτε ακόμη ότι έχουν ξεπεραστεί. Ακόμη είναι λαθεμένες απόφεις με βάση τις οποίες η εποχή μας μπορεί να χαρακτηριστεί σαν εποχή του «καπιταλισμού της γνώσης», ο οποίος και αποτελεί ένα νέο στάδιο στην εξέλιξη του καπιταλισμού μετά τον εμπορικό καπιταλισμό και τον βιομηχανικό καπιταλισμό, στάδιο το οποίο χαρακτηρίζεται από «το τέλος της εργασίας» του Ρίφκιν¹⁴⁷ ή από «τον καπιταλισμό του πατριμόνιου» του Αγκλιέττα.¹⁴⁸ Τέλος είναι εξίσου λαθεμένες και εκτός πραγματικότητας απόφεις ενός τμήματος της παραδοσιακής αριστεράς, με βάση τις οποίες ο σύγχρονος μας καπιταλισμός δεν διαφέρει σε τίποτε από τον κλασικό βιομηχανικό καπιταλισμό και απλώς έχουμε να κάνουμε με μια ακόμη κρίση του.

Στην πραγματικότητα τίποτε από τα παραπάνω δεν ισχύει. Ούτε οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής έπαφαν να είναι κυρίαρχες ούτε η βιομηχανική παραγωγή και η άμεση εργασία εξαφανίστηκαν, ούτε παράγεται αξία δίχως εργασία ούτε βεβαίως όλα συνεχίζουν να είναι όπως ήταν προηγουμένως όταν κυριαρχούσε ο καπιταλισμός της κλασικής βιομηχανικής περιόδου.

Αυτό που πράγματι συμβαίνει είναι ότι στα πλαίσια πάντοτε του καπιταλισμού έχουμε μια τάση ενίσχυσης

του ρόλου της επιστήμης και της τεχνικής στην παραγωγή, που σε πολλές περιπτώσεις έχουν μετατραπεί σε άμεσες παραγωγικές δυνάμεις· μια τάση αντικατάστασης άμεσης ζωντανής εργασίας όχι μόνο από αποκρυπταλλωμένη εργασία με τη μορφή των μηχανών, αλλά και από τη «γενική διάνοια»· μια τάση ενίσχυσης της άυλης παραγωγής, της πληροφορικής, των επικοινωνιών, και της γενετικής, που έρχονται να συμπληρώσουν την υλική παραγωγή και τη βιομηχανία· μια τάση αυτοματοποίησης αυτής της τελευταίας και αντικατάστασης του βαρύ εξοπλισμού από μικροεπεξεργαστές· μια τάση παραπέρα ανάπτυξης των υπηρεσιών.

Όλα όμως αυτά, κάθε άλλο παρά σηματοδοτούν όσα υποστηρίζονται από τους στοχαστές που μόλις αναφέραμε. Στην πραγματικότητα όπως ορθά παρατηρεί ο Αντρέ Γκόρζ¹⁴⁹ ο «καπιταλισμός της γνώσης», η άυλη παραγωγή, αποτελούν μια περίοδο κορύφωσης των αντιθέσεων του καπιταλισμού και τούτο διότι αυτός έχει οδηγήσει τις παραγωγικές δυνάμεις σε ένα τέτοιο οριακό σημείο ανάπτυξης, που είναι αδύνατον να αναπτυχθούν παραπέρα, αν δεν ξεπεραστεί ο ίδιος ο καπιταλισμός. Και αυτές οι αντιθέσεις οξύνονται παραπέρα στο βαθμό που το κεφάλαιο επιμένει να αντιμετωπίζει με τα δικά του μέτρα και σταθμά μια νέα κατάσταση πραγμάτων που από τη φύση της δεν είναι δυνατόν να υποταχθεί στη λογική του.

Μια ανάλυση η οποία απομονώνει τη σύγχρονη επιστήμη και τεχνολογία από τις κυριαρχες κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες αυτές λειτουργούν και τους αποδίδει δυνατότητες που δεν έχουν από μόνες τους, δεν μπορεί παρά να οδηγεί σε αυθαίρετα συμπεράσματα.

Η τάση κυριαρχίας της «γενικής διάνοιας» που πε-

ριγράφει ο Μαρξ στα *Grundrisse*, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται όχι μονοδιάστατα, σαν μια διαδικασία που έχει ήδη περατωθεί, αλλά σαν ένας από τους όρους μιας αντίθεσης, της οποίας ο άλλος όρος είναι ακριβώς η εμμονή του κεφαλαίου να μετράει με το μέτρο του χρόνου εργασίας και της αξίας και να εγκλωβίζει σε αυτά τα μέτρα, παραγωγικές δυνάμεις όπως η γνώση.

Στην πραγματικότητα κάθε άλλο παρά η «γενική διάνοια», η επιστήμη, η τεχνική, η τεχνογνωσία, η πληροφόρηση, έχουν απεγκλωβιστεί από τη σχέση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και έχουν περάσει στην ιδιοκτησία και τον έλεγχο της κοινωνίας. Ο κατεξοχήν κοινωνικός τους χαρακτήρας κάθε άλλο παρά σηματοδοτεί και την κοινωνικοποίησή τους στην πράξη όσο κυριαρχεί ο καπιταλισμός.

Στην πραγματικότητα, και εδώ είναι που εντοπίζεται το πρόβλημα, παρά τον κοινωνικό τους χαρακτήρα, το κεφάλαιο επιμένει να χρησιμοποιεί και αυτές τις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις σαν αξίες που του αποδίδουν κέρδος στραγγαλίζοντας τις δυνατότητες ανεμπόδιστης ανάπτυξής τους.

Όσον αφορά πιο ειδικά στην πληροφορική είναι τα ολιγοπώλια του κλάδου που καθορίζουν την υλική παραγωγή, τη διάδοση και τη χρήση των προγραμμάτων, ενώ στην γενετική αντίστοιχα ολιγοπώλια είναι αυτά που οργανώνουν και κατευθύνουν την έρευνα με βάση την εμπορική προοπτική των προϊόντων που αυτή μπορεί να παράγει.

Μάλιστα η αντίθεση ανάμεσα στις κυρίαρχες σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και τις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις φανερώνεται με τον πιο γλαφυρό τρόπο στις περιπτώσεις εκείνες που αυτές οι τελευταίες κατορθώνουν να ξεφύγουν από τα δεσμά της ιδιωτικής

ιδιοποίησης, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στον τομέα της πληροφορικής, οπότε και η ανωτερότητα των ελεύθερων λογισμικών τύπου Linux σε σχέση με τα αντίστοιχα εμπορευματοποιημένα,¹⁵⁰ γίνεται αποδεκτή ακόμη και από τις ίδιες της μονοπωλιακές εταιρίες της πληροφορικής.

Άλλωστε ας μην ξεχνάμε και κάτι άλλο, που φαίνεται να διαφεύγει της προσοχής ειδικά του Νέγκρι. Και κατά την περίοδο κυριαρχίας της μηχανικής παραγωγής είχαμε να κάνουμε με μια παραγωγή που είχε κοινωνικό χαρακτήρα, και οι ίδιες οι μηχανές ήταν προϊόν που είχε κατασκευάσει η εργατική τάξη και συνεπώς κάτι που δικαιωματικά θα έπρεπε να της ανήκει. Αυτό όμως κάθισε άλλο παρά σηματοδοτούσε την αυτόματη κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας τους.

Η εμμονή λοιπόν του κεφαλαίου να μην παραιτείται από το να αντιμετωπίζει με ξεπερασμένα μέτρα και σταθμά παραγωγικές δυνάμεις, που από τη φύση τους είναι αδύνατον να ενταχθούν στη λογική του, είναι που σηματοδοτεί την κορύφωση της όξυνσης της αντίθεσης ανάμεσα στις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στην εποχή μας.

Ας θυμηθούμε ότι για τον Μαρξ το «κεφάλαιο έχει μοναδικό κίνητρο ζωής, το κίνητρο να αξιοποιεί, να δημιουργεί υπεραξία, να απορροφά με το σταθερό του μέρος, με τα μέσα παραγωγής, όσο το δυνατό μεγαλύτερη μάζα υπερεργασίας. Το κεφάλαιο είναι νεκρή εργασία που ζωντανεύει μονάχα σαν το βρικόλακα ρουφώντας ζωντανή εργασία [...]».¹⁵¹

Όμως τώρα πια, στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, όχι μόνον η άμεση ζωντανή εργασία αποπέμπεται από την παραγωγή, οπότε ο «βρικόλακας» μένει δίχως τροφή, αλλά επίσης στραγγαλίζεται ο ανθρώπι-

νος παράγοντας με τη μορφή του κατόχου της γενικής διάνοιας.

Έτσι λοιπόν στην αρχική φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παιζουν ρόλο επιταχυντή της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αργότερα με την βαθμιαία κοινωνικοποίηση της παραγωγής και την αντικατάσταση ζωντανής εργασίας από αποκρυσταλλωμένη με τη μορφή μηχανών, αυτές οι σχέσεις αρχίζουν να γίνονται έμποδιο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Εκεί όμως που το σύστημα οδηγείται στα όριά του και απαιτείται η επαναστατική υπέρβασή του, είναι όταν η κύρια παραγωγική δύναμη, η εργατική δύναμη που έχει διωχτεί από την παραγωγή με τη μορφή της άμεσης ζωντανής ατομικής εργασίας, επανέρχεται δριμύτερη με τη μορφή της συλλογικής διάνοιας-γνώσης, η οποία από τη φύση της ασφυκτιά κάτω από το καθεστώς της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και τη λογική της αξίας-υπεραξίας.

Πρόκειται για εκείνο το στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, όπου «η εξοικονόμηση του χρόνου εργασίας [είναι τέτοια που μπορεί να] ισοδυναμεί με αύξηση του ελεύθερου χρόνου, δηλαδή του χρόνου για την πλέοντας ανάπτυξη των ατόμων, η οποία με τη σειρά της επιδρά σαν η πλέον σημαντική από τις παραγωγικές δυνάμεις στην παραγωγική δύναμη της εργασίας». ¹⁵²

Με άλλα λόγια σε μια πρώτη φάση η ζωντανή εργασία, που αποπέμπεται από την παραγωγή, αντικαθίσταται από αποκρυσταλλωμένη εργασία-σταθερό κεφάλαιο με τη μορφή μηχανών, τις οποίες ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής είναι ικανός να αναπτύξει παραπέρα – δεν συμβαίνει όμως το ίδιο όταν αυτή η

αντικατάσταση της άμεσης ζωντανής εργασίας γίνεται από τη «γενική διάνοια». Στην προκειμένη περίπτωση το κεφάλαιο μην αναπτύσσοντας την ανθρώπινη προσωπικότητα, όχι μόνον αποπέμπει από την παραγωγή τον μοναδικό αιμοδότη του, τη ζωντανή εργασία, αλλά περιορίζει ασφυκτικά ως προς την παραπέρα ανάπτυξή του και τη σύγχρονη μορφή του σταθερού κεφαλαίου, που δεν είναι πια μόνον οι μηχανές, αλλά και ο ίδιος ο άνθρωπος ως φορέας της γενικής διάνοιας.

Αν λοιπόν το περίβλημα των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής είναι επαρκές, έστω και υπό πίεση, για να ανταποκριθεί στις παραγωγικές δυνάμεις της κλασικής βιομηχανικής περιόδου, αυτό δεν ισχύει για τις παραγωγικές δυνάμεις των σύγχρονων αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών και πάνω απ' όλα για την πλέον σημαντική από αυτές τον ίδιο τον άνθρωπο.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν είναι δυνατόν η κοινωνία να συνεχίσει να κατευθύνεται από την κεφαλαιοκρατική αρχή με βάση την οποία «το προτούς της παραγωγής κυριαρχεί πάνω στον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος πάνω στο προτούς παραγωγής».¹⁵³

Και εδώ νομίζω ότι εντοπίζεται ακόμη ένα από τα θεμελιακά σφάλματα και μια από τις θεμελιακές αντιφάσεις του Νέγκρι, ο οποίος από τη μια, όπως προαναφέραμε, υποστηρίζει ότι έχει απελευθερωθεί η «γενική διάνοια» από το κεφάλαιο, και από την άλλη ότι από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και μετά, είναι που έχουμε να κάνουμε με μια ουσιαστική υπαγωγή στο κεφάλαιο, διότι αυτό ελέγχει πια ένα ευρύτερο σύνολο κοινωνικών δραστηριοτήτων πέρα της παραγωγής υπό τη στενή έννοια.¹⁵⁴

Εδώ αξίζει να επανέλθουμε για λίγο στην έννοια της

ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, για να ανατρέψουμε και αυτήν τη θέση του Νέγκρι.

Είναι αναμφίβολο ότι για τον Μαρξ η διαδικασία ουσιαστικοποίησης της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο δεν αποτελεί μια στιγμιαία πράξη, αλλά μια διαδικασία. Το ζήτημα είναι αν αυτή η διαδικασία αποτελεί μια ατέρμονη διαδικασία, η οποία βρίσκει την κορύφωσή της στην εποχή μας,¹⁵⁵ ή αντίθετα μια διαδικασία που περιστρέφεται με την κυριαρχία της βιομηχανικής παραγωγής πάνω στην χειροτεχνική, κάτι που βεβαίως διαφέρει από περιοχή σε περιοχή και ακόμη από χώρα σε χώρα.

Στην πραγματικότητα για τον Μαρξ ο χρονολογικός διαχωρισμός του καπιταλισμού σε μια περίοδο τυπικής υπαγωγής και σε μια περίοδο ουσιαστικής υπαγωγής, αναφέρεται στη μεταβατική προς την εδραίωση του καπιταλισμού φάση. Αναφέρεται από τη μια και κυρίως στις υλικές παραγωγικές δυνάμεις που αντιστοιχούν στη φύση του καπιταλισμού σε σχέση με αυτές της φεουδαρχίας, και πιο ειδικά στην τεχνολογία που αντιστοιχεί στον καθένα από αυτούς τους τρόπους παραγωγής, και από την άλλη στην επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στους διάφορους τομείς της ζωής σε σχέση με τα κατάλοιπα των προκαπιταλιστικών σχέσεων.

Και βεβαίως τόσο η εξέλιξη που αφορά στην αντικατάσταση ζωντανής εργασίας από αποκρυσταλλωμένη όσο και η επέκταση της εμπορευματοποίησης είναι δυο διαδικασίες αδιαχώριστες με την πορεία του καπιταλισμού, και ως εκ τούτου δίχως άλλο τέλος, από το ίδιο του το τέλος.

Άλλωστε είναι στη φύση του καπιταλισμού να επαναστατικοποιεί συνεχώς τις παραγωγικές δυνάμεις, και αυτή η διαδικασία δεν έχει τέλος, ούτε καν εκείνο της εποχής μας.

«Η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς να επαναστατικοποιεί αδιάκοπα τα εργαλεία παραγωγής, δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής, δηλαδή όλες τις κοινωνικές σχέσεις». ¹⁵⁶

Όμως το κρίσιμο στην περιοδολόγηση, που εισαγάγει ο Μαρξ με τις κατηγορίες της τυπικής και της ουσιαστικής υπαγωγής, είναι το στοιχείο της σύγχροισης του καπιταλισμού με προγενέστερους τρόπους παραγωγής. Από τη στιγμή λοιπόν που οι χαρακτηριστικές του καπιταλισμού υλικές παραγωγικές δυνάμεις έχουν επικρατήσει, είναι δηλαδή κυρίαρχες σε σχέση με τις προγενέστερες, παρά το ότι πάντοτε αυτές θα βελτιώνονται και παρά το ότι πάντοτε θα συνεχίζουν να υπάρχουν κατάλοιπα των προγενέστερων τρόπων παραγωγής, μπορούμε να κάνουμε λόγο για εδραίωση αυτής της διαδικασίας ουσιαστικοποίησης. Με άλλα λόγια στο στάδιο της μεγάλης μηχανοποιημένης παραγωγής μπορούμε να πούμε ότι έχει ολοκληρωθεί η διαμόρφωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σαν συγκεκριμένου συστήματος οικονομικών σχέσεων με την αντίστοιχη υλικοτεχνική του βάση.

Διαφορετικά οδηγούμαστε στο παράδοξο συμπέρασμα ότι όχι μόνον οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής δεν χρειάζεται να ανατραπούν, αλλά ότι αυτές είναι το πλέον κατάλληλο περίβλημα για τις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις.

Αντίθετα αυτό που υποστηρίζω είναι ότι η σύγχρονη βαθμίδα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, όχι μόνον απαιτεί την υπέρβαση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, αλλά αποτελεί και την προϋπόθεση για μια ουσιαστική υπαγωγή της ανθρώπινης δραστηριότητας στον κομμουνισμό.

3.4.2. Το σημερινό αντικειμενικά εφικτό της χειραφέτησης

Στην εποχή μας για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, το όνειρο του Αριστοτέλη ως προς τις δυνατότητες των αυτόματων μηχανών έχει μετατραπεί σε πραγματικότητα. Η σύγχρονη ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων μπορεί να μην είναι όπως υποστήριζε ο Λαφάργκ «ο θεός που θα απαλλάξει τον άνθρωπο από τις *sordidoe artes* (αποκρουστικές τέχνες) και από την μισθωτή εργασία, ο θεός που θα του προσφέρει ψυχαγωγία και ελευθερία»,¹⁵⁷ είναι πάντως ο παράγοντας εκείνος δίχως τον οποίο αυτή η δυνατότητα δεν μπορεί να είναι ρεαλιστική.

Και αυτό συμβαίνει διότι η σύγχρονη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων με την απελευθέρωση της ζωντανής εργασίας και τον περιορισμό στο ελάχιστο του καταναγκαστικού χρόνου εργασίας, που καθιστά εφικτό, είτε θα αξιοποιηθεί για τη μεγιστοποίηση των κερδών, οπότε και θα οδηγήσει σε μαζική ανεργία και σε βαθειά χρόνια κρίση του συστήματος με άμεσες τραγικές συνέπειες για την ίδια την ύπαρξη της τεράστιας πλειοψηφίας του πληθυσμού του πλανήτη, είτε θα αξιοποιηθεί για να κυριαρχήσει η ελεύθερη δημιουργική δραστηριότητα, η ανεμπόδιστη ανάπτυξη της κοινωνικής προσωπικότητας, που όπως είδαμε είναι πια και ο καθοριστικός παράγοντας της παραπέρα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

Στην εποχή μας λοιπόν, σε σχέση με την εποχή των κλασικών, υπάρχουν πια οι δυνατότητες μιας θεαματικής συρρίκνωσης του χρόνου εργασίας. Και αυτό προκύπτει αβίαστα αν υπολογίσουμε από τη μια την οικονομία του χρόνου εργασίας που θα προέκυπτε για όσους απασχο-

λούνται, αν δεν υπήρχε ανεργία, κάτι που θα ήταν εφικτό δίχως να μειώνονται οι απολαβές των απασχολουμένων μόνον αν εξέλειπε η καπιταλιστική υπερεργασία, κάτι που με τη σειρά του απαιτεί την ανατροπή της λογικής του καπιταλιστικού κέρδους, την ανατροπή του ίδιου του καπιταλισμού, και από την άλλη την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ιδιαίτερα στο αγροτικό τομέα των υποανάπτυκτων οικονομικά χωρών.

Ας δούμε κάπως πιο αναλυτικά πώς θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αυτοί οι παράγοντες υπέρ της χειραφέτησης.

Στην ΕΕ, για παράδειγμα, με δεδομένο το περίπου 9% των ανέργων της, η άμεση επανένταξή τους στην παραγωγή υπό την ευρεία έννοια, θα μπορούσε αυτόματα, αν βεβαίως το κέρδος του κεφαλαίου δεν ήταν αυτοσκοπός, να σημάνει αυτόματα τη μετατροπή του εβδομαδιαίου 40ωρου σε 36,4ωρο και αυτό δίχως καμιά μείωση των απολαβών για τους ήδη απασχολούμενους.

Από τη σκοπιά της υπερεργασίας, μια αναγωγή σε χρόνο εργασίας, των τεράστιων υπερκερδών των πολυεθνικών επιχειρήσεων, των οποίων ο κύκλος εργασιών είναι για τις πιο ισχυρές από αυτές μεγαλύτερος από το ΑΕΠ πολλών χωρών μαζί, θα έπειθε ότι η κατάργηση και μόνο της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής θα απελευθέρωνε άπειρες εργατοώρες, οι οποίες σήμερα θυσιάζονται στο βωμό του κέρδους.

Και μόνον το γεγονός ότι 1.000 άτομα στον πλανήτη διαθέτουν περιουσία 3.500 δισεκατομμυρίων δολαρίων, δηλαδή περίπου όσο όλη η υπόλοιπη ανθρωπότητα,¹⁵⁸ αρκεί να μας πείσει για την τεράστια σπατάλη σε ανθρώπινο μόχθο. την οποία προκαλεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, και για τις δυνατότητες που ξανοίγονται από την ανατροπή του.

Όσον αφορά στις δυνατότητες εκμηχάνισης της αγροτικής παραγωγής, αξίζει να αναφέρουμε ότι στη Βόρεια Αμερική, την Ευρώπη, τον νότιο κώνο της Λατινικής Αμερικής και την Αυστραλία, όπου και απασχολούνται μόλις λίγες δεκάδες εκατομμύρια αγρότες, οι οποίοι είναι πια μάλλον καπιταλιστές επιχειρηματίες παρά κλασικοί αγρότες. Η παραγωγικότητα είναι ανάμεσα στις 10.000 και τις 20.000 εκατόκιλα ισοδύναμο δημητριακών το χρόνο, ανά εργαζόμενο, και για τα τρία δισεκατομμύρια των φτωχών αγροτών του υπόλοιπου πλανήτη έχουμε αντίστοιχα από 10 έως το πολύ 500 εκατόκιλα. Έτσι αν πριν το 1940 η ψαλίδα ανάμεσα στην παραγωγικότητα της λιγότερο εξοπλισμένης και της πλέον εξοπλισμένης αγροτικής οικονομίας ήταν 1 προς 10, σήμερα είναι 1 προς 2000.¹⁵⁹ Αυτό και μόνον αποδεικνύει τις τεράστιες δυνατότητες απελευθέρωσης εργατικής δύναμης που υπάρχουν στον αγροτικό τομέα. Και στην προκειμένη περίπτωση γίνεται λόγος σε παγκόσμιο επίπεδο για περίπου τρία δισεκατομμύρια ανθρώπων οι οποίοι στην εποχή μας μοχθούν με πρωτόγονους τρόπους και επιβιώνουν οριακά από την αγροτική οικονομία.

Αλλά και το γεγονός ότι σήμερα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες είναι πια ο τομέας των υπηρεσιών, δηλαδή ένας τομέας που σε μεγάλο βαθμό δεν έχει να κάνει με την υλική παραγωγή και είναι μη παραγωγός υπεραξίας, που κατέχει την πρώτη θέση στο ΑΕΠ, και που ήδη το 1988 απασχολούσε το 70,2% των απασχολουμένων στις ΗΠΑ, 68,3% στη Μεγάλη Βρετανία, 54,5% στη Γερμανία, 62,9% στη Γαλλία, 58% στην Ιαπωνία, αποτελεί τρανή απόδειξη των δυνατοτήτων που υπάρχουν, έτσι ώστε να ξεφύγει η ανθρωπότητα από το βασίλειο της αναγκαιότητας.

Αυτή η θεαματική μετατόπιση δραστηριοτήτων από

την καθαυτό υλική παραγωγή, που σ' ένα βαθμό εκφράζεται με μια μετατόπιση από τον δευτερογενή προς τον τριτογενή τομέα της οικονομίας και πιο ειδικά προς τις υπηρεσίες που έχουν κοινωνικό χαρακτήρα, όπως η υγεία, η παιδεία, ο πολιτισμός, αποτελεί δείγμα των δυνατοτήτων που διαμορφώθηκαν από την ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, και ταυτόχρονα αποτελεί πρόκριμα για τις δυνατότητες μιας μελλούμενης κομμουνιστικής κοινωνίας, υπό την έννοια ότι στο βαθμό που αυτή θα έχει πια λύσει τα θεμελιακά υλικά ζητήματα επιβίωσης. Θα μπορεί άμεσα και σε μεγάλη έκταση να αποεμπορευματοποιήσει αυτές τις υπηρεσίες και να περάσει τουλάχιστον όσον τις αφορά άμεσα στην αρχή στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του.

Άλλωστε μην ξεχνάμε ότι όπως αναφέρεται στο *Μανιφέστο* σε αντίθεση με την αστική κοινωνία, οπότε και «το παρελθόν κυριαρχεί πάνω στο παρόν, στην κομμουνιστική κοινωνία το παρόν κυριαρχεί πάνω στο παρελθόν [και αυτό υπό την έννοια ότι ενώ] στην αστική κοινωνία η ζωντανή δουλειά είναι μονάχα ένα μέσο για να αυξάνει η συσσωρευμένη εργασία, στην κομμουνιστική κοινωνία η συσσωρευμένη εργασία είναι μονάχα ένα μέσο για να ευρύνει τη ζωή των εργατών».¹⁶⁰

Αλλά και από μια άλλη οπτική γωνία, εκείνη του καταμερισμού της εργασίας, αυτή η απελευθέρωση χρόνου εργασίας, αποτελεί πρόκριμα της δυνατότητας για μια αυτοδιευθυνόμενη κοινωνία.

Αν σε όλες τις ταξικές κοινωνίες έως σήμερα η δουλεία των πολλών αποτελούσε προϋπόθεση προκειμένου να μπορούν λίγοι να ασχολούνται με τα κοινά, στην εποχή μας ισχύει αυτό που επισημαίνεται στο *Αντι-Ντύριγκ*, δηλαδή ότι «υπάρχει για όλους αρχετός δια-

θέσιμος χρόνος για να υπάρξει συμμετοχή όλων στις γενικές υποθέσεις της κοινωνίας –θεωρητικές και πρακτικές– τόσο τις θεωρητικές όσο και τις πρακτικές [...] και από αυτήν τη σκοπιά κάθε κυρίαρχη, εκμεταλλεύτρια τάξη έχει γίνει περιττή».¹⁶¹ ενώ είναι πρακτικά δυνατή η αυτοδιεύθυνση της κοινωνίας δέχως τη μεσολάβηση ενός ξέχωρου από αυτή μηχανισμού.

Από τη σκοπιά τώρα του επιπέδου της κοινωνικοποίησης είναι βέβαιο ότι αυτή έχει φτάσει στην εποχή μας στο ανώτατο καπιταλιστικό της όριο.

Πέρα από τον κοινωνικό χαρακτήρα της γνώσης και της πληροφόρησης με χαρακτηριστικό πεδίο αιχμής της δεύτερης το Internet,¹⁶² στον οποίο προαναφερθήκαμε, πέρα από τον κοινωνικό χαρακτήρα της «άυλης» παραγωγής και της «γενικής διάνοιας», η ίδια η σύγχρονη διεθνοποίηση, παρόλο που εκφράζεται μέσα από το πλέγμα των ιμπεριαλιστικών αντιθέσεων. αποτελεί κορυφαίο δείγμα γραφής του σύγχρονου επιπέδου της κοινωνικοποίησης τόσο στον οικονομικό όσο και στον πολιτικό μορφωτικό τομέα, ένα δείγμα του ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός διαμορφώνει τις αντικειμενικές συνθήκες για την ενοποίηση της ανθρωπότητας που απαιτεί ο κομμουνισμός, κάτι που αν μη τι άλλο δεν ίσχυε στον ίδιο βαθμό την εποχή των κλασικών, ούτε στην εποχή του ιμπεριαλισμού που περιέγραφε ο Λένιν.

Ταυτόχρονα σε αντίθεση με την κατάσταση που επικρατούσε το 1858, οπότε όπως προαναφέραμε η καπιταλιστική Ευρώπη ήταν μια μικρή κουκκίδα σε παγκόσμια κλίμακα, σήμερα είναι λιγοστές οι γωνιές του πλανήτη που δεν έχει επικρατήσει ο καπιταλισμός, ενώ σε αντίθεση με το 19ο αιώνα, πέραν της Ευρώπης, αυτός είναι ήδη υπερώριμος και σε άλλες περιοχές.

Έτσι διαφωνώ κάθετα με τον ο Ιγκνάσιο Ραμονέ, ο οποίος υποστηρίζει ότι καπιταλιστική «παγκοσμιοποίηση» είναι εκείνη που αντιστοιχεί στη σύγχρονη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και πιο ειδικά στην εποχή των computers.¹⁶³

Στην πραγματικότητα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Από τη μια κάθε άλλο παρά ο καπιταλισμός μπορεί να διασφαλίσει ότι η σύγχρονη τάση διεθνοποίησης δεν θα ανακοπεί όπως κατά το παρελθόν από τα «εθνικά» ιμπεριαλιστικά συμφέροντα, και από την άλλη οι συνθήκες είναι ώριμες για το πέρασμα από την ιμπεριαλιστική ανταγωνιστική διεθνοποίηση στον παγκόσμιο κομμουνισμό.

Βρισκόμαστε έτσι από κάθε άποψη μπροστά σε μια κατάσταση όπου η αφηρημένη-ουτοπική κατά την εποχή των κλασικών αλλά και το 1917 δυνατότητα, έχει μετατραπεί σε πραγματική δυνατότητα.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, αντιλήφεις για τις οποίες πέρα από «τη διατήρηση της μισθωτής εργασίας δεν υπάρχει σωτηρία», σε μια εποχή που υπάρχει η δυνατότητα η παραγωγή και η αναπαραγωγή της ανθρωπότητας να μπορεί να υπερβεί την κυριαρχία της καταναγκαστικής εργασίας, είναι όχι μόνο λαθεμένες, αλλά και επιζήμιες για το σύγχρονο εργατικό κίνημα.

Το ίδιο, η υπεράσπιση της πλήρους απασχόλησης, μέσω της υπεράσπισης της διατήρησης των θέσεων εργασίας στα πλαίσια του υπάρχοντος παραγωγικού ιστού και της υπεράσπισης της κλασικής βιομηχανίας, στην ουσία δεν αποτελεί παρά τη σύγχρονη εκδοχή της αντίδρασης των λουντιστών, που την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης κατέστρεφαν τις μηχανές σαν υπαίτιες για τη δυστυχία τους.

Σε αντίθεση με τέτοιου τύπου ουσιαστικά οπισθο-

δρομικές στάσεις, η σύγχρονη εργατική τάξη θα πρέπει να διεκδικεί μια δραστική μείωση του χρόνου εργασίας, έτσι που αυτός να καταστεί μηδαμινός στη ζωή των ανθρώπων, με αυξημένες ή τουλάχιστον άμεσα αμείωτες απολαβές. κάτι που βεβαίως είναι αδύνατον να επιτευχθεί στα πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Βεβαίως, και ως προς αυτό πρέπει να είμαστε ξεκάθαροι, όταν γίνεται λόγος για ταυτόχρονη κάλυψη των αναγκών και κυριαρχία του ελεύθερου χρόνου, αυτό σε καμιά περίπτωση και όσο και αν είναι αναπτυγμένες οι παραγωγικές δυνάμεις, δεν είναι δυνατόν να συμβεί αν δεν αλλάξουν ριζικά τόσο οι σχέσεις με τη φύση όσο και οι σχέσεις μεταξύ των αναπτυγμένων και μη χωρών.

Ο κομμουνισμός, με τη φύση να συνεχίσει να αντιμετωπίζεται σαν αποθήκη πρώτων υλών και ενέργειας και σαν σκουπιδότοπος των πάσης φύσεως αποβλήτων του ανθρώπινου πολιτισμού. είναι αδιανόητος, και τούτο διότι αυτή η υποτίμηση της φύσης πέρα των άλλων κινδύνων που εγκυμονεί για την ίδια την ύπαρξη του ανθρώπου, σημαίνει και υποτίμηση του ίδιου, μια και «η φύση είναι το ανόργανο σώμα του ανθρώπου [...] είναι το σώμα του, [...] ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης».¹⁶⁴

Ακόμη θα πρέπει να είναι ξεκάθαρο ότι όχι μόνον δεν είναι δυνατόν ο κομμουνισμός των αναπτυγμένων περιοχών, δηλαδή στην ουσία της Βόρειας Αμερικής, της Ευρώπης και της Ιαπωνίας, να στηρίζεται στη δυστυχία του υπόλοιπου πλανήτη, αλλά ο ίδιος θα πρέπει να συμβάλλει στην ανάπτυξη και εδραίωση του κομμουνισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.

Επίσης θα πρέπει να ξεκαθαριστεί ότι είναι αδύνα-

τον να γίνεται λόγος για κομμουνισμό με τους ρυθμούς μιας ανεξέλεγκτης δημογραφικής ανάπτυξης. Παρόλο που όπως αποδεικνύεται από στοιχεία που παραθέτουν οργανισμοί όπως το ΔΝΤ, ή ο ΟΟΣΑ η εξέλιξη του ΑΕΠ σε συνάρτηση με εκείνη του παγκόσμιου πληθυσμού,¹⁶⁵ αποδεικνύει ότι η ανθρωπότητα έχει τη δυνατότητα να θρέψει στην εποχή μας, κάτω από πολύ καλύτερες συνθήκες, έναν πολύ μεγαλύτερο αριθμό κατοίκων του πλανήτη απ' ό,τι παλιότερα, είναι βέβαιο πως η δημογραφική ανάπτυξη θα πρέπει να είναι σχεδιοποιημένη.

Και επειδή όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μαρξ, «στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή η αθλιότητα παράγει πληθυσμό».¹⁶⁶ η όποια δημογραφική έξαρση μπορεί να ξεπεραστεί μόνο μέσω μιας, πέρα από τον καπιταλισμό, οικονομικής και πολιτισμικής ανάπτυξης.

Ταυτόχρονα επιβάλλεται να αλλάξει και το ίδιο το περιεχόμενο των αναγκών, των αναπτυγμένων χωρών. Αυτό σημαίνει να γεννηθούν και να πληρωθούν νέες ανώτερες ποιοτικά ανάγκες, μια κατηγορία η οποία άλλωστε έχει κατεξοχήν ιστορικό χαρακτήρα, και οι οποίες καταπνίγονται στην ανταγωνιστική κοινωνία.¹⁶⁷ Σημαίνει ακόμη να ανατραπεί η σύγχρονη μορφή του αμαρτήματος της «πλεονεξίας», που είχαν ήδη καταγγείλει ως υπεύθυνο για τον ξεπεσμό της ανθρωπότητας ο Ησίοδος και ο Πλάτωνας, δηλαδή υπό τη σύγχρονη μορφή, η αρρωστημένη ψυχολογία του υπερκαταναλωτισμού, η λογική της καταναλωτικής αμετρίας, η λογική του shop therapy. Σημαίνει να ανατραπεί η σύγχρονη υπεροχή του έχειν και του φαίνεσθαι απέναντι στο είναι, να ανατραπεί τελικά η λογική της απεριόριστης ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων σαν αυτοσκοπός.

Ο άνθρωπος θα πρέπει να πάψει να λειτουργεί σαν «αντικείμενο της σύγχρονης καταναλωτικής κοινωνίας, η οποία συνεχώς τελειοποιείται, γίνεται ανώτερη από τους ανθρώπους και αποξενώνεται από αυτούς ως το μυστικοποιημένο και ωστόσο πραγματικό υποκείμενο τους». ¹⁶⁸

Ο άνθρωπος του κομμουνισμού δεν μπορεί να ανυψώνει στην πιο σημαντική, ή και στη μοναδική σχέση του με την πραγματικότητα το ρόλο του παραγωγού και του καταναλωτή και όλα τα υπόλοιπα να χάνουν την αξία τους,¹⁶⁹ ούτε μπορεί να υποτάσσει το ρυθμό και το τέμπο της ανθρώπινης ζωής σε μια φρενίτιδα ανάπτυξη της παραγωγικότητας, κάτι που είναι σύμφυτο με τη λογική του καπιταλιστικού κέρδους.

Όπως ορθά υπογραμμίζει ο Μαρκούζε, «αυτό που παίζεται είναι η ιδέα μιας καινούργιας ανθρωπολογίας, όχι μόνο ως θεωρίας, αλλά και ως τρόπου ζωής: είναι η εμφάνιση και η ανάπτυξη μιας ζωτικής ανάγκης για ελευθερία και ζωτικών αναγκών ενωμένων με την ελευθερία». ¹⁷⁰

Αυτό τελικά που παίζεται όπως εύστοχα παρατηρεί ο Κόσικ είναι ο απεγκλωβισμός του ανθρώπου από το ανούσιο, ο απεγκλωβισμός από τη «λογική» της απώλειας του ουσιώδους που χαρακτηρίζει τους σύγχρονους ανθρώπους των αναπτυγμένων κοινωνιών, από το νόημα της ζωής που συνίσταται στη συσσώρευση προϊόντων στην ιδιοκτησία και την απεριόριστη ασταμάτητη παραγωγή πραγμάτων, αγαθών, απολαύσεων και πληροφοριών, σε βάρος της ίδιας της ζωής των ανθρώπων.¹⁷¹

Απέναντι στον άνθρωπο που, όπως οι ήρωες του Ιονέσκο στην Φαλακρή τραγουδίστρια,¹⁷² βαυκαλίζεται με την ασημαντότητά του, ένας νέος τύπος ανθρώπου, τον

οποίο κάθε άλλο παρά κατόρθωσε να διαπλάσει ο «υπαρκτός σοσιαλισμός», πρέπει να διαμορφωθεί. Και οι νέες ανάγκες αυτού του νέου ανθρώπου, όπως και πάλι τις απαριθμεί ο Μαρκούζε,¹⁷³ μπορεί μεταξύ άλλων να είναι η άρνηση της ανάγκης του κέρδους, της ανάγκης να «κερδίζεις τη ζωή σου», ή διαφορετικά η άρνηση της ανάγκης να χάνεις τη ζωή σου κερδίζοντάς την, η άρνηση του ανταγωνισμού, η άρνηση της συμμόρφωσης, η άρνηση της ανάγκης της μη παραφωνίας, της μη ελευθεριότητας, η άρνηση της ανάγκης για μια σπάταλη παραγωγικότητα, η άρνηση της ζωτικής ανάγκης της απατηλής απώθησης των ενστίκτων, η ανάγκη της ηρεμίας, της ομορφιάς, της χαράς, της δωρεάν όχι «κερδισμένης» ευτυχίας...

Με αυτά τα δεδομένα είναι προφανές ότι και η σχεδιοποιημένη ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, και πιο συγκεκριμένα της επιστήμης και της τεχνολογίας, δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί από τον κομμουνισμό σαν μια απλή συνέχεια στη βάση της υπάρχουσας ανάπτυξής τους με μια διαφοροποίηση μόνο ως προς τη χρήση τους.

Ο φετιχισμός της επιστήμης, που τελευταία συνδέεται ιδεολογικά με τη λογική της ανάπτυξης ως αυτοσκοπό, δεν είναι δυνατόν να συνεχιστεί στην κομμουνιστική κοινωνία.

Η προσπάθεια μετατροπής της επιστήμης αλλά και της τεχνολογίας σε φετίχ που κυβερνάται από δικούς του νόμους ανεξάρτητους από την ανθρώπινη βιούληση και η απόδοση σε αυτήν διαφόρων φανταστικών αιώνιων δυνατοτήτων,¹⁷⁴ την οποία καταγγέλλει η Άγκνες Χέλλερ, πρέπει να απορριφθεί.

Η θέση του Μαρξ ότι «η σημερινή χρήση [των μηχανών] ανήκει στις συνθήκες του σημερινού οικονομικού

μας συστήματος».¹⁷⁵ Θα πρέπει να συμπληρωθεί με τη θέση ότι η ίδια η τεχνολογία της αστικής κοινωνίας και όχι μόνον η χρήση της αναπτύχθηκε ειδικά από την αστική κοινωνική δομή.¹⁷⁶

Θα πρέπει να γίνει κατανοητό, ότι η μέχρι τώρα υποταγμένη στο κέρδος επιλογή, όχι μόνον της χρήσης αλλά και του περιεχομένου των παραγωγικών δυνάμεων, δεν είναι ανεξάρτητη από το σκοπό του οποίο καλούνται να εξυπηρετήσουν.

Ταυτόχρονα θα πρέπει να απορριφθούν οι κλασικές σοβιετικές απόψεις του τύπου «η επιστημονική πρόοδος από μόνη της με απόλυτη καθαρότητα είναι φορές ουμανισμού»,¹⁷⁷ ή ακόμη οι απόψεις που εντάσσονται στο θετικιστικό επιστημονισμό, κατά τις οποίες «η τεχνολογία από τη φύση της οδηγεί στη χειραφέτηση».¹⁷⁸

Στον κομμουνισμό, λοιπόν, προκύπτει θέμα, πέρα από τον έλεγχο του ρυθμού, να επαναπροσανατολιστεί και η κατεύθυνση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, κάτι που επίσης σε καμιά περίπτωση δεν έγινε στη Σοβιετική Ένωση όσον αφορά τουλάχιστον στην παραγωγική τεχνολογία.

Αν λοιπόν στην εποχή μας, μια εποχή πέρα από την κυριαρχία της κλασικής βιομηχανίας, η κυριαρχία της «γενικής διάνοιας» και το επίπεδο της κοινωνικοποίησης, με δεδομένες τις πρόσθετες προϋποθέσεις που σύντομα αναφέραμε πιο πάνω, επιβάλλει και καθιστά πιο εύκολη από αυτήν τουλάχιστον τη σκοπιά τη μετάβαση προς την ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, αυτό θα πρέπει να μας οδηγήσει να προβληματιστούμε και ως προς το ίδιο το περιεχόμενο της κατώτερης φάσης της.

Αυτήν όσον αφορά στην προς τις λαϊκές δυνάμεις απεύθυνσή της, παραμένει αναγκαία όχι πια κυρίως για

λόγους καθυστέρησης της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, ή του επιπέδου της κοινωνικοποίησης της παραγωγής, αλλά διότι μια επανάσταση δεν είναι δυνατόν να αλλάξει αστραπιαία, *ipso facto* και όλο το πάλιό εποικοδόμημα και δη το ιδεολογικό,¹⁷⁹ ή διαφορετικά διότι όπως αναφέρεται στην *Κριτική του Προγράμματος* της Γκότα, «ηθικά» και «πνευματικά» η νέα κοινωνία δεν θα μπορεί να απαγχιστρωθεί αυτόματα από την παλιά.

Έτσι στην εποχή μας το κεντρικό πρόβλημα, το οποίο καλείται να επιλύσει μια σοσιαλιστική μετάβαση στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, πέρα από την καταστολή της τέως αστικής τάξης, και την αντιμετώπιση της διεθνούς αντίδρασης, είναι το θεμελιώδες πρόβλημα της αστικής ιδεολογικής γηγεμόνευσης, της αποξένωσης, της κυριαρχίας των αστικών αξιών, που οξύνεται παράλληλα με την καπιταλιστική ανάπτυξη και έχει διαβρώσει σε βάθος την συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων.

Γιό αυτήν την έννοια και όχι βεβαίως ως προς την ίδια την αναγκαιότητα του σοσιαλισμού, δεν είναι και τόσο άστοχο το ερώτημα του Μαρκούζε, μήπως δηλαδή η κλασική «θεωρία του σοσιαλισμού ανήκει σ' ένα ήδη ξεπερασμένο στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων».¹⁸⁰

Στην κάθε περίπτωση είναι βέβαιο ότι ο σοσιαλισμός του μέλλοντός μας δεν είναι δυνατόν να αποτελεί αναπαραγωγή του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και δη εκείνων των πτυχών του που είτε λόγω αρνητικών αντικειμενικών συνθηκών είτε λόγω κατάφωρων υποκειμενικών παραβιάσεων οδήγησαν τελικά στην παραχάραξη της ίδιας του της φύσης ως μισοκράτους, του οποίου μοναδική επιδίωξη θα έπρεπε να είναι η απονέκρωσή του.

Άλλωστε όπως κατά τον Μαρξ «η επανάσταση του 19ου αιώνα δεν μπορεί να αντλήσει την ποίησή της από το παρελθόν, αλλά μόνον από το μέλλον»¹⁸¹ το ίδιο συμβαίνει και για το σοσιαλισμό της εποχής μας.

Όσον αφορά πιο ειδικά στη διάρκεια αυτής της κατώτερης φάσης, εφόσον αυτή σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, και εκείνο της κοινωνικοποίησης της παραγωγής, είναι λογικό από αυτήν τουλάχιστον τη σκοπιά να αναμένεται να συντομεύεται στην εποχή μας, και τούτο θα έχει θετικές συνέπειες και ως προς την ίδια την κομμουνιστική προοπτική.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι κίνδυνοι αυτονόμησης ή και παγίωσης μιας μακράς σοσιαλιστικής μετάβασης εγκυμονούν ακόμη και σε ένα μισοκράτος όταν η ύπαρξή του παρατείνεται επ' αόριστο. Με άλλα λόγια η αλήθεια που διατύπωσε ο Μοντεσκιέ, ότι δηλαδή «αποτελεί αιώνια εμπειρία ότι κάθε άνθρωπος που κατέχει κάποια εξουσία έχει την τάση να την καταχραστεί»,¹⁸² ισχύει και για «σοσιαλιστική εξουσία» και κάτι τέτοιο, όπως προκύπτει και από την εμπειρία του «υπαρκτού σοσιαλισμού», εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους όσον αφορά στην κομμουνιστική προοπτική. Στο τέλος της γραφής όπως με την περίσσια διαύγεια που τον διακρίνει παρατηρεί ο Κάρελ Κόσικ οι επαναστάτες σαν απλοί άνθρωποι και αυτοί δεν είναι «άνοσοι απέναντι στην αποπλάνηση και στο δάιμονα της εξουσίας».¹⁸³

Και από αυτή λοιπόν τη σκοπιά οι σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις αντιστοιχούν στην κομμουνιστική προοπτική.

Θα μπορούσε εύλογα να διερωτηθεί κανείς γιατί αυτή η «μεταβιομηχανική» περίοδος που προσιδιάζει στον

κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής να περιγράφεται με περισσότερη σαφήνεια σε ένα απόσπασμα από τα χειρόγραφα *Grundrisse* και να μην αναλύεται στο *Κεφάλαιο*. ή στο υπόλοιπο έργο των κλασικών.

Υπάρχουν δυο ακραίες τοποθετήσεις σχετικά με τη θέση που κατέχει το παραπάνω απόσπασμα και γενικότερα τα *Grundrisse* στο μαρξικό έργο.

Κατά τη μια ακραία τάση, από τους κορυφαίους εκφραστές της οποίας ήταν ήδη από το 1978 ο Αντόνιο Νέγκρι με τα μαθήματά του στο Παρίσι πάνω στα *Grundrisse*,¹⁸⁴ αυτά αποτελούν το Α και το Ω της μαρξικής προβληματικής και μόνον αυτά αποδίδουν τη σύγχρονη πραγματικότητα, ενώ αντίθετα θεμελιακές αναλύσεις του *Κεφάλαιου* όπως τα περί αξίας έχουν πάψει να ισχύουν. Στην πραγματικότητα εδώ έχουμε να κάνουμε μ' έναν καρατομημένο μαρξισμό, ένα «μαρξισμό» των *Grundisse*. Από την άλλη υπάρχουν όλοι εκείνοι, όπως για παράδειγμα ο Τζωρτζ Καφφεντζής,¹⁸⁵ οι οποίοι αρνούνται ότι τα *Grundrisse* έχουν να προσφέρουν κάτι ξεχωριστό για την εποχή μας σε σχέση με το υπόλοιπο έργο των κλασικών και πιο ειδικά σε σχέση με το *Κεφάλαιο*.

Είναι προφανές ότι ξεπερνάει τα όρια τούτης της μελέτης το να ασχοληθούμε διεξοδικά με τις παραπάνω ερμηνείες του μαρξικού έργου.

Αυτό που υποστηρίζω είναι ότι στα *Grundrisse*, δίχως κάθε άλλο αυτό να σημαίνει ότι απαξιώνεται το *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ θέτει ως προϋπόθεση για τη δεύτερη φάση του κομμουνισμού ένα επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που είναι πολύ πιο κοντά στην πραγματικότητα της εποχής μας απ' ό,τι της δικής του.

Γιατί στα *Grundrisse*; Ίσως η αρχή του νήματος για την απάντηση σε αυτό το ερώτημα, που βεβαίως απαι-

τεί μια βαθύτερη διερεύνηση, να εντοπίζεται από τη μια στη θέληση των κλασικών να δουν το όραμά τους να υλοποιείται στην εποχή τους, και από την άλλη στην ίδια την «αυστηρή» φύση του *Κεφάλαιου*.

Έτσι είναι πολύ πιθανόν, οι κλασικοί να «ώθησαν» στο κύριο μέρος του έργου τους το παρόν της εποχής τους στο μέλλον, παρόλο που αυτό το παρόν δεν κάλυπτε τις υλικές προϋποθέσεις για την επικράτηση της κομμουνιστικής κοινωνίας, κάτω από την επήρεια του βαθειά ανθρώπινου, επαναστατικού πάθους που τους διακατείχε και το οποίο τους οδήγησε στην επιθυμία να δουν το όραμά τους να υλοποιείται στην πράξη κατά τη διάρκεια της ζωής τους.

Ας θυμηθούμε ότι ο ίδιος ο Ένγκελς το 1892, στον Πρόλογο στην «*Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*», δεν διστάζει να αποδώσει «την προφητεία [του] για μια επικείμενη κοινωνική επανάσταση στην Αγγλία» το 1845 στον «τότε νεανικό του ζήλο». ¹⁸⁶

Προς την ίδια κατεύθυνση είναι πιθανόν να συνέβαλαν τόσο οι επαναστατικές εκρήξεις του 19ου αιώνα όσο και μια γενικότερη άνοδος του εργατικού κινήματος εκείνης της περιόδου. Ίσως έτσι να ερμηνεύεται και κάποιος επαναστατικός οπτικισμός που διαπερνά το έργο των κλασικών.

Από μια άλλη οπτική γωνία, αν και στο *Κεφάλαιο*, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Λουσιέν Σεβ κατά την αντιπαράθεσή του με τον Ζακ Μπιντέ, περιέχονται «διατυπώσεις θεωρητικών υποθέσεων ή καταγραφής ιστορικών προαπαιτούμενων», ¹⁸⁷ σχετικά με τη μετάβαση στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής. δεν περιέχονται στοιχεία που να τον αφορούν άμεσα, απλούστατα διότι ο στόχος του *Κεφάλαιου* δεν ήταν αυτός.

Άλλωστε όπως ορθά επισημαίνει ο Μάλερ σπάνιες

είναι οι περιπτώσεις που ο Μαρξ αναφέρεται στον κομμουνισμό στο *Κεφάλαιο*.¹⁸⁸

Τέλος στο *Κεφάλαιο*, αλλά και γενικότερα στο μεγαλύτερο μέρος του έργου των κλασικών, στα πλαίσια μιας χεγκελιανής μήτρας διαλεκτικής, κατά την οποία το νέο εμφανίζεται σαν υπέρβαση-συμφιλίωση σε σχέση με το παλιό, εκείνο που θεωρείται ότι εκτρέφει «το νεκροθάφτη του καπιταλισμού», δηλαδή οι αντιθέσεις της μεγάλη καπιταλιστικής βιομηχανίας, εμφανίζεται ταυτόχρονα και σαν ανώτατο όριο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης και σαν θεμέλιο του νέου κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής. Αντίθετα στα *Grundrisse*, που από τη φύση τους σαν χειρόγραφες σημειώσεις τα διαπερνά μια μεγαλύτερη χαλαρότητα στη δομή και το περιεχόμενο, περιέχεται το εν λόγω απόσπασμα στο οποίο τα κομμουνιστικά προαπαιτούμενα εμφανίζονται σαν στοιχεία κατάργησης και ανατροπής-ρήξης σε σχέση με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Μήπως όμως παρ' όλα αυτά η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» σηματοδοτεί και το τέλος της κομμουνιστικής προοπτικής;

Η ιστορία του καπιταλισμού και της εδραίωσής του αρκεί για να μας αποδείξει το αντίθετο.

3.5 Το μάθημα της Ιταλίας

Υπάρχει ένα άλλο ανάλογο ιστορικό προηγούμενο παλινόρθωσης, που αφορά στη μετάβαση στον καπιταλισμό, από το οποίο μπορούν να εξαχθούν επιχειρήματα που να ενισχύουν τη συλλογιστική περί της επικαιρότητας του κομμουνισμού που αναπτύσσεται εδώ. Ας σταθούμε λοιπόν έστω και σύντομα σε αυτό.

Σε ορισμένες περιοχές της βόρειας Ιταλίας ή της Φλάνδρας, οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είχαν εκτοπίσει πρώιμα τις φεουδαρχικές σχέσεις από το 13ο κιόλας αιώνα.¹⁸⁹ Όπως παρατηρεί και ο Μαρξ, «στην Ιταλία η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύχθηκε νωρίτερα από αλλού, συντελέστηκε νωρίτερα και η διάλυση των σχέσεων δουλοπαροικίας... [...] Όταν η επανάσταση της παγκόσμιας αγοράς από το 15ο [αιώνα] και δω κατάστρεψε την εμπορική υπεροχή της βόρειας Ιταλίας, άρχισε μια κίνηση προς την αντίθετη κατεύθυνση...»¹⁹⁰ και τότε είχαμε μια φεουδαλική παλινόρθωση.

Στις Ιταλικές πόλεις του βορά, λοιπόν, κυριαρχούσε από το 13ο αιώνα μια αστική τάξη από εμπόρους, τραπεζίτες, ιδιοκτήτες μανούφακτούρας, ενώ σε ορισμένα αναπτυγμένα κέντρα όπως η Φλωρεντία αναπτύχθηκε αργότερα μια πρώιμη εργοστασιακή οργάνωση βασισμένη στην καθαυτό μισθωτή εργασία.

Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι στη Φλωρεντία, στην οποία οι ευγενείς είχαν εκδιωχθεί από την κυβέρνηση από το 1282, οι εργατικές μάζες κατόρθωσαν το 1378 να κατακτήσουν την εξουσία και μάλιστα να τη διατηρήσουν για τέσσερα χρόνια έως το 1382, γεγονός στο οποίο αναφέρεται διεξοδικά και ο Νικολό Μακιαβέλι.¹⁹¹ Το ίδιο συνέβη στις αρχές του αιώνα (1302) στις Φλαμανδικές πόλεις Γάνδη και Υπρο.¹⁹²

Μάλιστα ο Βέλγος ιστορικός Ενρί Πιρέν γράφει σχετικά:

«Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι στις όχθες του Αρνο και του Εσκώ οι επαναστάτες θέλησαν να επιβάλουν στους αντιπάλους τους τη δικτατορία του προλεταριάτου»!!!¹⁹³

Στην Ιταλία λοιπόν, παρά την ύπαρξη πρώιμων καπι-

ταλιστικών σχέσεων, αστών και προλεταρίων, τελικά αυτές οι σχέσεις κατέρρευσαν και αυτό το πρώιμο προ-βάδισμα το ακολούθησε για διάφορους λόγους όπως ήταν η μη δημιουργία ενιαίας αγοράς για όλη τη χώρα, η ανάπτυξη της βιομηχανίας μόνο σε ορισμένους τομείς, το άνοιγμα του εμπορίου με την Αμερική, μια φεούδαλική παλινόρθωση το 15ο αιώνα. Αναφερόμενος σε αυτήν ακριβώς την περίοδο ο Γκράμσι έκανε λόγο για τις «εκατό πόλεις της σιωπής». ¹⁹⁴

Στη συνέχεια και αυτό είναι που έχει ιδιαίτερη σημασία από τη σκοπιά που εξετάζουμε εδώ, ο καπιταλισμός εδραιώθηκε πρώτα, όχι πια στην Ιταλία, αλλά σε χώρες όπως η Αγγλία, όπου πρωτοαναπτύχθηκε η βιομηχανική επανάσταση, ή ακόμη η Γαλλία και η Γερμανία, όπου οι υλικές συνθήκες για το πέρασμα σε μια ουσιαστική υπαγωγή σε αυτόν ήταν πιο ώριμες και η βιομηχανία ήταν πια εκείνη που καθοδηγούσε το εμπόριο και όχι το αντίστροφο. ¹⁹⁵

Χρειάστηκε το Risorgimento (η ενοποίηση της Ιταλίας) και το κίνημα του Γαριβάλδη στα τέλη του 19ου αιώνα για να στεριώσει στην Ιταλία το αστικό καθεστώς. Έτσι η Ιταλία από πρωτοπόρα της διαδικασίας της καπιταλιστικής μετάβασης μετατράπηκε σε ουραγό της, ακριβώς διότι αυτή υστερούσε από την άποψη της ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων.

Βλέπουμε λοιπόν, ότι και σε αυτήν την περίπτωση της καπιταλιστικής μετάβασης, παρόλο που εδώ είχαμε να κάνουμε με μια μετάβαση στα πλαίσια της «προϊστορίας» της ανθρωπότητας, δηλαδή στο εσωτερικό της ταξικής κοινωνίας, το επίπεδο των υλικών παραγωγικών δυνάμεων έπαιξε σημαντικό ρόλο για την εδραίωση ενός ανώτερου τρόπου παραγωγής.

Γενικεύοντας λοιπόν την εμπειρία από αυτήν την

εξέλιξη που αφορά στην περίοδο της μετάβασης στον καπιταλισμό, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι από τη μια η παλινόρθωση του καπιταλισμού στη Σοβιετική Ένωση σε καμιά περίπτωση δεν σηματοδοτεί και το τέλος του, και από την άλλη ότι η Ρωσία από πρωτοπόρα στην υπόθεση του κομμουνισμού, είναι δυνατόν να μετατραπεί σε ουρά του όπως συνέβη με την Ιταλία και πρωτοπόρες να γίνουν οι σύγχρονες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

3.6. Αντί για συμπεράσματα: Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς

Και μόνο λόγω της προβληματικής του δεύτερου και του τρίτου κεφαλαίου που αναφέρονται στις αντικειμενικές-οικονομικές προϋποθέσεις του κομμουνισμού, δηλαδή ενός τρόπου παραγωγής, ο οποίος τοποθετείται ιστορικά πέρα από το βασίλειο της οικονομικής αναγκαιότητας, εύλογα μπορεί να κατηγορηθώ αν όχι νέτασκέτα για ντετερμινιστική παρέκκλιση, τουλάχιστον για μια αντιμετώπιση που κινείται σε ένα πολύ στυγνό πλαίσιο.

Όμως, είναι μήπως τυχαίο ότι το «στυγνό» τίτλο, με τη μορφή «οι οικονομικές βάσεις της απονέκρωσης του κράτους», χρησιμοποίησε για το πέμπτο κεφάλαιο του έργου του *Κράτος και Επανάσταση*¹⁹⁶ ο Λένιν, ο οποίος με την επαναστατική πράξη που προώθησε ενάντια όχι μόνο στους εχθρούς του, αλλά και στους ίδιους τους συντρόφους του, έσπασε κάθε φραγμό και ανέτρεψε όχι μόνο το κεφάλαιο αλλά και το *Κεφάλαιο*;

Στην πραγματικότητα είναι τέτοια η διαλεκτική της ιστορίας, που για να δει το φως της μέρας μια κοινωνία που «στη θέση της διακυβέρνησης των προσώπων

μπαίνει η διαχείριση των πραγμάτων»,¹⁹⁷ για να μπορέσει να ξεφύγει η ανθρωπότητα από την κυριαρχία των πραγμάτων πάνω στους ανθρώπους, είναι αναγκαίο προηγουμένως να έχουν αναπτυχθεί σε πολύ υψηλό βαθμό «τα πράγματα». Έτσι ώστε η υπέρβαση της κυριαρχίας τους να μπορεί να στηριχτεί σε μια στέρεα βάση.

Από αυτήν τη σκοπιά ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς για να δει το όραμά του να υλοποιείται. Ίσως γι' αυτό και στο κύριο μέρος του έργου του ανήγαγε την ανυπομονησία του σε επιχείρημα, υποστηρίζοντας το εφικτό της κομμουνιστικής χειραφέτησης κατά το 19ο αιώνα.

Αυτό όμως που έχει μεγαλύτερη σημασία, είναι ότι το πέρασμα στην ουσιαστική υπαγωγή στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής, που όπως είδαμε δεν ήταν εφικτό ούτε την εποχή των κλασικών ούτε το 1917, σήμερα είναι εφικτό από τη σκοπιά των αντικειμενικών-υλικών συνθηκών στις περιοχές του αναπτυγμένου καπιταλισμού, κάτι που μπορεί να συμπαρασύρει και τον υπόλοιπο πλανήτη προς αυτήν την κατεύθυνση.

Έτσι σήμερα υπάρχει μια απελευθερωτική εναλλακτική λύση ώστε η ανθρωπότητα «να υπερβεί τον περιορισμό του σπηλαίου, ασχέτως αν πρόκειται για στρατώνα ή για πολυτελές ενδιαίτημα, και να οδηγηθεί προς το Ξέφωτο, προς την Κτίση του κόσμου».¹⁹⁸

Όμως για να υλοποιηθεί αυτό «το άλμα της ανθρωπότητας από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας»,¹⁹⁹ δεν αρκεί η εκπλήρωση των αντικειμενικών προϋποθέσεων, διότι όπως εύστοχα παρατηρεί ο Αλτουσέρ ο αντίθεση ανάμεσα σε παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής, η οποία ενσαρκώνεται βασικά στην αντίθεση ανάμεσα σε δύο ανταγωνιστικές τάξεις, «αρκεί για να ορίσει μια κατά-

σταση όπου η επανάσταση είναι στην «ημερήσια διάταξη», δεν μπορεί όμως από την άμεση απλή της αρετή να προκαλέσει μια «επαναστατική κατάσταση», πόσο μάλλον μια κατάσταση επαναστατικής ρήξης και το θρίαμβο της επανάστασης». ²⁰⁰ Για να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο απαιτείται και η επαναστατική συνειδητοποίηση του υποκειμενικού παράγοντα.

Το ζήτημα είναι ότι, ενώ στην εποχή μας, τουλάχιστον στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, είναι ώριμες οι υλικές συνθήκες γι' αυτό το άλμα, υστερεί για την ώρα το επαναστατικό υποκείμενο. Έτσι η απαραίτητη για τον κομμουνισμό διασταύρωση ανάμεσα στην αντικειμενική δυνατότητά του και την υποκειμενική σύλληψη και υλοποίηση αυτής της δυνατότητας, συνεχίζει για την ώρα να παραμένει ένα ζητούμενο.

Με άλλα λόγια, ενώ από τη μια έχουμε να κάνουμε με μια πλήρη εφαρμογή στην πράξη της εξέλιξης που περιγράφεται ως τάση στις περίφημες σελίδες των Χειρογράφων του 1857-1858, από την άλλη δεν συντελείται καμιά ανατροπή στην προοπτική της χειραφέτησης ή έστω της σύγκρουσης. Έτσι «η ιδιαίτερη αντίθεση in progress [εν εξελίξει], την οποία ο Μαρξ συνέδεε με την υπόθεση μιας ριζοσπαστικής κοινωνικής επανάστασης, εξελίχθηκε σε μια σταθερή συνιστώσα του υπάρχοντος τρόπου παραγωγής»²⁰¹ και τούτο οφείλεται στην ενσωμάτωση του υποκειμενικού παράγοντα.

Τις αιτίες αυτής της ενσωμάτωσης έτσι όπως αιτές τις εντοπίζουν άμεσα ή έμμεσα οι κλασικοί και την από μέρους τους υποτίμηση της δυναμικής της, θα διερευνήσουμε στη συνέχεια. Προηγουμένως όμως θα ανοίξουμε μια σύντομη παρένθεση για να υπενθυμίσουμε την αναγκαιότητα της προλεταριακής επανάστασης για το πέρασμα στην κομμουνιστική κοινωνία.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Engels, *Anti-Dühring*, Éditions Sociales, 1973, σελ. 319.
2. E. Musson, *Changement technologique et force de travail*, in History no. 67, p. 240.
3. R. Cameron, *France and the economic development of Europe*, Ed. Princeton, 1961, p. 226, 238.
4. Βλ. Perspective Internationaliste 41, p. 12.
5. Ernst Mandel, *Introduction à Marx, Capital*, vol. 1, Penguin Books, p. 11.
6. Arno Mayer, *La Persistance de l' Ancien Régime*, Éditions Flammarion, 1990, σελ. 310 κ.έ.
7. Βλ. σχετικά Perspectives Internationalistes, ó.π., σελ. 12 και E. Mandel, *Traité d'économie marxiste*, UGE, 1962, t. 1, p. 208.
8. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ó.π., τόμ. πρώτος, σελ. 242 κ.έ.
9. Βλ. Georges Roussis, *La journée de huit heures en Belgique*, Thèse de Memoire, Université Libre de Bruxelles, 1974.
10. Βλ. Issak Illich Rubin, traduction Fredy Perlman, Milos Samardzija, *Essays on Marx's Theory of Value*, Ed. Black Rose Books, 1996, σελ. 138.
11. Βλ. πιο αναλυτικά: V. Afanasyev, A. Galchinsky, V. Lantsov, *Karl Marx's Great Discovery*, Progress Publishers, 1980.
12. Η οποία χρησιμοποιήθηκε σαν Πρόλογος στη συλλογή κειμένων του Μαρξ που εκδόθηκε υπό την επωνυμία *O εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*. Βλ. Frederick Engels *Introduction to K. Marx's The Class Struggles in France*, in Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, ó.π., vol. 27, p. 506, 524.
13. Βλ. για παράδειγμα Jacques Texier, *Révolution et démocratie chez Marx et Engels, Actuel Marx Confrontation*, Presses Universitaires de France, 1998.
14. Engels, *Introduction to K. Marx's The Class Struggles in France*, ó.π., σελ. 512.
15. Στο ίδιο, σελ. 514.
16. Marx à Engels, *Manchester, Londres, le 8 Octobre 1858*, in Marx, Engels Correspondance, ó.π., σελ. 105.
17. Lucien Sève, *Communisme Quel second souffle?*, ó.π., σελ. 68.

18. Maurice Godelier, *H θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 55.
19. Στο ίδιο, σελ. 56-57.
20. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., τόμ. 33, σελ. 84.
21. Βλ. Henri Lefebvre, *La fin de l' histoire*, Éditions Anthropos, 2001, σελ. 81.
22. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σελ. 35.
23. Ένγκελς, *Για το κύρος*, Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, ό.π., τόμ. 1, σελ. 770.
24. Στο ίδιο, σελ. 65.
25. Βλ. χυρίως Μαρξ, *O εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*. Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, ό.π., τόμ. I, σελ. 562-655. Μαρξ, *Γράμμα στον Κούγκελμαν της 12/4/1871*, στο Διαλεχτά έργα, ό.π., τόμ. δεύτερος, σελ. 542-544.
26. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σελ. 66.
27. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 788.
28. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σελ. 95.
29. Engels, *Anti-Dühring*, Éditions Sociales, 1973, σελ. 317.
30. Λένιν, *Εισήγηση για τα κομμουνιστικά Σάββατα στη συνδιάσκεψη της οργάνωσης πόλης Μόσχας του KKP (μπ) 20 Δεκέμβρη 1919*, Απαντα, τόμ. 40, σελ. 32-38.
31. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σελ. 95.
32. Καρλ Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1979, σελ. 13-15.
33. Στο ίδιο, σελ. 15.
34. Η υπογράμμιση δική μου.
35. Καρλ Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σελ. 13-15.
36. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σελ. 95.
37. Καρλ Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σελ. 15.
38. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 399.
39. Λένιν, *Ο μαρξισμός για το κράτος*, Απαντα, τόμ. 33, σελ. 185.
40. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σελ. 98.
41. Βλ. W. Eichhorn, A. Bauer, G. Koch, *H διαλεκτική των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων*, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, σελ. 159-160.

42. Lucien Sèvre, *Communisme quell second souffle?*, ό.π., σελ. 70 και ακόμη του ίδιου *Penser avec Marx aujourd’hui I. Marx et nous*, Éditions La Dispute, 2004, σελ. 36, 37.
43. Η υπογράμμιση δική μου.
44. Λένιν, *Εισήγηση για την αναθεώρηση του προγράμματος και τη μετονομασία του κόμματος*, στο έβδομο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ), 8 Μάρτη 1918, Άπαντα, τόμ. 36, σελ. 44.
45. Βλ. Στάλιν, *Εισήγηση για το σχέδιο του Συντάγματος της ΕΣΣΔ στο VIII Έκτακτο Πανενωσιακό Συνέδριο των Σοβιέτ στις 25/11/1936*, στο I. Στάλιν, *Ζητήματα Λενινισμού*, Εκδόσεις Καμπίτση, σελ. 674 και επόμενες.
46. Βλ. Nikita Khrouchtchev, *Rapport secret au XXeme Congrès du Parti Communiste de l’ Union Soviéétique*, in <http://www.ebbe-munk.dk>, σελ. 6 του 3ου μέρους.
47. Βλ. για παράδειγμα, Οικονομική σχολή πανεπιστημίου Λομονόσοφ Μόσχας, *Πολιτική Οικονομία*, Εκδόσεις Gutenberg, τόμ. πέμπτος, σελ. 696 και επόμενες.
48. Βίκτορ Αλεξέγιεβιτς Βαζιούλιν, *Η λογική της ιστορίας – Ζητήματα Θεωρίας και Μεθοδολογίας*, Εκδόσεις Ελληνικά γράμματα, 2004, σελ. 395 και επόμενες.
49. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σελ. 24.
50. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. τρίτος, σελ. 1007.
51. Βλ. Michael Hardt–Antonio Negri, *Η Αυτοκρατορία*, ό.π., σελ. 391 και επόμενες.
52. A. Gramsci, La révolution contre “le Capital” in *L’ Avanti*, 24 novembre 1917, in Gramsci dans les texts, ό.π., σελ. 44. Αναφέρεται επίσης στο Κρίστιν Μπύσι-Γκλύσμαν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1984, σελ. 161.
53. Λένιν, *To τρίτο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 35, σελ. 279.
54. Λένιν, *Γράμματα από μακριά, γράμμα πρώτο*, 7(20) Μάρτη 1917, Άπαντα, ό.π., τόμ. 31, σελ. 16.
55. Λένιν, *Λόγος στο Σοβιέτ της Μόσχας*, 23 Απρίλη 1918, Άπαντα, ό.π., τόμ. 36, σελ. 235.
56. Λένιν, *Για την επανάστασή μας*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 45, σελ. 381.

57. Lucien Sèvre, *Communisme quell second souffle?*, ó.π., σελ. 77.
58. Préface στο Marx, Engels, Lenine, *passer au socialisme en évitant le stade capitaliste*, ó.π., σελ. 16-17.
59. Αναφέρεται από τον Claude Bitot, *Le communisme n'a pas encore commencé*, édit. Spartacus, 1995, σελ. 70.
60. Βλ. Δ. Δαφέρου, Π. Παυλίδη, Δ. Πατέλη, *Για τις νομοτέλειες της μετάβασης στον κομμουνισμό. Σοσιαλισμός, κομμουνισμός και αντεπανάσταση*. Στην Αριστερή Ανασύνταξη, τ. 7-8, σελ. 47-76.
61. R.W. Davies, *The Socialist Offensive, The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929-1930*, Mac Millan Press, 1980, p. 47.
62. Στάλιν, *Για το σχέδιο του Συντάγματος της ΕΣΣΔ*, στο Ζητήματα Λενινισμού, Έκδοση B. Καμπίτση, σελ. 681.
63. Λένιν, *Η οικονομία και πολιτική της δικτατορίας του προλεταριάτου*, Άπαντα, τόμ. 39, σελ. 272.
64. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ó.π., σελ. 97.
65. Λένιν, *Για την επανάστασή μας*, Άπαντα, τόμ. 45, σελ. 380.
66. Στο ίδιο, σελ. 381.
67. Λένιν, *Η μεγάλη πρωτοβουλία*, Άπαντα, τόμ. 39, σελ. 21.
68. Λένιν. *To VIII Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ, Εισήγηση της Πανρωσικής Εκτελεστικής Επιτροπής και του Συμβουλίου των λαϊκών επιτροπών για την εξωτερική και εσωτερική πολιτική*, 22 Δεκέμβρη 1920, Άπαντα, ó.π., τόμ. 42, σελ. 159.
69. Συζήτηση για θέματα πολιτικής οικονομίας στα τέλη της πρώτης δεκαετίας της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ, Σύγχρονη Εποχή, 2005.
70. Στάλιν, *Τα αποτελέσματα του Πρώτου Πεντάχρονου Σχεδίου Εισήγηση στην κοινή Ολομέλεια της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚ(μπ) της ΕΣΣΔ στις 7 του Γενάρη 1933*, στο στο Ζητήματα Σταλινισμού, Έκδοση B. Καμπίτση, σελ. 499.
71. Στο ίδιο, σελ. 500.
72. Στάλιν, *Λόγος στην πρώτη πανενωσιακή σύσκεψη των στανχανοφικών*, στο Ζητήματα Σταλινισμού, ó.π., Έκδοση B. Καμπίτση, σελ. 654.
73. Lenin, *Sur la base matérielle et technique du communisme*, Éditions de l' Agence de Presse Novosti, 1969, p. 3.

74. Βλ. Γ. Ρούση, *Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1985, σελ. 90 και επόμενες.
75. Λένιν, *Για το φόρο σε είδος*, δ.π., σελ. 210.
76. Βλ. γι' αυτό το τελευταίο Λένιν, *Για το φόρο σε είδος*, Άπαντα, τόμ. 43, σελ. 205-245.
77. Βλ. για παράδειγμα Λένιν, *Ένα βήμα μπρος, δυο βήματα πίσω*, Άπαντα, τόμ. 8, σελ. 389.
78. Boukharine, *Le socialisme dans un seul pays*, Éditions UGE, 10/18, 1974.
79. Λένιν, *Τελικός Λόγος πάνω στο αγροτικό ζήτημα*, στο Ενωτικό Συνέδριο του ΣΔΕΚΡ, Άπαντα, τόμ. 12, σελ. 360.
80. Λένιν, *Έκθεση για την τακτική του ΚΚΡ στο III Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς*, Άπαντα, τόμ. 44, σελ. 36.
81. Λένιν, *To τρίτο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, δ.π., τόμ. 35, σελ. 277.
82. Λένιν, *Λόγος για τη διεθνή κατάσταση στο VI Πανρωσικό έκτακτο συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, δ.π., τόμ. 37, σελ. 153.
83. Βλ. μεταξύ άλλων Λένιν, Άπαντα τ. 34, σελ. 374, τ. 35, σελ. 945, 247, 271 277, τ. 36, σελ. 11, 82, 235, 335, 427, τ. 37, σελ. 15, 73, 153, τ. 38, σελ. 307, τ. 39, σελ. 388, τ. 42, σελ. 3, 21, τ. 44, σελ. 418.
84. Γκεόργκ Λούκατς, *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*, Μετάφραση, εισαγωγή Αλέκος Τσίτσοβιτς, Εκδόσεις Κριτική, 1987, σελ. 88.
85. Λένιν, *O «Αριστερισμός» παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*, Άπαντα, τόμ. 41, σελ. 3-4.
86. Λένιν, *To έβδομο έκτακτο συνέδριο του ΚΚΠ(μπ), Πολιτική έκθεση της ΚΕ 7 του Μάρτη 1918*, Άπαντα, τόμ. 36, σελ. 15.
87. Στο ίδιο, σελ. 10 και Λένιν, *Εισήγηση για την επικύρωση της συνθήκης ειρήνης στο 4ο έκτακτο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, τόμ. 39, σελ. 97.
88. Λένιν, *O «Αριστερισμός» παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*, δ.π., σελ. 75.
89. Γκεόργκ Λούκατς, *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*, Μετάφραση, εισαγωγή, Αλέκος Τσίτσοβατς, Εκδόσεις Κριτική, 1987, σελ. 62-63.

90. Λένιν, *Η έβδομη πανρωσική συνδιάσκεψη* (του Απρίλη) του ΣΔΕΚΡ(μπ), Άπαντα, ό.π., τόμ. 31, σελ. 446.
91. Στο ίδιο, σελ. 444.
92. Στο ίδιο, σελ. 444. Βλ. επίσης Λένιν, *Η καταστροφή που μας απειλεί και πώς να την καταπολεμήσουμε*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 34, σελ. 191-192.
93. Λένιν, *To X Συνέδριο του KKP(μπ)*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 43, σελ. 57.
94. Althusser, *Pour Marx, La Découverte / Poche*, 2005, p. 103.
95. Στάλιν, *Έκθεση στο XVIII συνέδριο του KK(μπ)* της ΕΣΣΔ στο Ζητήματα Λενινισμού, ό.π., σελ. 788, 791.
96. Στο ίδιο, σελ. 792.
97. Στάλιν, *Έκθεση στο XVII Συνέδριο του KK(μπ)* της ΕΣΣΔ, στο I.B. Στάλιν, *Ζητήματα Λενινισμού*, ό.π., σελ. 623.
98. Στάλιν, *Έκθεση στο XVIII συνέδριο του KK(μπ)* της ΕΣΣΔ, στο Ζητήματα Λενινισμού, ό.π., σελ. 792.
99. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., σελ. 20.
100. Στο ίδιο, σελ. 95.
101. Στο ίδιο, σελ. 95.
102. Στο ίδιο, σελ. 95.
103. Βλ. Γ'. Ρούση, *Κομμουνισμός τέλος ή αρχή της ιστορίας?*; Εκδόσεις Στάχυ.
104. Karel Kosík, *H παρούσα κρίση μας στο H κρίση της νεωτερικότητας*, Εκδόσεις Ψυχογιός, 2003, σελ. 53.
105. Karel Kosík, *To αγόρι και ο θάνατος στο H κρίση της νεωτερικότητας*, ό.π., σελ. 154.
106. Οικονομική Σχολή του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ. *Πολιτική Οικονομία σε πέντε τόμους*, Εκδόσεις Gutenberg, τόμ. πέμπτος, σελ. 696.
107. Μαρξ, Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 81.
108. Αξίζει να επισημανθεί ότι η λέξη παγκόσμια χρησιμοποιείται 11 φορές σε περίπου μιάμιση σελίδα της Γερμανικής Ιδεολογίας (τόμ. πρώτος, σελ. 81-82) όπου γίνεται λόγος για τις προϋποθέσεις της χειραφέτησης!!!
109. Καρλ Μαρξ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Εκδόσεις Ειρήνη, 1975, σελ. 23.

110. F. Engels, *The Peasant War in Germany*, in Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, ó.π., vol. 10, σελ. 470.
111. Λένιν, *Η καταστροφή που μας απειλεί και πώς πρέπει να την καταπολεμήσουμε*, Άπαντα, ó.π., τόμ. 34, σελ. 193.
112. Λένιν, στο ίδιο, σελ. 194.
113. Λένιν, *Εισήγηση για την εξωτερική πολιτική*, 15 Μάη 1918, Άπαντα, ó.π., τόμ. 36, σελ. 335.
114. Λένιν, *Για τα «αριστερά» παιδιαρίσματα και τον μικροαστισμό*. Άπαντα, ó.π., τόμ. 36, σελ. 306.
115. Λένιν, *Η τέταρτη επέτειος της Οχτωβριανής Επανάστασης*, Άπαντα, ó.π., τόμ. 44, σελ. 150.
116. Hutten (Urlich von) Γερμανός λόγιος και θεολόγος, περίφημος διότι δεν δίστασε να επιτεθεί στη αρχή της Μεταρρύθμισης ενάντια στους πρίγκιπες και τους επισκόπους.
117. R. Luxemburg, *La Révolution russe*, Éditions Spartacus, 1977, σελ. 31-32.
118. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, Άπαντα, ó.π., τόμ. 33, σελ. 120.
119. Γκέοργκ Λούκατς, *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*, ó.π.. σελ. 67.
120. Slavoj Žižek, *Lenin's Choice*, in <http://marxists.org>, σελ. 9.
121. Λένιν, *Ιράμμα προς τους Αμερικανούς εργάτες*, Άπαντα, ó.π., τόμ. 37, σελ. 61.
122. Καρλ Μαρξ, *Διαφορά της Δημοκρίτειας και της Επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*. Εισαγωγή, μετάφραση, υπομνηματισμός. Παναγιώτης Κονδύλης. Εκδόσεις Γνώση, 1983, σελ. 81.
123. Slavoj Žižek, *Καλωσορίσατε στην έρημο του πραγματικού! Πέντε δοκίμια για την 11η Σεπτεμβρίου και για άλλες συναφείς ημερομηνίες*. Μετάφραση Βίκου Ιακώβου. Scripta 2003, σελ. 38.
124. Λένιν, *Λόγος στην κοινή συνεδρίαση της ΠΚΕΕ του Σοβιέτ της Μόσχας, των εργοστασιακών επιτροπών και των συνδικάτων της Μόσχας*, 29 Ιούλη 1918, Άπαντα, ó.π.. τόμ. 37, σελ. 9.
125. Βλ. Ρίγκομπερτ Γκίντερ, *Η εξέγερση του Σπάρτακου*. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. 1988.
126. Βλ. Lucien Sèze, *Sur le dépassement du capitalisme: questions de méthode*, ó.π., σελ. 5.

127. K. Marx, *Théories sur la plus-value*, ό.π., τόμ. 2, σελ. 618.
128. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π. τόμ. τρίτος, σελ. 298.
129. Στο ίδιο, τόμ. τρίτος, σελ. 282.
130. Bλ. Ernst Mandel, *Crise du capitalisme, crise de l' humanité Quelle alternative?* Entretien par Gabriel Maissen La Gauche, no 8, anril 1995.
131. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, τόμ. τρίτος, σελ. 274.
132. Bλ. πιο αναλυτικά στο ίδιο, τόμ. τρίτος, σελ. 293 και επόμενες.
133. Στο ίδιο, τόμ. τρίτος, σελ. 610.
134. K. Marx, *Théories sur la plus-value*, ό.π., τόμ. 3, σελ. 95.
135. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 48-49.
136. Jürgen Habermans, *Après Marx*, Fayard, 1975, σελ. 302.
137. Bλ. συνοπτικά μέσα από ποιες αντιφάσεις, στο πολύ ενδιαφέρον άρθρο του Alain Bihr, *Actualiser le communisme*, στο <http://www.plusloin.org>, σελ. 21-24.
138. Καρλ Μαρξ, Φρίδριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Εκδόσεις Οδηγητής, 1986, σελ. 27.
139. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 418.
140. Karl Marx, *Grundrisse*, ό.π. τόμ. II, σελ. 199.
141. Karl Marx, *Misère de la philosophie*, ό.π., σελ. 210.
142. Bλ. μεταξύ άλλων Blondeau Olivier, *Genèse et subversion du capitalisme informationnel*, *La Pensée*, No. 317, 1999.
143. Paul Bocvara, *Projet communiste d'aujourd'hui* in <http://www.espaces-marx.org>
144. Michael Hardt-Antonio Negri, *Η Αυτοκρατορία*, Εκδόσεις Scripta, 2002, σελ. 377 και επόμενες.
145. Antonio Negri, *Exil*, Éditions Mille et une nuits, 1998.
146. Bλ. Michael Hardt-Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, ό.π.
147. Bλ. Jeremy Rifkin, *L'âge de l'accès*, Pocket, 2000.
148. Bλ. Michel Aglietta, *Le capitalisme de demain*, Note de la Fondation Saint-Simon, 1998.
149. André Gorz, *L'immaterial*, Galilée, 2003.
150. Bλ. πιο αναλυτικά Γιώργου Ρούση, *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2005, σελ. 243-251.

151. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 244.
152. Karl Marx, *Grundrisse*, ό.π, τόμ. II, σελ. 199.
153. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 94.
154. Βλ. Michael Hardt–Antonio Negri *Αυτοκρατορία*, ό.π., σελ. 344-345 και 365-366.
155. Βλ. γύρω από τη σχετική συζήτηση: Comment le capitalisme a change A propos de la domination formelle et réelle du capital et de la decadence du capitalisme στο <http://users.skynet.be/fippi>, Synthèse de la discussion du réseau francophone Domination Formelle, Domination Réelle et decadence στο <http://members.lycos.fr/redisint>, Sudsompion formelle/Subsompion réelle in <http://patloch.free.fr>
156. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 504 σε υποσημείωση και Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *To μανιφέστο του κομμουνιστικού*, ό.π., σελ. 19-20.
157. Paul Lafargue, *Le droit a la pareses*, <http://www.marxists.org>, σελ. 19.
158. Στοιχεία που παραθέτει το περιοδικό *Forbes*, <http://www.forbes.com> / 2007/03/07.
159. Samir Amin, *Le capitalisme senile*, in *Le nouvel ordre imperial Actuel Marx*, Puf no 33 – premier semester, 2003, σελ. 112.
160. Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *To Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 60.
161. Engels, *Anti-Dühring*, ό.π, σελ. 210.
162. Alain Bihr, *Actualiser le Communisme*, ό.π., σελ. 27 και επόμενες.
163. Ignacio Ramonet, *Nouvelle économie*, in *Le Monde diplomatique*, Avril 2000, p. 1.
164. Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Εκδόσεις Γλάρος, 1975, σελ. 97.
165. Βλ. Πέτρου Παπακωνσταντίνου, *Η αμερικάνικη Τζιχάντ. Πολεμικός καπιταλισμός, η παραχυμή της Αυτοκρατορίας*, Εκδόσεις Ελληνικά γράμματα, 2003.
166. Κ. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. τρίτος, σελ. 276.
167. Βλ. Herbert Marcuse, *Περί της έννοιας της άρνησης στη διαλεκτική*. Μετάφραση Κωνσταντίνος Ράνης. 2006 υπό δημοσίευση στο περιοδικό «Ουτοπία».
168. Karel Kosík, *Η παρούσα κρίση μας*, ό.π., σελ. 64.

169. Karel Kosík, *To γεγονός: Η Άνοιξη της Πράγας του 1968*, στο *Η κρίση της νεωτερικότητας*, ό.π., στο ίδιο, σελ. 193.
170. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Το τέλος της Ουτοπίας*, Εκδόσεις Ύψιλον, 1985, σελ. 14.
171. Karel Kosík, *Η παρούσα κρίση μας*, ό.π., σελ. 73.
172. Βλ. Ευγένιος Ιονέσκο, *Σημειώσεις και Αντισημειώσεις*, Εκδόσεις Θεωρία, 1982.
173. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Το τέλος της ουτοπίας*, σελ. 17.
174. Άγκνες Χέλλερ, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, ό.π., σελ. 141.
175. Καρλ Μαρξ, *Γράμμα στον Αννέκοφ*, 23 Δεκεμβρίου 1846, στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, ό.π., σελ. 522.
176. Άγνες Χέλλερ, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1977, σελ. 149.
177. I. Frolov, *Homme, Science, Humanisme, une nouvelle synthèse*, Editions du Progrès, Moscou, 1986, σελ. 40.
178. Βλ. P. Naville, *Vers l'automation sociale*, Éditions Gallimard, 1963.
179. Louis Althusser, *Pour Marx*, Maspero 1965, σελ. 115.
180. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Το τέλος της Ουτοπίας*. Μετάφραση Ζήσης Σαρίκας. Εκδόσεις Ύψιλον/βιβλία, 1985, σελ. 11.
181. Καρλ Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1983, σελ. 15.
182. Μοντεσκιέ, *Το πνεύμα των νόμων, στο Μοντεσκιέ επιλογή από το έργο του*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1993, σελ. 331.
183. Karel Kosík, *Η παρούσα κρίση μας στο Η κρίση της νεωτερικότητας*, ό.π., σελ. 26-27.
184. Antonio Negri, *Marx au delà de Marx*, Édit. C. Bourgeois, 1979.
185. Βλ. για παράδειγμα G. Caffentzis *Incommensurable valeur? – Un essays sur l'héritage de Marx*, Édit. La Petite Bibliothèque de la Matérielle, 2005.
186. Ένγκελς, *Πρόλογος στην «Κατάσταση της εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία» στο Μαρξ*, Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. δεύτερος, σελ. 478.
187. Lucien Sève, *Penser avenir Marx aujourd' hui – I. Marx et nous*, Éditions La Dispute, 2004, σελ. 229.
188. Henri Maler, *Convoiter l'impossible, L'utopie avec Marx, sans Marx*, Éditions Albin Michel, 1995, σελ. 327.
189. Βλ. σχετικά μεταξύ άλλων: Πέρι Αντερσον, *Το απολυταρχικό*

- χράτος, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1986. Μ. Ντομπ, Π. Σουήζι, Κ. Τακαχάσι, κ.λπ.. *Η μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1986. M. Dobb, *Etudes sur le développement du capitalisme*, Éditions Maspero, 1981.
190. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 741, υποσημείωση 189.
191. Nicolas Machiavel, *Florence insurgée – La révolte des Ciompi*, Éditions L'Esprit frappeur, 1998.
192. Jacques Pirenne, *Les grands courants de l' histoire universelle*, Éditions De la Baconniere-Neuchatel, t. 2, σελ. 183.
193. Henri Pirenne, *L' occident medieval-histoire économique*, Éditions D'Aujourd'hui, 1985, σελ. 344.
194. Antonio Gramsci, *Il Risorgimento*, Einaudi, Torino, 1949. σελ. 95.
195. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. τρίτος, σελ. 414-115.
196. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, ό.π., τόμ. 33, σελ. 83.
197. Φρ. Ένγκελς, *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*. στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, ό.π., τόμ. 2, σελ. 166.
198. Karel Kosík, *Η λογική της Αριστεράς στο II χρίση της νεωτερικότητας*, ό.π., σελ. 231.
199. Engels, *Anti-Dühring*, ό.π., σελ. 322.
200. Althusser, *Pour Marx*, ό.π., σελ. 97.
201. Paolo Virno, *Quelques notes à propos du “general intellect”* in <http://biblioweb.samizdat.net>.

Η σύμπτωση της αλλαγής των συνθηκών με την αλλαγή της ανθρώπινης δράσης, ή αυτομεταβολή, μπορεί να θεωρηθεί και να κατανοηθεί μονάχα σαν επαναστατική πρακτική.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ, «Θέσεις για τον Φόυερμπαχ, Θέση Τρίτη»

Κεφάλαιο 4

Η ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΩΣ Η ΚΑΤΕΞΟΧΗΝ ΑΝΑΙΡΕΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΝΤΕΤΕΡΜΙΝΙΣΜΟΥ

ΣΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ έγινε προσπάθεια να αποδειχτεί ότι το επίπεδο ανάπτυξης των σύγχρονων υλικών παραγωγικών δυνάμεων είναι τέτοιο, που καθιστά εφικτή την κομμουνιστική χειραφέτηση. Μήπως αυτό σημαίνει ότι για τους κλασικούς του μαρξισμού, εφόσον οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις είναι επαρκείς, αυτή μπορεί να επιτευχθεί αυτόματα και μηχανιστικά; Μήπως σημαίνει ότι αυτή η ανάπτυξη αποτελεί την ικανή και αναγκαία συνθήκη για την κομμουνιστική χειραφέτηση;

Ή αν θέσουμε το ίδιο ερώτημα σε ένα γενικότερο επίπεδο, η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων αποτελεί το θεμελιακό ή και τον αποφασιστικό παράγοντα της ιστορικής κίνησης;

Η αλήθεια είναι ότι οι κλασικοί, κυρίως στα πλαίσια της αντιστροφής της χεγκελιανής διαλεκτικής που επιχειρούν και γενικότερα της αντιπαράθεσής τους με τον

ιδεαλισμό, χρησιμοποιούν συχνά πυκνά διατυπώσεις που με δική τους ευθύνη εύκολα μπορεί να οδηγήσουν σε μια ντετερμινιστική ανάγνωση του έργου τους.

Εντελώς ενδεικτικά, και συμπληρώνοντας όσα ήδη αναφέρθηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο, ας θυμηθούμε τις αναφορές στην *Αγία Οικογένεια*, όπου οι παραγωγικές δυνάμεις έρχονται να καλύψουν αυτό που παραβλέπει ο θεωρητικός ιδεαλισμός ή σπιριτουαλισμός, και εμφανίζονται σαν η ύλη, το σώμα, η υλικότητα της πραγματικής ιστορίας, σε αντίθεση με την φαντασματική αστική ιστοριογραφία.

Ας θυμηθούμε ακόμη ότι ο Ένγκελς στην *Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, εκτιμούσε ότι η προσεχής κατάρρευση του Αγγλικού καπιταλισμού ήταν τόσο βέβαιη «όσο ένας νόμος των μαθηματικών ή της μηχανικής».¹

Ας θυμηθούμε ακόμη τη *Γερμανική Ιδεολογία*, όπου η ιστορία εμφανίζεται σαν μια διαδοχή γενεών. οι οποίες εκμεταλλεύονται τις παραγωγικές δυνάμεις που τους κληροδοτήθηκαν από όλες τις προηγούμενες γενιές, και όπου ο διαχωρισμός της κοινωνίας σε τάξεις καθώς η ύπαρξη των διαφόρων τάξεων συνδέεται με συγκεκριμένα στάδια ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.²

Ας θυμίσουμε και πάλι το γνωστό απόσπασμα από τον περίφημο *Πρόλογο στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του Μαρξ του 1859, όπου από τη μια οι παραγωγικές δυνάμεις ανάγονται σε καθοριστικό παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης και από την άλλη ακόμη και χρονικά η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων καθορίζει την εποχή της επαναστατικής αλλαγής: «[Όταν] από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων οι σχέσεις [ιδιοκτησίας] μεταβάλλονται σε δεσμά τους, τότε έρχεται μια εποχή κοινωνικής επανάστασης».³

Ας θυμίσουμε ακόμη ότι στο *Κεφάλαιο ο Μαρξ* ι... οι τηρούζει ότι η σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς «ανταποκρίνει... πάντα με φυσικότητα σε μια καθορισμένη ανάπτυξη |...| της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης»,⁴ ενώ ακόμη πιο άμεσα υποστηρίζεται ότι «η καπιταλιστική παραγωγή παράγει με την αναγκαιότητα φυσικού προτιμέσ⁵ την ίδια της την άρνηση. Πρόκειται για την άρνηση της άρνησης».⁶

Ας θυμίσουμε επίσης αυτά που αναφέρονται στις προπαρασκευαστικές σημειώσεις του Ένγκελς για το *Λαντι-Ντύριγκ*, όπου υποστηρίζεται η θέση ότι αντί να ερμηνεύονται οι διάφορες πολιτικές μορφές με τη βία, όπως το πράττει ο Ντύριγκ, αυτές θα πρέπει να ερμηνεύονται από «τις παραγωγικές δυνάμεις κάθε εποχής».⁷

Και τέλος ας θυμηθούμε μια σειρά επιστολών του Ένγκελς της δεκαετίας του 1890, όπου ναι μεν σε ορισμένες από αυτές, όπως σ' εκείνη προς τον Ζόζεφ Μπλοχ της 21ης του Σεπτέμβρη του 1890, όπως θα δούμε αιμέσως μετά προσπαθεί να μας προφυλάξει από μια οικονομίστικη ανάγνωση του έργου των κλασικών, ναι μεν αναφέρεται στο ρόλο της αντεπίδρασης «του πολιτικού, νομικού, φιλοσοφικού, θρησκευτικού, λογοτεχνικού, καλλιτεχνικού...»⁸ εποικοδομήματος πάνω στην οικονομική βάση, από την άλλη όμως συνεχίζει και μάλιστα με ιδιαίτερη έμφαση να προβάλλει όχι μόνον τις οικονομικές συνθήκες ως τον παράγοντα εκείνο που σε «τελευταία ανάλυση καθορίζει την ιστορική εξέλιξη», αλλά ακόμη υποστηρίζει ότι «η οικονομική αναγκαιότητα σε τελική ανάλυση υπερισχύει πάντοτε». ενοώντας προφανώς σαν κυρίαρχη τάση σε βάθος χρόνου και όχι βεβαίως συγκυριακά.

Μάλιστα, την ίδια περίοδο, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων παρουσιάζεται από τον Ένγκελς σαν ερμηνευτικό εργαλείο για την παρουσία αυτών που ονομάζουμε μεγάλους άνδρες, οι οποίοι εμφανίστηκαν στο ιστορικό προσκήνιο «κάθε φορά που αυτό ήταν αναγκαίο». Υπό αυτό το πρίσμα η ίδια η αντίληψη της ιστορίας του Μαρξ παρουσιάζεται από τον Ένγκελς σαν απόδειξη ότι ο καιρός ήταν ώριμος γι' αυτήν και ότι θα έπρεπε αναγκαία να ανακαλυφθεί.

Έτσι ο σε τελευταία ανάλυση καθοριστικός ρόλος της οικονομικής βάσης, ή της παραγωγής, αν όχι η τεχνολογία, εύκολα καταλήγουν να μετατρέπονται σε μοναδικό παράγοντα της όποιας εξέλιξης, σε μοναδικό παράγοντα μιας κομμουνιστικής τελεολογίας.

Όταν ο Έρνεστ Εβερχάρντ, ήρωας του μυθιστορήματος *Σιδερένια* φτέρνα του Τζακ Λόντον, δηλώνει: «θα αναπτύξω το αναπόφευκτο της πτώσης του καπιταλιστικού συστήματος, και θα αποδείξω μαθηματικά γιατί πρέπει να πέσει»,⁹ δεν μπορεί να κατηγορηθεί ότι βρίσκεται σε παντελή αντίθεση με ορισμένες τουλάχιστον διατυπώσεις των κλασικών.

Και αν κάποιος στεκόταν σε αυτό το επίπεδο της ανάλυσης των κλασικών, τότε θα μπορούσε να δικαιώσει τον Αλτουσέρ όταν αυτός έκανε λόγο «για υλισμό της αναγκαιότητας και της τελεολογίας, [για] μια μορφή δηλαδή μεταμφιεσμένου ιδεαλισμού».¹⁰

Αξίζει τον κόπο να θυμίσουμε ότι ο ίδιος ο Ένγκελς νιώθει την ανάγκη να απολογηθεί αναφορικά με αυτό το ζήτημα, διαισθανόμενος ότι υπάρχει ο κίνδυνος το έργο των κλασικών να αναγνωστεί οικονομίστικα.

«Ο Μαρξ και εγώ ο ίδιος είμαστε εν μέρει υπεύθυνοι για το γεγονός ότι ορισμένες φορές οι νέοι αποδίδουν περισσότερη βαρύτητα απ' ό,τι πραγματικά της αντι-

ιστοιχεί στην οικονομική πλευρά. Απέναντι στους ανιψιάλους έπρεπε να υπογραμμίσουμε τη θεμελιακή αρχή που αυτοί αρνούνταν, και δεν βρίσκαμε πάντα το χρόνο, τον τόπο ούτε την ευκαιρία να αποδώσουμε τη θέση που τους αρμόζει στους άλλους παράγοντες που συμμετέχουν στην αμοιβαία δράση».¹¹

Πέρα αόμως από αυτήν την ερμηνεία του Ένγκελς, ίσως υπάρχει μια ακόμη βαθύτερη αιτία γι' αυτές τις ντετερμινιστικές αποκλίσεις των κλασικών.

Πρόκειται για κάτι που επισημαίνει η Ιζαμπέλ Γκαρό, η οποία υποστηρίζει ότι οι κλασικοί οδηγούνται να αναδεικνύουν μια αυστηρή αναγκαιότητα που γεννιέται από τις αντικειμενικές συνθήκες, ανεξάρτητα από την ανθρώπινη θέληση, για να καλύψουν το κενό που προκύπτει από την υστέρηση της επαναστατικής συνείδησης.¹²

Κάτω από αυτό το πρίσμα είναι βέβαιο ότι ο ίδιος ο κλασικός μαρξισμός δεν είναι απολύτως άμοιρος ευθυνών ούτε για τη ρεφορμιστική ανάγνωση και πρακτική παραχάραξή του από τη Δεύτερη Διεθνή ούτε για τη δογματική ερμηνεία του με βάση την οποία το πέρασμα στο σοσιαλισμό είναι ούτως ή άλλως νομοτελειακό και αναπόφευκτο, ούτε για αντιθετικές αναγνώσεις του όπως για παράδειγμα εκείνες του Αλτουσέρ ή της Σχολής της Φραγκφούρτης.

Όμως θα αδικούσαμε τους κλασικούς αν στεκόμαστε σε αυτήν και μόνον την πλευρά του έργου τους, η οποία όπως θα δούμε στη συνέχεια όχι μόνον δεν είναι μοναδική, αλλά δεν προκύπτει ότι είναι και κυρίαρχη.

Κατ' αρχή όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Ένγκελς, η απολυτοποίηση του ρόλου της οικονομίας, ή ακόμη χειρότερα της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, ή πιο ειδικά της τεχνολογίας, οφείλεται

στο γεγονός ότι όσοι κύριοι προβαίνουν σε αυτήν τους λείπει η διαλεκτική, λες και γι' αυτούς «ο Χέγκελ δεν υπήρξε ποτέ». Έτσι «δεν βλέπουν πάντοτε εδώ παρά την αιτία και εκεί παρά το αποτέλεσμα»,¹³ δίχως να λαμβάνουν υπόψη τους την διαλεκτική αλληλεπίδραση των διαφόρων παραγόντων, έστω και αν ορισμένοι από αυτούς όπως οι οικονομικοί έχουν σαφώς πιο μεγάλη βαρύτητα.

Εκτός όμως από αυτή τη μεθοδολογική παρατήρηση που δεν αφορά μόνο στη σχέση της οικονομικής βάσης με όλο το πολυποίκιλο εποικοδόμημα, αλλά και από μια άλλη οπτική, τη σχέση αντικειμενικών-υλικών συνθηκών, υποκειμενικού παράγοντα, οι κλασικοί θέτουν ακόμη πιο άμεσα το ζήτημα της διαλεκτικής αλληλεπίδρασης του ανθρώπινου παράγοντα με τις αντικειμενικές συνθήκες στην διαμόρφωση του ιστορικού γίγνεσθαι.

Όπως ήδη αναφέρθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο η παρέμβαση του υποκειμενικού παράγοντα, μπορεί να αντισταθμίσει σε ένα βαθμό την καθυστέρηση των οικονομικών συνθηκών. Εδώ θα δούμε ότι αυτή η παρέμβαση με τη μορφή της προλεταριακής επανάστασης θεωρείται απαραίτητη για την μετάβαση στον κομμουνισμό.

Σε ένα γενικότερο επίπεδο οι κλασικοί, απορρίπτοντας τον μηχανιστικό υλισμό, οπότε και από αυτήν τη σκοπιά μπορεί να γίνει λόγος για την προσέγγισή τους με τον ιδεαλιστή Χέγκελ, παρά με τον υλιστή Φόυερμπαχ, ο οποίος υποτιμά το ρόλο της συνειδητής ανθρώπινης δραστηριότητας,¹⁴ διαχωρίζουν τη θέση τους από τον οικονομικό ντετερμινισμό εισάγοντας το ρόλο της συνειδητής ανθρώπινης παρέμβασης.

Η πρώτη θέση για τον Φόυερμαχ του Μαρξ αποτελεί την καλύτερη απόδειξη αυτής της αποστασιοποίησης των κλασικών από τον μηχανιστικό υλισμό:

«Η κύρια έλλειψη όλου του προηγούμενου υλισμού μαζί και του υλισμού του Φόνερμπαχ – είναι ότι αντιληφθάνεται το πράγμα, την πραγματικότητα, τον αισιοδοξό κόσμο μόνο με τη μορφή του αντικειμένου ή με τη μορφή της εποπτείας και όχι σαν ανθρώπινη συγκεκριμένη δράση, σαν πράξη, όχι υποκειμενικά. Γι' αυτό ο ιδεαλισμός, σε αντίθεση με τον υλισμό, ανάπτυξε τη δρώσα πλευρά – μα μονάχα αφηρημένα, γιατί ο ιδεαλισμός δεν γνωρίζει φυσικά την πραγματική συγκεκριμένη δράση σαν τέτοια [...].».¹⁵

Αλλά και στην *Τρίτη θέση για τον Φόνερμπαχ*, διατυπώνεται η θέση ότι ναι μεν οι άνθρωποι είναι προϊόντα των συνθηκών, από την άλλη όμως «τις συνθήκες τις αλλάζουν ακριβώς οι άνθρωποι. [...] Η σύμπτωση της αλλαγής των συνθηκών με την αλλαγή της ανθρώπινης δράσης, ή αυτομεταβολή,¹⁶ μπορεί να θεωρηθεί και να κατανοηθεί μονάχα σαν επαναστατική πρακτική».¹⁷

Έτσι λοιπόν, τουλάχιστον ως προς αυτήν την πτυχή της συλλογιστικής των κλασικών ο Αλτουσέρ εκφράζει το πνεύμα τους όταν διατυπώνει την άποψη ότι «ποτέ η οικονομική διαλεκτική δεν παίζει [δεν λειτουργεύ] σε καθαρή κατάσταση. [...] Ούτε σε πρώτη ούτε σε τελευταία ανάλυση δεν χτυπά ποτέ η μοναχική ώρα της «τελευταίας ανάλυσης».»¹⁸

Μια λοιπόν πρώτης γραμμής σημαντική ρήξη με τις όποιες ντετερμινιστικές διολισθήσεις των κλασικών αποτελεί η από μέρους τους αναγκαία παρέμβαση των ανθρώπων με τη μορφή της ταξικής πάλης και με κορύφωση την προλεταριακή επανάσταση, η οποία και θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση «για να αλλάξουμε τον κόσμο»,¹⁹ κάτι που άλλωστε είναι και ο στόχος της ίδιας της θεωρητικής και πολιτικής παρέμβασης των ίδιων των κλασικών.

Έτσι αν και αρχικά μπορεί να θεωρηθεί ότι για τους κλασικούς η οικονομία παίρνει τη θέση των ανθρώπων σαν δημιουργός της Ιστορίας, αυτή η απολυτότητα ανατρέπεται.

Με μια διατύπωση την οποία όπως παρατηρεί ο Μπαλιμπάρ,²⁰ πολλοί στοχαστές ανάμεσα στους οποίους και ο Σαρτρ,²¹ θεώρησαν σαν τη θεμελιακή θέση του ιστορικού υλισμού, ο ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα αποκαθίσταται: «Οι άνθρωποι δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία, τη δημιουργούν όμως όχι όπως τους αρέσει, όχι μέσα σε συνθήκες που οι ίδιοι διαλέγουν, μα μέσα σε συνθήκες που υπάρχουν άμεσα, που είναι δοσμένες και που κληροδοτήθηκαν από το παρελθόν».²²

Με άλλα λόγια η ιστορία είναι δημιουργημα των ανθρώπων, όμως κάτω από συγκεκριμένες οικονομικές συνθήκες τις οποίες δεν μπορούν να «υπερπηδήσουν ούτε να καταργήσουν με διατάγματα».²³

Έτσι λοιπόν για τους κλασικούς «οι περιστάσεις φτιάχνουν τους ανθρώπους, όπως ακριβώς οι άνθρωποι φτιάχνουν τις περιστάσεις».²⁴

Συνεπώς όχι μόνον η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έτσι ώστε αυτές να είναι πια ασυμβίβαστες με την ιδιωτική ιδιοκτησία, αλλά και παράλληλα η διαμόρφωση του προλεταριάτου και η μαζική προλεταριοπόίηση, αποτελούν τις βασικές προϋποθέσεις της κομμουνιστικής επανάστασης, η οποία και θεωρείται αναγκαία για να οδηγηθεί η κοινωνία στην κομμουνιστική χειραφέτηση.²⁵ Αυτή η θέση που αναπτύσσεται αρχικά στην Γερμανική Ιδεολογία διαπερνά όλο το έργο των κλασικών.

«Αν τα υλικά στοιχεία της ολοκληρωμένης ανατροπής δεν υπάρχουν (χυρίως από τη μια μεριά οι υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις και από την άλλη η δια-

μόρφωση μιας επαναστατικής μάζας, που ξεσηκώνεται όχι μόνον εναντίον των ως τώρα ξεχωριστών συνθηκών της κοινωνίας, αλλά εναντίον της ως τώρα πραγματικής «παραγωγής της ζωής». εναντίον της «συνολικής δραστηριότητας» που πάνω της βασίζονταν) τότε σε ό,τι αφορά στην πρακτική εξέλιξη, είναι τελείως αδιάφορο αν η *ιδέα* αυτής της επανάστασης έχει κιόλας διατυπωθεί εκατοντάδες φορές, όπως το αποδείχνει η ιστορία του κομμουνισμού».²⁶

Και στη συγκεκριμένη περίπτωση της κομμουνιστικής επανάστασης, φορέας της είναι το προλεταριάτο.

Έτσι για τους κλασικούς, σε αντίθεση απ' ό,τι υποστηρίζει ο Ερνέστο Λακλάου,²⁷ όχι μόνον η αρνητικότητα έχει θέση στην περί ιστορίας αντίληψής τους, αλλά αυτή με τη μορφή της γέννησης του προλεταριάτου είναι που τελικά μπορεί να οδηγήσει στη χειραφέτηση.

Ο Ένγκελς είναι απόλυτος ως προς αυτό: «Για την τελική νίκη των θέσεων που διακηρύσσονται στο *Μανιφέστο*, ο Μαρξ στηρίζεται μοναδικά στην πνευματική ανάπτυξη της εργατικής τάξης που θα έπρεπε να προκύψει αναγκαστικά από την ενιαία δράση και από τη συζήτηση».²⁸

Ας υπενθυμίσουμε εδώ δίχως να επεκταθούμε περισσότερο, ότι το προλεταριάτο αποτελεί για τους κλασικούς μια καθολική τάξη, ακριβώς επειδή μέσα από την ίδια του την ύπαρξη συνιστά την άρνηση στην πράξη της καπιταλιστικής κοινωνίας. Το προλεταριάτο αποτελεί για τον Μαρξ «το άλογο του ίδιου του Λόγου», «το σημείο όπου ο λόγος ενσαρκωμένος στην υφιστάμενη τάξη πραγμάτων συναντά την ίδια του την άρνηση».²⁹

Το προλεταριάτο, μην έχοντας να υπερασπιστεί κανένα ιδιαίτερο συμφέρον, έχοντας χάσει τα πάντα, διαθέτει εν δυνάμει τα πάντα. Η αρνητικότητά του στα

πλαίσια της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας αποτελεί το θεμέλιο της μετατροπής του σε νεκροθάφτη της και λυτρωτή όλης της κοινωνίας.

Πρόκειται για μια τάξη «που όντας απόβλητη από την κοινωνία, σπρώχνεται αναγκαστικά στον πιο αποφασιστικό ανταγωνισμό προς όλες τις άλλες τάξεις, [...] μια τάξη που απ' αυτήν πηγάζει η συνείδηση της αναγκαιότητας μιας ριζικής επανάστασης...»³⁰ Και αυτή η συνείδηση πηγάζει ακριβώς από το γεγονός ότι «οι προλετάριοι [...] που είναι τελείως αποκλεισμένοι από κάθε δραστηριότητα που σηματοδοτεί την εκδήλωση του εαυτού τους, είναι σε θέση να οδηγηθούν σε μια πλήρη και όχι πια περιορισμένη εκδήλωση του εαυτού τους, που συνίσταται στην ιδιοποίηση ενός συνόλου παραγωγικών δυνάμεων και στην ανάπτυξη ενός συνόλου ικανοτήτων που αυτό συνεπάγεται».³¹

Δείγματα αυτής της αρνητικότητας είναι η οικονομική εξαθλίωση του προλεταριάτου, που «το σπρώχνει ακατάσχετα προς τα μπρος και το αναγκάζει να παλεύει για την τελική του απελευθέρωση»,³² το γεγονός ότι σε αυτό «έχει ολοκληρωθεί [...] η αφαίρεση από κάθε ανθρωπιά, ακόμη και η φευδαίσθηση κάθε ανθρωπιάς [...]», η θέση του στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή η «οποία κάνει αφόρητη όχι μόνον τη σχέση προς τον κεφαλαιοκράτη, αλλά και την ίδια την εργασία»,³³ το γενικότερο «είναι»³⁴ του προλεταριάτου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες το προλεταριάτο «δεν μπορεί να λυτρωθεί δίχως να καταργήσει τους όρους της ύπαρξής του».³⁵

Ένας θεμελιακός λοιπόν λόγος που οδηγεί τους κλασικούς να ανακηρύξουν το προλεταριάτο σε επαναστατικό υποκείμενο είναι η αρνητικότητά του.

«Μόνο χάρη σ' εκείνους που είναι δίχως ελπίδα μας δίνεται η ελπίδα»,³⁶ μας λέει ο Μπένζαμιν. Μόνον επει-

δή το προλεταριάτο «στερείται τα πάντα, κατέχει εν δυνάμει τα πάντα»,³⁷ συμπληρώνει ο Μπαλιμπάρ.

Και αυτή η αρνητικότητα οξύνεται στο βαθμό που η αστική τάξη οδηγείται με τις κρίσεις που προκαλεί, στο να καταστρέφει τους όρους ύπαρξης και αναπαραγωγής του προλεταριάτου, το οδηγεί στη δυστυχία και στην υπερεκμετάλλευση.

Βεβαίως οι κλασικοί πέρα από αυτήν τη γενική αρνητικότητα αναδεικνύουν και μια σειρά από άλλους παράγοντες, οι οποίοι καθιστούν το προλεταριάτο εν δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο, το καθιστούν να έχει, όπως λέει ο Λουκάτς, μια ενδιάθετη ροπή προς την αλήθεια.³⁸

Διαφορετικά, αν στέκονταν στην αρνητικότητα και μόνο θα μπορούσε να οδηγηθούν στο συμπέρασμα ότι το επαναστατικό υποκείμενο είναι οι outsiders, οι περιθωριακοί, ή το λούμπεν προλεταριάτο.

Σημαντικό ρόλο ανάμεσα σε αυτούς τους άλλους παράγοντες κατέχει η θέση του προλεταριάτου στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, η οποία και το καθιστά πιο ικανό απ' ό,τι τους κεφαλαιοκράτες ή άλλες τάξεις να αντιληφθεί την ουσία του καπιταλισμού.

Αυτή η προνομιούχα θέση προκύπτει από το γεγονός ότι το προλεταριάτο εμπλέκεται στην μετατροπή της ύλης, οπότε και μπορεί να παρατηρήσει και να κατανοήσει τον εξελικτικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος.

Ακόμη το προλεταριάτο είναι σε προνομιούχα θέση, διότι αντιμετωπίζει τον καπιταλισμό από την οπτική γωνία του εργοστασίου, των μηχανών και χυρίως της εργασίας, δηλαδή της παραγωγής και όχι όπως οι κεφαλαιοκράτες από την οπτική γωνία των τιμών, του ανταγωνισμού, του κέρδους και άλλων αφαιρέσεων

που απορρέουν από την αγορά, κάτι που οδηγεί «τα πάντα να εμφανίζονται αναποδογυρισμένα με το χεφάλι κάτω».³⁹

Τέλος το γεγονός ότι αυτό τείνει να αποτελέσει την τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού, το ότι είναι συγκεντρωμένο στους τόπους παραγωγής, το ότι αποκτά μια πειθαρχία στο εργοστάσιο, που μπορεί να το διευκολύνει στην οργανωμένη δράση, αποτελούν παράγοντες που συμβάλουν στην ανάδειξη του προλεταριάτου σε πρωτοπορία της επαναστατικής δράσης.

Αν όμως, μέσω της ανάδειξης της αναγκαιότητας της προλεταριακής επανάστασης, ανατρέπεται η αντίληψη μιας μηχανιστικής, ντετερμινιστικής, αυτόματης αλλαγής του κόσμου, η οποία είναι απόρροια της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, μήπως σε ένα βαθμό αυτή η αντίληψη αντικαθίσταται από τους κλασικούς από μια εξίσου με την προηγούμενη ντετερμινιστική, νομοτελειακή, μεσσιανική στάση του προλεταριάτου;

Μήπως αντιλήψεις σαν αυτήν του Μισέλ Ενρι'⁴⁰ κατά τον οποίο το προλεταριάτο είναι το ομόλογο του Χριστού ή ακόμη ο ίδιος ο Χριστός, ή αντιλήψεις σαν εκείνη του Μπακούνιν κατά τον οποίο «αυτοί οι “βάρβαροι” [οι προλετάριοι] είναι που αντιπροσωπεύουν σήμερα την πίστη στα ανθρώπινα πεπρωμένα και το μέλλον του πολιτισμού»,⁴¹ δεν είναι και τόσο απόμακρες από το πνεύμα των κλασικών;

Μήπως τελικά έχει δίκιο ο Μπαλιμπάρ, όταν διερωτάται αν ο Μαρξ ναι μεν από τη μια μετέφερε την κατηγορία του υποκειμένου από τον ιδεαλισμό στον υλισμό, από την άλλη όμως «προετοίμασε έτσι τη μόνιμη δυνατότητα να εμφανίζεται το προλεταριάτο σαν “υποκείμενο” με την ιδεαλιστική έννοια του όρου»;⁴²

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε έχουμε να κάνουμε μάλλον με μετάθεση του ντετερμινισμού από την οικονομία στο προλεταριάτο και όχι με ρήξη μαζί του.

Σε αυτήν την περίπτωση σε μια πρώτη φάση, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Αλέξανδρος Χρύσης,⁴³ οι κλασικοί αντικαθιστούν την χεγκελιανή «πανουργία του Λόγου» από μια «πανουργία της παραγωγής», ή με όπως γράφει ο Αλτουσέρ με την «Πανουργία της Οικονομικής Λογικής»,⁴⁴ στη συνέχεια όμως με την παρέμβαση της προλεταριακής επανάστασης, αυτή η πανουργία μετατρέπεται με τη σειρά της σε «πανουργία του επαναστατικού υποκειμένου» που νομοτελειακά γεννά αυτή η παραγωγή.

Πράγματι όπως για την οικονομία και τις παραγωγικές δυνάμεις, είναι βέβαιο ότι και για το προλεταριάτο υπάρχουν ουκ' ολίγες αναφορές των κλασικών που το εμφανίζουν σαν τον νομοτελειακά νέο Μεσσία.

Για του λόγου το αληθές και για να μην θεωρηθεί ότι αυθαιρετώ, παραθέτω ένα μικρό δείγμα από τέτοιες αναφορές.

Ο Λένιν αφού προηγουμένως εκθειάσει το έργο του Ένγκελς *H κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία παρατηρεί*: «Πρώτος ο Ένγκελς είπε ότι το προλεταριάτο δεν είναι μόνον μια τάξη που υποφέρει, αλλά ίσα ίσα η επαίσχυντη οικονομική κατάσταση του προλεταριάτου το σπρώχνει ακατάσχετα προς τα μπρος και το αναγκάζει να παλεύει για την τελική του απελευθέρωση».⁴⁵

Στην *Αγία Οικογένεια αναφέρεται*: «Η ατομική ιδιοκτησία σύρεται, εννοείται μόνη της, από την πολιτικοοικονομική της κίνηση στην ίδια την κατάργησή της. Είναι μια εξέλιξη που προσδιορίζεται ανεξάρτητα από αυτήν και ενάντια στη θέλησή της, μια εξέλιξη που

προσδιορίζεται από τη φύση του πράγματος αφού παράγει συνεχώς το προλεταριάτο, την αθλιότητα που έχει συνείδηση της πνευματικής και φυσικής αθλιότητάς της. [...] Το προλεταριάτο εκτελεί την απόφαση που έχει βγάλει η ατομική ιδιοκτησία για τον εαυτόν της...»⁴⁶

Και λίγο πιο κάτω στο ίδιο έργο αναφέρεται: «Εδώ δεν πρόκειται για το τι κάθε φορά φαντάζεται σαν σκοπό του αυτός ή εκείνος ο προλετάριος ή ακόμη και όλο το προλεταριάτο. Πολύ περισσότερο πρόκειται για το τι είναι και τι είναι *ιστορικά αναγκασμένο να κάνει*⁴⁷ μέσα σε αυτό το Είναι». ⁴⁸

Στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, «η ύπαρξη όλων των παραγωγικών δυνάμεων που μπορούσε να γεννήσει στους κόλπους της η παλιά κοινωνία» [συνιστά την προϋπόθεση] «της οργάνωσης των επαναστατικών στοιχείων σαν τάξης». ⁴⁹

Ειδικά αυτό το απόσπασμα ναι μεν όπως εύστοχα παρατηρεί ο Λούκατς,⁵⁰ ανατρέπει το χυδαίο μαρξισμό, από την άλλη όμως όταν θεωρείται ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων όχι μόνον γεννά το προλεταριάτο, αλλά και το μεταμορφώνει «σε τάξη για τον εαυτόν της» μήπως δεν οδηγεί σε έναν άλλου τύπου ντετερμινισμό;

Στο *Μανιφέστο* οι κλασικοί γράφουν: «Πριν απ' όλα η αστική τάξη παράγει τους νεκροθάφτες της. Η πτώση της και η νίκη του προλεταριάτου είναι και τα δύο αναπόφευκτα». ⁵¹

Στον πρόλογο της δεύτερης γερμανικής έκδοσης του *Κεφάλαιου* ο Μαρξ μας υπενθυμίζει ότι η οπτική γωνία του προλεταριάτου είναι εκείνη από την οποία ο ίδιος ασκεί κριτική στην πολιτική οικονομία και τούτο διότι «εφόσον μια τέτοια κριτική αντιπροσωπεύει μια τάξη,

δεν μπορεί παρά να αντιπροσωπεύει την τάξη εκείνη που η ιστορική αποστολή της είναι να επαναστατικοποιήσει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και τελικά να καταργήσει τις τάξεις. Αυτή η τάξη είναι το προλεταριάτο». ⁵²

Τέλος στο γράμμα του προς τον Βαΐντεμάγιερ, στο οποίο ο Μαρξ κωδικοποιεί τις καινοτομίες του, ή όπως ο ίδιος γράφει «ότι καινούργιο έκανα εγώ», μεταξύ άλλων αναφέρει, «ότι η ταξική πάλη οδηγεί αναγκαστικά⁵³ στη δικτατορία του προλεταριάτου». ⁵⁴

Έτσι η εμφάνιση στο προσκήνιο της ιστορίας, του προλεταριάτου ως φορέα της επαναστατικής συνείδησης, καταγράφεται από τους κλασικούς σαν μια αναγκαιότητα που προκύπτει από τη ίδια την ανάπτυξη του καπιταλισμού.

Από αυτήν την οπτική γωνία, μπορεί εύλογα να θεωρηθεί πως ο ντετερμινισμός στο έργο των κλασικών συνίσταται στο ότι ο καπιταλισμός γεννά το προλεταριάτου το οποίο νομοτελειακά επαναστατεί και οδηγεί την κοινωνία στο σοσιαλισμό.

Και μια τέτοια ανάγνωση, η οποία έχει συχνά οδηγήσει σε έναν χυδαίο εργατισμό, μπορεί να ενισχυθεί αν προσφύγουμε στη σχέση αναγκαιότητας, ελευθερίας του ώριμου μαρξισμού.

Πρόκειται για τη σχέση εκείνη την οποία υιοθετούν τελικά οι κλασικοί, αφού προηγουμένως εγκαταλείψουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια όχι παντελώς και όχι από κάθε σκοπιά, την Επικούρεια αντίληψη της ανεξαρτησίας του υποκειμένου απέναντι στις αντικειμενικές συνθήκες, της ελευθερίας απέναντι στην αναγκαιότητα, μια αντίληψη την οποία και με τη μορφή της απόκλισης των ατόμων από την γραμμική πτώση υποστήριζε ο Μαρξ στην διατριβή του.⁵⁵ Αυτά σε μια

εποχή, που ας μην το ξεχνάμε, ούτε οι αντικειμενικές συνθήκες ήταν ώριμες για το πέρασμα στην ανώτερη φάση του κομμουνισμού ούτε ο ίδιος ο τότε αριστερός νεοχεγκελιανός Μαρξ είχε ακόμη τέτοιες βλέψεις.

Έτσι στα πλαίσια μιας γενικότερης σχέσης ανάμεσα σε αναγκαιότητα και ελευθερία, ανάμεσα σε αιτιοκρατία και βολονταρισμό οι κλασικοί, όπως μας θυμίζει ο Ένγκελς στο *Αντι-Ντύριγκ*, υποστηρίζουν πια ότι: «Η ελευθερία της θέλησης δεν σημαίνει συνεπώς άλλο πράγμα παρά την ικανότητα να αποφασίζει κανείς έχοντας επίγνωση των συνθηκών. Συνεπώς όσο περισσότερο η κρίση ενός ανθρώπου είναι ελεύθερη πάνω σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα τόσο πιο μεγάλη είναι η αναγκαιότητα που καθορίζει το περιεχόμενο αυτής της κρίσης».⁵⁶

Η διαφορετικά, από μια οπτική γωνία που άπτεται πιο άμεσα του εδώ προβληματισμού μας, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Γκράμσι, η ίδια η αναγκαιότητα που διαμορφώνει τις αντικειμενικές συνθήκες που συνθίζουν τους ανθρώπους, τους θέτει «μπροστά σε ένα ακριβή στόχο: να αντικαταστήσουν την κυριαρχία των συγκεκριμένων συνθηκών και της συγκυρίας στα άτομα, από την κυριαρχία των ατόμων στη συγκυρία και στις συνθήκες ύπαρξης».⁵⁷

Έτσι λοιπόν, αν δεν πρόκειται για τις υλικές παραγωγικές δυνάμεις που οδηγούν αυτόματα στον κομμουνισμό, αυτό το πρόττει νομοτελειακά το προλεταριάτο αναπόφευκτο γέννημα των αντικειμενικών συνθηκών με την επανάστασή του.

Όμως αν σταθούμε εδώ και πάλι θα αδικήσουμε τους κλασικούς, διότι πέρα από τις αναφορές που προηγήθηκαν και άλλες αντίστοιχου περιεχομένου, είναι βέβαιο ότι στην όλη συλλογιστική τους συνυπάρχει

και ένα αίσθημα αμφιβολίας για το αναπόφευκτο της προλεταριακής επανάστασης. Και αυτή η αμφιβολία εδράζεται στο γεγονός ότι παρά την απάρνηση του νεανικού υποκειμενισμού του Μαρξ της Διατριβής, οι κλασικοί συνεχίζουν να διατηρούν στη συλλογιστική τους σημαντικά περιθώρια ελεύθερης κίνησης της υποκειμενικότητας, και πιο συγκεκριμένα της συλλογικής-προλεταριακής υποκειμενικότητας.

Αν δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο, θα ήταν αδύνατον να ερμηνευθεί γιατί οι κλασικοί θέτουν πριν από τη Ρόζα Λούξεμπουργκ⁵⁸ το δίλημμα «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα».

Τελικά και στο ώριμο έργο των κλασικών πλανάται το φάντασμα του Επίκουρου. Για τους κλασικούς όσο βαθειά και να χαράζει την ανθρώπινη συνείδηση η αντικειμενική πραγματικότητα, εμείς οι ίδιοι είμαστε που επιλέγουμε ανάμεσα στις διάφορες πιθανές λύσεις που μας προσφέρονται και δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι κάθε φορά επιλέγουμε το δέον. Με άλλα λόγια με βάση τις δυνατότητες που προσφέρονται στους ανθρώπους, υπάρχουν πάντοτε διαφορετικές επιλογές που μπορούν να ακολουθηθούν και μια ορισμένη ικανότητα να τις ακολουθήσει ο καθένας. Έτσι υπάρχει πάντοτε ένας ορισμένος βαθμός και μια κάποια μορφή ελευθερίας.⁵⁹

Έτσι λοιπόν ο καπιταλισμός αποτελεί μεν ένα φθαρτό ιστορικό σύστημα, από την άλλη όμως αυτό δεν σημαίνει, ούτε ότι το σύστημα αυτό καταρρέει από μόνο του ούτε ότι ο νεκροθάφτης, που το ίδιο γεννάει, θα δραστηριοποιηθεί αναπόφευκτα για να το θάψει.

Δίχως να επεκταθούμε στην ανάλυση αυτού του διλήμματος που θέτουν οι κλασικοί και στις συζητήσεις που αυτό έχει προκαλέσει ανάμεσα στους μαρξιστές, ας υπενθυμίσουμε σύντομα το περιεχόμενο του.

Ήδη στο *Μανιφέστο παρόλο που από την ίδια του τη φύση ως Μανιφέστο*, είναι λογικό να διαπνέεται από μια επαναστατική αισιοδοξία, οι κλασικοί θέτουν ευθύς εξαρχής και με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια το εναλλακτικό δίλημμα κάθε ταξικής πάλης, η οποία μπορεί να τελειώσει ή «με τον επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας, ή με την από κοινού καταστροφή των τάξεων που αγωνίζονται».⁶⁰

Ακόμη πιο συγκεκριμένα όσον αφορά στο πέρασμα στην κομμουνιστική κοινωνία ο Ένγκελς γράφει στο *Αντι-Ντύριγκ*: «Οι ίδιες οι παραγωγικές δυνάμεις [της αστικής τάξης] έγιναν τόσο ισχυρές για να μπορούν να υπακούουν στη διεύθυνσή της, και ωθούν σαν να επρόκειτο για το αποτέλεσμα μιας φυσικής αναγκαιότητας, ολόκληρη την αστική κοινωνία είτε προς την καταστροφή της είτε προς την επανάσταση».⁶¹

Και στο ίδιο έργο, ο Ένγκελς κάνει λόγο για αναγκαιότητα ανατροπής του καπιταλισμού «αν δεν θέλουμε να δούμε ολόκληρη τη σύγχρονη κοινωνία να σαπίζει».⁶²

Το ίδιο πράγμα επαναλαμβάνει ο Λένιν στα τέλη του 1905: «Η επανάσταση μπορεί να ωριμάσει, ενώ οι δυνάμεις των επαναστατών δημιουργών αυτής της επανάστασης μπορεί να φανούν ανεπαρκείς για την πραγματοποίησή της – τότε η κοινωνία σαπίζει και αυτό το σάπισμα παρατείνεται κάποτε για ολόκληρες δεκαετίες».⁶³

Έτσι λοιπόν για τους κλασικούς υπάρχουν δυο διαζευκτικές λύσεις: η μια είναι ο καπιταλισμός να οδηγήθει σε ένα παρατεταμένο σάπισμά του, που σημαίνει βαρβαρότητα,⁶⁴ και η άλλη είναι η επανάσταση και το πέρασμα στην κομμουνιστική κοινωνία.

Δυστυχώς, αν όπως αναφέραμε στο πρώτο κεφάλαιο,

ο κομμουνισμός έχει ξεχαστεί και έχει διαστρεβλωθεί ως προς το περιεχόμενό του, η αναγκαιότητα της επανάστασης έχει παραγκωνιστεί ακόμη και από σημαντικούς μαρξιστές στοχαστές, όπως ο Λουσιέν Σεβ,⁶⁵ οι οποίοι κατά τα άλλα, και μάλιστα με συνέπεια, προσπαθούν να επαναφέρουν την κομμουνιστική προοπτική στο προσκήνιο.

Και αυτή η απάρνηση της επανάστασης στηρίζεται πιο συχνά στη θέση ότι ο κομμουνισμός «εγγράφεται ήδη στο εσωτερικό της σύγχρονης κοινωνίας»,⁶⁶ ότι διαμορφώνεται ήδη στο εσωτερικό του καπιταλισμού. Βεβαίως οι κλασικοί, κάθε άλλο παρά αυτό ήθελαν να πουν, όταν υποστήριζαν ότι στα πλαίσια του καπιταλισμού μέσα από τις αντιθέσεις που αυτός γεννά, διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις για το πέρασμα στην κομμουνιστική κοινωνία. Γι' αυτούς αυτό το πέρασμα είναι αδύνατον να υλοποιηθεί δίχως την επανάσταση.

Ας παρακολουθήσουμε λοιπόν τη συλλογιστική τους ως προς αυτό.

Κατ' αρχήν κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει στα σοβαρά το γεγονός ότι για τους κλασικούς μέσα από μια νέα σχέση θεωρίας, πράξης, που εισήγαγαν, ο στόχος δεν ήταν η κατανόηση του κόσμου αλλά η αλλαγή του, η «επαναστατικοποίησή του».⁶⁷ Η ίδια η μαρξική διαλεκτική όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Μπρεχτ, στοχεύει τελικά να μας βοηθήσει να θέτουμε τέτοιες ερωτήσεις που να καθιστούν δυνατή την αποτελεσματική δράση.⁶⁸ Δίχως την οποία κάθε ριζοσπαστική αλλαγή είναι αδύνατη.

Επίσης κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι για τους κλασικούς «όχι η κριτική, αλλά η επανάσταση είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας».⁶⁹

Στο *Μανιφέστο* με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο δια-

κηρύσσεται ότι ο στόχος των κομμουνιστών είναι η κομμουνιστική επανάσταση ή «η βίαιη ανατροπή όλου του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος».⁷⁰

Άλλωστε το ίδιο το προλεταριάτο έχει νόημα μόνο στο βαθμό που «είναι επαναστατικό, διαφορετικά δεν είναι τίποτα».⁷¹

Και αυτή η επανάσταση είναι αναγκαία «όχι μόνον επειδή η κυρίαρχη τάξη δεν μπορεί να ανατραπεί με κανέναν άλλον τρόπο, αλλά επειδή η τάξη που ανατρέπει μόνο σε μια επανάσταση μπορεί να πετύχει να απαλλαγεί από την προαιώνια “κόπρο του Αυγείου” και να γίνει ικανή να θεμελιώσει εξαρχής την κοινωνία». ⁷² Όπως με τον πιο γλαφυρό τρόπο το εκφράζει ο λόρδος Μπάιρον, «η επανάσταση σε μερικούς μπορεί να μην αρέσει / μα είναι ο μόνος σύγουρος και δίκαιος τρόπος / να καθαρίσεις απ’ το ρύπος τους ανθρώπους».⁷³

Αυτή η προλεταριακή, κομμουνιστική, σοσιαλιστική επανάσταση, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Γουάλτερ Μπένζαμιν, «διαρρηγνύει το συνεχές της ιστορίας».⁷⁴ σημαίνει κατάργηση, και τσάκισμα και όχι χεγκελιανού τύπου συμφιλιωτική (Versöhnung) υπέρβαση του υπάρχοντος κόσμου, «δεν μπορεί να συντελεστεί χωρίς τις πιο απότομες στροφές»⁷⁵ και δεν μπορεί παρά να είναι βίαιη, διότι όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ζίζεκ διαφορετικά θα εκφράζαμε την επιθυμία «να έχουμε επανάσταση δίχως επανάσταση».⁷⁶

Ως προς το περιεχόμενό της, αν και κινδυνεύω να κατηγορηθώ ότι επαναλαμβάνω τα τετριμμένα, με δεδομένο ότι αυτά τείνουν να ξεχαστούν, καλό είναι να θυμόμαστε ότι αυτή η επανάσταση, η πρώτη στην ιστορία επανάσταση της πλειοψηφίας του πληθυσμού,⁷⁷ σημαίνει ανατροπή της αστικής τάξης, κατάργηση της

εξουσίας της και συντριβή του κρατικού μηχανισμού της, κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Σημαίνει δηλαδή τη «διάλυση της “παλιάς κοινωνίας”, μια ιδέα που διαπερνά ήδη από το 1843 την Κριτική της εγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου και του Κράτους⁷⁸ του Μαρξ, και στην οποία οι κλασικοί μένουν αμετακίνητοι σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους.

Τέλος σημαίνει την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και την σχεδιοποιημένη ανάπτυξη από το μισοκράτος ή κομμούνα της δικτατορίας του προλεταριάτου.

Και όλα αυτά αποτελούν αμετάβλητες θέσεις για τους κλασικούς, πέρα από την ειρηνική ή ένοπλη μορφή της επανάστασης, πέρα από το αν αυτή θα εντάσσεται ή όχι σε μια διαρκή επανάσταση, στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, πέρα από το αν τακτικά θα πάρει τη μορφή του πολέμου των ελιγμών ή εκείνου των θέσεων.

Κυρίως όμως, όλα τα παραπάνω, στο όνομά του ότι για τους κλασικούς δεν αποτελούν μια θεωρητική κατασκευή κάποιου αναμορφωτή του κόσμου, αλλά «την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή τάξη πραγμάτων»,⁷⁹ δεν είναι δυνατόν να θεωρείται ότι μπορούν να εκπληρωθούν δίχως την ανατροπή του καπιταλισμού στα πλαίσια ενός βαθμιαίου εξανθρωπισμού του ή ότι εκπληρώνονται καθημερινά και πάλι στα πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος.⁸⁰

Αν λοιπόν όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ένγκελς ο αγώνας για «την πολιτική δικτατορία του προλεταριάτου» αποτελεί την πιο τρανταχτή απόδειξη ότι και η πολιτική επενεργεί στην οικονομία,⁸¹ πόσο μάλλον η αναγκαιότητα της προσφυγής στην προλεταριακή επανάσταση αποτελεί την πιο τρανταχτή απόδειξη του γεγονότος ότι η οι-

κονομία, ή η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων δεν είναι επαρκής συνθήκη για να οδηγηθεί η κοινωνία στη χειραφέτηση και ότι γι' αυτό χρειάζεται και η ανθρώπινη παρέμβαση.

Έτσι όπως εύστοχα παρατηρεί ο Λούκατς, ο λενινισμός προσδιορίζεται ακριβώς ως η διαρκής επιμονή στον ενεργητικό ρόλο της υποκειμενικής στιγμής, και η εξέγερση, η οποία αποτελεί κορύφωση της επαναστατικής διαδικασίας, είναι η στιγμή κατά την οποία «ο υποκειμενικός παράγοντας αποκτά μια καθοριστική προτεραιότητα».⁸²

Για να πραγματοποιηθεί όμως αυτή η προλεταριακή επανάσταση, δεν αρκούν ούτε οι αντικειμενικές συνθήκες ούτε ο εν δυνάμει επαναστατικός χαρακτήρας του προλεταριάτου, αλλά απαιτείται αυτό να έχει κατακτήσει την επαναστατική του συνειδητοποίηση, κάτι που δεν πραγματοποιείται ούτε αυτόματα ούτε νομοτελειακά.

Και οι κλασικοί έχοντας πλήρη συνείδηση αυτής της δυσκολίας και αποδεικνύοντας και με αυτόν τον τρόπο ότι θεωρούν πως η αναγκαιότητα –εν προκειμένω η κοιμουνιστική χειραφέτηση– κάθε άλλο παρά επιβάλλεται αναπόφευκτα στη βιούληση, εντοπίζουν έμμεσα ή άμεσα μια σειρά παράγοντες που οδηγούν το προλεταριάτο, εν δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο, στην ενσωμάτωση και μάλιστα τη συναινετική, παρά στην επαναστατική άρνηση του καπιταλισμού.

Με αυτήν την πτυχή θα ασχοληθούμε διεξοδικά στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Engels, *La situation de la classe laborieuse en Angleterre*, Éditions Sociales, 1975, σελ. 53.
2. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, δ.π., τόμ. πρώτος, σελ. 83.
3. Καρλ Μαρξ, *Πρόλογος στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, δ.π., τόμ. πρώτος, σελ. 424.
4. Καρλ Μαρξ, *To Kεφάλαιο*, δ.π., τόμ. τρίτος, σελ. 972.
5. Η υπογράμμιση δική μου.
6. Στο ίδιο, τόμ. πρώτος, δ.π., σελ. 787.
7. Engels, *Anti-Dühring*, δ.π., σελ. 397.
8. Engels, *Επιστολή προς τον B. Bungiw*, Breslau, Londres, 25 Janvier 1894, in Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès Moscou, 1976, σελ. 495.
9. Τζακ Λόντον, *Η σιδερένια φτέρνα*, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, 1990, σελ. 124.
10. Λουί Αλτουσέρ, *Φιλοσοφικά*. Μετάφραση Άγγελος Ελεφάντης, Εκδόσεις Ο Πολίτης, 1994, σελ. 35.
11. Βλ. για παράδειγμα, *Γράμμα του Ένγκελς στον Ζόζεφ Μπλοχ*, Λονδίνο 21-22 Σεπτεμβρίου 1890, στο Marx, Engels Correspondance, δ.π., σελ. 441.
12. Isabelle Garo, *Intervention théorique et révolution chez Marx*, in <http://www.sha.univ-poitiers.fr/philosophie/>
13. Engels à Smith, Berlin, Londres, 27 Octobre 1890, in Marx, Engels, Correspondance, δ.π., σελ. 449.
14. Βλ. John Molyneux, *Is Marxism deterministic?* In Issue 68 of International socialism Journal, Autumn 1955, σελ. 22.
15. Καρλ Μαρξ, Θέσεις για τον Φόνερμπαχ, Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, δ.π., τ. 2, σελ. 465.
16. Όρος που παραλήφθηκε από τον Ένγκελς.
17. Καρλ Μαρξ, Θέσεις για τον Φόνερμπαχ, δ.π., τόμ. δεύτερος, σελ. 468. Βλ. ανάλυση αυτής της θέσης, καθώς και τις σημαντικές διαφορές ανάμεσα στο κείμενο του Μαρξ και σε εκείνο που

δημοσίευσε ο Ένγκελς στο Georges Labica, *Karl Marx, Les Thèses sur Feuerbach*, Presses Universitaires de France, 1987, σελ. 58 και επόμενες.

18. Louis Althusser, *Pour Marx*, Maspero 1965, p. 113.
19. Καρλ Μαρξ, Θέσεις για τον Φόυερμπαχ, Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, ό.π., τ. 2, σελ. 470.
20. Etienne Balibar, *La philosophie de Marx*, ό.π., σελ. 5.
21. Jean-Paul Sartre, *Question de méthode*, in *Critique de la raison dialectique*, t. I, *Théorie des ensembles pratiques*, Gallimard, 1960.
22. Καρλ Μαρξ, *H 18η Μπρυμαίρ του Λοδοβίκου Βοναπάρτη*, Σύγχρονη Εποχή, 1983, σελ. 11.
23. K. Μαρξ, Πρόλογος στην πρώτη έκδοση του Κεφάλαιου, 25 Ιούλη 1867, στο Κεφάλαιο, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 16.
24. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *H Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 88.
25. Bλ. Πρόλογο στο 5 τόμο του Marx, *Engels Collected Works*, ό.π., σελ. XXI-XXII.
26. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *H Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 88.
27. Ernesto Laclau, *Για την επανάσταση στην εποχή μας*, ό.π., σελ. 261.
28. Φ. Ένγκελς, Πρόλογος στην Γερμανική Έκδοση του Μανιφέστου, 1890, στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 16.
29. Slavoj Žižek, *To υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας*, Scripta, 2006, σελ. 57.
30. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *H Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 85.
31. Στο ίδιο, τόμ. πρώτος, σελ. 126. Στο απόσπασμα αυτό υπάρχει και δική μου παρέμβαση στη μετάφραση μέσω της γαλλικής μετάφρασης του G. Badia (Éditions Sociales, 1976, σελ. 71-72).
32. Λένιν, Φρ. Ένγκελς, Άπαντα, ό.π., τόμ. 2, σελ. 9.
33. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *H Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 111.
34. K. Μαρξ, *H Αγία οικογένεια*, ό.π., 43-44.
35. K. Μαρξ, *H Λαγία οικογένεια*, ό.π., σελ. 43.

36. Walter Benjamin, *Les affinités électives de Goethe*, in *Oeuvres en 3 volumes*, Gallimard Folio essais, 2000, t. 1, p. 160.
37. Etienne Balibar, *La philosophie de Marx*, ό.π., σελ. 37.
38. Georg Lukacs, *Postface de 1967 à Histoire et conscience de classe*, ό.π., σελ. 394-395.
39. Karl Marx, *Théories sur la plus-value*, ό.π., τόμ. 2, σελ. 246.
40. M. Henri, *Marx*, Gallimard, 1976, t. 1, p. 146.
41. Bakounin, *La liberté*, Pauvert, 1965, p. 148.
42. Etienne Balibar, *La philosophie de Marx*, La Découverte, 2001, p. 26.
43. Alexander Chryssis, *The Cunning of Production and the Rroletarian Révolution in the Communist Manifesto*, στο Mark Cowling (Ed) *The Communist Manifesto, New Interpretations*, Edinburgh, 1998, σελ. 97-105.
44. Louis Althusser, *Pour Marx*, La Découverte/Poche, 2005, p. 111.
45. Λένιν, *Φρίντριχ Ένγκελς*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 2, σελ. 9.
46. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια* (Η κριτική της κριτικής), Εκδόσεις Αναγνωστίδης, σελ. 42-43.
47. Η υπογράμμιση δική μου.
48. Στο ίδιο, σελ. 43-44.
49. K. Marx, *Misère de la philosophie*, ό.π., σελ. 210.
50. Georg Lukacs, *Histoire et conscience de classe*, ό.π., σελ. 276.
51. Καρλ Μαρξ, Φρίδριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 50.
52. K. Marx, *Préface à la 2e édition allemande du Capital* in K. Marx, *Le Capital*, Éditions Sociales, 1976, t. I, p. 25.
53. Η υπογράμμιση δική μου.
54. *O Μαρξ στον Βαΐντεμάγιερ*. Λονδίνο, 5 του Μάη 1852, στα Διαλεχτά Έργα, τόμ. δεύτερος, ό.π., σελ. 530.
55. Βλ. Καρλ Μαρξ, *Διαφορά της Δημοκρατίεις και της Επικούρειας Φυσικής Φιλοσοφίας*. Εισαγωγή, μετάφραση, υπομνηματισμός Παναγιώτης Κονδύλης, Εκδόσεις Γνώση, 1983 και Αλέξανδρος Χρύσης *O Μαρξ της εξέγερσης στον Κήπο του Επίκουρου*, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2003.
56. Engels, *Ant-Dühring*, ό.π., σελ. 141.
57. Gramsci, *Quaderni*, 1488. Αναφέρεται στο *Dictionnaire Critique du marxisme*, Presses Universitaires de France, 1985, σελ. 655.

58. Βλ. Rosa Luxemburg, *La crise de la social-démocratie (Brochure de Junius)* in Rosa Luxemburg Textes Choix, traduction, présentation et notes Gilbert Badia, Éditions Sociales, 1969, p. 199.
59. Βλ. Bertell Ollman, *La dialectique mise en œuvre*, θ.π., σελ. 95.
60. Καρόλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, θ.π., σελ. 10-11.
61. F. Engels, *Anti-Dühring*, θ.π., σελ. 193.
62. Στο ίδιο, σελ. 186.
63. Λένιν, *Η τελευταία λέξη της «ισκρικής» ταχτικής*, Απαντα, θ.π., τόμ. 11, σελ. 368.
64. Βλ. N. Geras, *The legacy of Rosa Luxembourg*, Verso Éditions, 1983, p. 30.
65. Βλ. για παράδειγμα Lucien Sève, *Communisme quel second souffle? Messidor*, Éditions Sociales, 1990, και Lucien Sève, *Penser avec Marx aujourd’hui I. Marx et nous, La Dispute*, 2004.
66. Βλ. σχετικά Lucien Sève, *Sur le dépassement du capitalisme: question de méthode* in <http://espaces-marx.org> και Bertell Ollman, *La Dialectique mise en œuvre, Syllepse*, 2005.
67. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, θ.π., τόμ. 1, σελ. 101.
68. B. Brecht, *Me ti Livre des retournements*, trad. B. Lortholary, *L'Arche*, 1972.
69. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, θ.π., τόμ. 1, σελ. 87-88.
70. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *To Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, θ.π., σελ. 121.
71. Marx à J.B. von Schweitzer, 13 février 1865, αναφέρεται από τον Μαρξ στο γράμμα του στον Ένγκελς της 18ης Φεβρουαρίου 1865, Marx, Engels, *Correspondance*, θ.π., σελ. 159.
72. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, θ.π., τόμ. πρώτος, σελ. 85.
73. Από τον Δον Ζουάν, σε μετάφραση Άρη Αλεξάνδρου στο Άρης Αλεξάνδρου, *Διάλεξα*. Συγκέντρωση υλικού – βιογραφικά σημειώματα – σχόλια Καίτη Δρόσου, Τυπογραφείο Κείμενα, Αθήνα, 1984, σελ. 106.
74. Walter Benjamin, *Sur le concept d'histoire*, in *Oeuvres*, Gallimard, 2000, t. III, p. 441.

75. Λένιν, *Εναρκτήριος λόγος στο 1ο Συνέδριο της κομμουνιστικής Διεθνούς*, Απάντα, ό.π., τόμ. 37, σελ. 499.
76. Slavoj Žižek, *Καλωσορίσατε στην έρημο του πραγματικού*, ό.π., σελ. 44.
77. Βλ. μεταξύ άλλων Ένγκελς, *Εισαγωγή στο Οι ταξικοί αγώνες στην Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, ό.π., τόμ. 1ος, σελ. 129, και Κ. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 788.
78. K. Marx, *Critique du droit politique Hegélien*. Éditions Sociales, 1975.
79. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *H Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 80.
80. Βλ. για παράδειγμα την ανάπτυξη αυτής της άποψης στο Jacques Bidet, *Pourquoi la révolution ne meurt pas*, in *Colloque L' idée de la révolution: quelle place lui faire au XXIe siècle?* In <http://perso.orange.fr/jacques.bidet/revosorb.htm>.
81. Engels à C. Schmidt, le 27 Ocobre 1890, in Marx, Engels, *Correspondance*, ό.π., σελ. 449.
82. Lukacs, *Dialectique et spontanéité*, Éditions de la Passion, 2001, p. 38.

Η καπιταλιστική κοινωνία, διασπασμένη σε τάξεις, μπορεί να υπάρξει μόνον τότε όταν η ψυχολογία της κοινωνικής ειρήνης είναι, ας πούμε, σημαντική για όλους. Με άλλα λόγια μόνον τότε και ωσότου η εργατική τάξη στο σύνολό της, αυτή η σημαντικότητη παραγωγική δύναμη της καπιταλιστικής κοινωνίας, «συγκατατίθεται» σιωπηρά να εκπληρώνει την καπιταλιστική λειτουργία. Μόλις εκλείψει αυτή η προϋπόθεση, η παραπέρα ύπαρξη της καπιταλιστικής κοινωνίας καθίσταται αδύνατη.

N.I. ΜΠΟΥΧΑΡΙΝ, «Η οικονομία της μεταβατικής περιόδου»

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ

5.1. Η κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας

Παρόλο που όπως είδαμε οι κλασικοί αναδεικνύουν το προλεταριάτο σε επαναστατικό υποκείμενο, στο ερώτημα ποιες ιδέες είναι κάθε φορά οι κυρίαρχες, προφανώς και για το προλεταριάτο, οι κλασικοί, ως συνεπείς υλιστές που είναι, απαντούν με περίσσια σαφήνεια στη Γερμανική Ιδεολογία ότι: «οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη».¹

Στη συνέχεια, στο ίδιο έργο οι Μαρξ, Ένγκελς δίνουν μια πρώτη άμεση ερμηνεία αυτής της ιδεολογικής υπεροχής της κυρίαρχης τάξης. «Η τάξη που έχει στη διάθεσή της τα μέσα της υλικής παραγωγής, διαθέτει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής, έτσι ώστε, μιλώντας γενικά, οι ιδέες αυτών που δεν έχουν τα μέσα της πνευματικής παραγωγής να υποτάσσονται σ' αυτά»².

Και βεβαίως τα μέσα που διαθέτει η αστική τάξη για να προπαγανδίζει τις θέσεις της παιζουν το ρόλο τους. Βεβαίως και η «κοινή γνώμη», η οποία και αποτελεί την Πυθία της σύγχρονης δημοκρατίας, δεν είναι παρά η γνώμη που ζυμώθηκε από τα διάφορα μέσα «ενημέρωσης» που ανήκουν άμεσα στο κεφάλαιο ή στο κράτος του· όμως οι κυρίαρχες ιδέες δεν παράγονται, αλλά αναπαράγονται στο επίπεδο των μέσων. τα οποία «παιζουν ένα κρίσιμο. [αλλά] συμπληρωματικό ρόλο στην εξασφάλιση της σταθερότητας της ταξικής κυριαρχίας του καπιταλισμού».³

Ακόμη κατά τους κλασικούς, οι αστοί, «στο βαθμό που κυριαρχούν σαν τάξη και καθορίζουν όλη την έκταση μιας εποχής, είναι αυτονόητο ότι το κάνουν αυτό παντού, επομένως ανάμεσα στα άλλα κυριαρχούν και σαν στοχαστές, σαν παραγωγοί ιδεών, και ρυθμίζουν την παραγωγή και διανομή των ιδεών της εποχής τους».⁴

Έτσι λοιπόν η κυρίαρχη τάξη από την ίδια της τη θέση έχει τη δυνατότητα να καθιστά κυρίαρχη την ιδεολογία της.

Και αυτή η ιδεολογία είναι είτε μια συνειδητά εκ μέρους της αστικής τάξης αντεστραμμένη εικόνα της πραγματικότητας είτε πιο συχνά μια αντεστραμμένη εικόνα που προκύπτει από την αδυναμία της αστικής τάξης να συλλάβει η ίδια την πραγματικότητα ως έχει. Και αυτή η αδυναμία οφείλεται τόσο στην οπτική γωνία από την οποία η αστική τάξη αντιμετωπίζει την πραγματικότητα όσο και κυρίως στην ίδια την ουσία της κεφαλαιοκρατικής πραγματικότητας, η οποία από τη φύση της διαμορφώνει άμεσα και αυθόρυμητα μια ψευδή εικόνα γι' αυτήν της την ουσία.

Και αυτήν την ψευδή, αντεστραμμένη εικόνα είναι

που συλλαμβάνει αυθόρυμητα και η ίδια η εργατική τάξη. παρά το γεγονός που όπως ακροθιγώς αναφέρθηκε στο τέταρτο κεφάλαιο, αυτή από την ίδια της τη θέση στην παραγωγή έχει ένα συγχριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τις άλλες τάξεις για να τη συλλάβει ως έχει.

Σε ορισμένες λοιπόν περιπτώσεις η κυρίαρχη τάξη συμπεριφέρεται πραγματικά σαν ένα κυνικό υποκείμενο, το οποίο αν και έχει σαφώς επίγνωση της απόστασης ανάμεσα στο ιδεολογικό προσωπείο και την κοινωνική πραγματικότητα, εξακολουθεί μολαταύτα να επιμένει στο προσωπείο.⁵

Σε αυτήν την περίπτωση η αστική τάξη παραχαράζει την πραγματικότητα διότι δεν την συμφέρει να την συνειδητοποιήσουν οι άλλες τάξεις και πιο ειδικά η εργατική τάξη, ενώ και η ίδια έχει ανάγκη αυτήν την ιδεολογία έτσι ώστε να βιώνει την ίδια της την κυριαρχία σαν ελευθερία εκείνων που εκμεταλλεύεται.⁶

Στις Θεωρίες για την υπεραξία ο Μαρξ αναφερόμενος σε αυτήν την περίπτωση, παραθέτει το ρωμαϊκό μύθο του Cacus για να δείξει ότι «[όπως ο Cacus], ο καπιταλιστής εμφανίζει σαν να προέρχεται από αυτόν τον ίδιο αυτό που έχει αποσπάσει από τους άλλους». ⁷ Και αυτή η δυνατότητα παραχάραξης της αλήθειας είναι βέβαιο ότι την διαθέτει το κεφάλαιο από τη θέση ισχύος στην οποία βρίσκεται.

Μισός άνθρωπος, μισός δαίμονας ο Cacus ζούσε σε ένα σπήλαιο και δεν έβγαινε από αυτό παρά τη νύχτα για να κλέβει βόδια. Για να παραπλανάει τους διώχτες του, υποχρέωνε τα ζώα να μπαίνουν με την όπισθεν στο κρησφύγετό του, έτσι ώστε τα ίχνη τους να δίνουν την εντύπωση ότι αυτά είχαν βγει από αυτό. Το επόμενο πρωί, κατά την αναζήτηση των βοδιών τους οι ιδιοκτήτες δεν έβρισκαν παρά τα ίχνη τους. Με βάση την

άμεση μορφή αυτών των ιχνών οδηγούνταν στο λαθεμένο συμπέρασμα ότι τα ζώα τους είχαν φύγει από το σπήλαιο, για να πάνε στους αγρούς και ότι στη συνέχεια εξαφανίστηκαν.

Όμως πιο συχνά ισχύει ότι η αστική τάξη αδυνατεί να συγκροτήσει μια μη ανεστραμμένη εικόνα της πραγματικότητας και λόγω της οπτικής γωνίας που την αντιμετωπίζει, αλλά και λόγω της ίδιας της φύσης αυτής της πραγματικότητας.

Και αυτή η οπτική γωνία που παραμορφώνει την πραγματικότητα είναι εκείνη του απομονωμένου ατόμου, είναι εκείνη της αγοράς, ή είναι εκείνη της υποτιθέμενης ανθρώπινης φύσης.

Το απομονωμένο άτομο, το άτομο το διαχωρισμένο ιόσο από τις φυσικές όσο και από τις κοινωνικές συνθήκες ύπαρξής του, αποτελεί όχι μόνον το προνομιούχο πρίσμα μέσα από το οποίο η αστική ιδεολογία αντιμετωπίζει τα ανθρώπινα όντα, αλλά και το πρίσμα μέσα από το οποίο αντιμετωπίζει την κοινωνία. Έτσι αυτή εμφανίζεται να βρίσκεται σε αρμονία με την ψευδή μορφή που παίρνουν οι κοινωνικές σχέσεις ιδωμένες κάτω από αυτό το παραμορφωτικό πρίσμα του αστικού ατομισμού.

Το ίδιο όταν η οπτική γωνία αντιμετώπισης της πραγματικότητας είναι η αγορά και όχι η παραγωγή, οι διαδικασίες που οδηγούν στα αποτελέσματα, τα οποία καταλήγουν στην αγορά, δεν είναι ορατές και έτσι για παράδειγμα το κεφάλαιο περιορίζεται στα μέσα παραγωγής, ή στο χρήμα, το εμπόρευμα σε κάθε αγαθό που πωλείται ή αγοράζεται, το κέρδος σε ένα όφελος των καπιταλιστών και η ίδια η αγορά σε μια απλή ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών που ακολουθεί τους δικούς της έξτρα-κοινωνικούς κανόνες.

Τέλος, η αντιμετώπιση της πραγματικότητας από την οπτική γωνία του επιπέδου αφαίρεσης που αποτελεί η ανθρώπινη φύση, ή ακριβέστερα εκείνου που θεωρείται από την οπτική γωνία της αστικής τάξης ως ανθρώπινη φύση, οδηγεί αν όχι στην παράβλεψη, στην παραμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας, του καπιταλισμού, των τάξεων.⁸

Όμως, όπως διευκρινίζεται στη Γερμανική Ιδεολογία, πέρα από την μειονεκτική για μια αντικειμενική πρόσληψη της πραγματικότητας θέση, στην οποία βρίσκονται οι αστοί, είναι ο ίδιος ο χαρακτήρας αυτής της κεφαλαιοκρατικής πραγματικότητας που γεννά αυτές τις κυρίαρχες ιδέες.

«Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις που συλλαμβάνονται σαν ιδέες, άρα είναι η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, επομένως οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης».⁹

Είναι «η κατάσταση της Γερμανίας στα τέλη περασμένου αιώνα [που] αντανακλάται καθ' ολοκληρία στην Κριτική του πρακτικού λόγου του Καντ»,¹⁰ μας λένε οι κλασικοί.

Το ίδιο, η αντίληψη του Στίρνερ, καθώς και η παραπλανητική αντίληψη των φιλοσόφων, γενικότερα δε μπορεί στην κάθε περίπτωση παρά να αποτελούν «μόνον εκδηλώσεις της πραγματικής ζωής».¹¹

Μάλιστα οι ιδέες, οι επεξεργασμένες από τους θεωρητικούς, έρχονται εκ των υστέρων σε σχέση με την πραγματικότητα που τις γεννά και η οποία έχει ήδη διαμορφώσει μια αντίληψη γι' αυτήν.

«Οι μορφές που αποτυπώνουν στα προϊόντα της εργασίας τη σφραγίδα του εμπορεύματος και που κατά

συνέπεια ρυθμίζουν την κυκλοφορία τους κατέχουν ήδη τη σταθερότητα των φυσικών μορφών της κοινωνικής ζωής. πριν οι άνθρωποι αναζητήσουν να αντιληφθούν όχι τον ιστορικό χαρακτήρα των μορφών αυτών, που τους φαίνονται μάλλον οριστικά αναλλοίωτες. αλλά το εσωτερικό νόημά τους».¹²

Έτσι η «πρώτη ύλη» διαμόρφωσης της αστικής ιδεολογίας, πριν ακόμη αυτή αναχθεί σε ένα σχετικά αυτόνομο στοιχείο του εποικοδομήματος, πριν ζυμωθεί σαν τέτοια από τους αστούς ιδεολόγους, και αρχίσει να επηρεάζει και «από τα πάνω». Ιδεολογικά την προλεταριακή συνείδηση, αρχίσει δηλαδή έχοντας γίνει κτήμα των μαζών να λειτουργεί σαν αντιδραστική υλική δύναμη,¹³ ενυπάρχει στο ίδιο το επίπεδο των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής.

Και αυτή η ίδια πραγματικότητα είναι που γεννά και την φευδή συνείδηση της εργατικής τάξης, έστω κι αν η θέση της την διευκολύνει να απεγκλωβιστεί από το σύγχρονο σπήλαιο των δεσμωτών.

Με άλλα λόγια, η μη γνώση της κεφαλαιοκρατικής πραγματικότητας αποτελεί μέρος της ίδιας της ουσίας της. Ακόμη παραπέρα, η ίδια αυτή πραγματικότητα δεν μπορεί να αναπαραχθεί δίχως τον ιδεολογικό φενακισμό που προκαλεί.¹⁴ Η διαφορετικά η ίδια η ύπαρξη της κεφαλαιοκρατικής κοινωνικής πραγματικότητας «ενέχει τη μη γνώση των συμμετεχόντων όσον αφορά στην ουσία της, [...] η ίδια η κοινωνική αναπαραγωγή συνεπάγεται ότι τα άτομα “δεν ξέρουν τι κάνουν”».¹⁵

Και αυτή η εξόχως σημαντική πλευρά της εκπόρευσης της υπεροχής των αστικών ιδεών, αν δεν αναλύεται επί τούτου άμεσα στο έργο των κλασικών, προκύπτει όπως θα δούμε στη συνέχεια από τη γενικότερη ανάλυσή τους.

5.2. Απανθρωποποίηση και φαντασιοπληξίες

Ο Επιέν Μπαλιμπάρ υποστηρίζει ότι όταν ο Μαρξ δη λώνει στο *Μανιφέστο* «οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα», τούτο σημαίνει πως θεωρεί ότι «είναι απαλλαγμένοι από τις δοξασίες, τις ελπίδες, τις υποχρισίες της θρησκείας, της ηθικής και του αστικού δικαίου...»¹⁶

Όμως έστω και αν οι κλασικοί δεν αντιμετώπισαν την αποξένωση, την πραγμοποίηση και το φετιχισμό για να αποδείξουν ότι αυτά συμβάλουν στην ενσωμάτωση της εργατικής τάξης, οι σχετικές αναλύσεις τους, οι οποίες δεν ήταν προϊόντα συγκυριακής εκτίμησης, αλλά μιας βαθύτερης θεωρητικής μελέτης της ίδιας της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, οδηγούν λογικά προς μια αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη που καταγράφει ο Μπαλιμπάρ.

Αυτή λοιπόν η βαθύτερη ανάλυση οδήγησε τους κλασικούς, οι οποίοι όπως είδαμε υποστήριζαν ότι η ιδεολογία βρίσκει το θεμέλιο της «στην εγκόσμια βάση», στο συμπέρασμα πως η βάση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής μάλλον «παραπλανεί» τους εργαζόμενους, μάλλον τους κάνει να χάνουν την ανθρωπιά τους, παρά να συνειδητοποιούν την πραγματικότητα ως έχει και να απαιτούν την αλλαγή της, έτσι ώστε αυτή να ανταποκρίνεται στο ύψος των δυνατοτήτων του αυθρώπου.

Αν διερευνήσουμε προσεκτικά το περιεχόμενο της αποξένωσης, της πραγμοποίησης και του φετιχισμού, θα διαπιστώσουμε ότι αυτές αποτελούν μορφές αντιστροφής της πραγματικότητας, και ως εκ τούτου μορφές που συμβάλουν στην ιδεολογική ηγεμόνευση της αστικής τάξης και κατ' επέκταση στην ενσωμάτωση

του προλεταριάτου. Και αυτές οι μορφές εδράζονται άμεσα στην οικονομική βάση της κοινωνίας και στις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις που κυριαρχούν σε αυτήν.

Διευκρινίζω ότι δεν πρόκειται εδώ να μας απασχολήσουν διεξοδικά αυτές οι κατηγορίες, οι οποίες άλλωστε έχουν γίνει αντικείμενο ευρύτατων συζητήσεων ανάμεσα στους μαρξιστές και όχι μόνον στοχαστές.

Εδώ θα ασχοληθούμε με αυτές τις έννοιες μόνον στο βαθμό που αυτό είναι αναγκαίο για να μπορέσουμε να διατυπώσουμε τη συνάφειά τους με την τάση της ενσωμάτωσης.

Και ας ξεκινήσουμε από την αποξένωση, η οποία είναι η πρώτη που εμφανίζεται στη μαρξική συλλογιστική.

Παρά τις περί του αντιθέτου απόψεις, οι υποστηριχτές των οποίων φαίνεται να μην συλλαμβάνουν στη σωστή του διάσταση το γεγονός ότι όταν οι κλασικοί μετατοπίζονται από μια οπτική γωνία σε κάποια άλλη, ή από ένα επίπεδο αφαίρεσης σε κάποιο άλλο (π.χ. από τα άτομα στις τάξεις και από αυτές στο ανθρώπινο είδος, ή από την αποξένωση στην πραγμοποίηση και το φετιχισμό). αυτό σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι απορρίπτουν το προηγούμενο· για τους κλασικούς η ουσία του ανθρώπου και η αποξένωση αποτελούν θεμελιακές κατηγορίες όχι μόνον του νεανικού, αλλά και του ώριμου έργου τους. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι και για τους κλασικούς δεν υπάρχει μια ιδεολογική εξέλιξη, μια ωρίμανση, μια αλλαγή.

Άλλο όμως είναι να αποδέχεται κάποιος αυτήν την εξέλιξη και άλλο όπως ο Αλτουσέρ (η αλήθεια είναι στα πλαίσια της προσπάθειας του να προστατέψει τον μαρξισμό από το ρεβιζιονιστικό ρεύμα που ακολούθησε την αποκαθήλωση του σταλινικού δογματισμού), να απορρίπτει τις έννοιες της αποξένωσης και της ουσίας

του ανθρώπου σαν προϊόντα ενός «ιδεαλιστικού ανθρωπισμού».¹⁷ να διαχωρίζει σε διάφορες σχεδόν αντιθετικές περιόδους το έργο του Μαρξ στη βάση μιας επιστημολογικής τομής που προσδιορίζει το 1845¹⁸ –οπότε και γράφτηκε η *Γερμανική Ιδεολογία και οι Θέσεις για τον Φόυερμπαχ*– και τελικά να υποστηρίζει ότι η έννοια της αποξένωσης ανήκει μάλλον στα παιδικά αμαρτήματα του Μαρξ και η έννοια του Ανθρώπου που την θεμελιώνει «είναι μια έννοια ανορθολογική, σκωπική, κενή, ανίκανη να ερμηνεύσει οτιδήποτε και τούτο διότι είναι ιδεολογική».¹⁹ Το ίδιο λαθεμένες είναι και οι φαινομενικά διαμετρικά αντίθετες απόφεις του Μ. Ρουμπέλ, ο οποίος κατηγορεί τον Μαρξ για επιστημονικό εκφυλισμό.²⁰ Αντίθετα με αυτές τις απόφεις υποστηρίζω ότι η έννοια της αποξένωσης θεμελιώνει την ενότητα της μαρξικής σκέψης και την κατοχυρώνει σαν τον σύγχρονο ουμαγισμό.²¹

Μάλιστα οι μεταγενέστερες οικονομικές αναλύσεις των κλασικών, στο βαθμό που καταγγέλλουν τον καπιταλισμό από την οπτική γωνία των δυνατοτήτων που αυτός παρεμποδίζει να εκδηλωθούν, θεμελιώνονται στη συλλογιστική της αποξένωσης-χειραφέτησης.

Δίχως την έννοια της αποξένωσης η μεν κομμουνιστική χειραφέτηση δεν βρίσκει καμία θεμελίωση, η δε στόχευση της ταξικής πάλης και της επανάστασης κινδυνεύει να παραμείνει μετέωρη, με όλους τους κινδύνους που αυτό επισείει στρατηγικά και τακτικά.

Όμως με τη σειρά της και η έννοια της αποξένωσης καθίσταται κενή περιεχομένου αν απορριφθεί η έννοια της ουσίας του ανθρώπου και αυτό επειδή, όπως θα δούμε, η πλέον σημαντική και καθολική πτυχή της αποξένωσης είναι για τους κλασικούς η αποξένωση των ανθρώπων από την ουσία τους.²²

Αξίζει λοιπόν να ανοίξουμε μια παρένθεση και να σταθούμε για λίγο στο περιεχόμενο που προσδίδουν οι κλασικοί στην έννοια της ουσίας του ανθρώπου.

Αυτή είναι κατά τον Μαρξ, ταυτόχρονα, μια βιολογική ιδιαιτερότητα –δίχως την οποία, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Τ. Αντρεάνι, «ο ίδιος ο μαρξισμός γίνεται ακατανόητος»²³— η οποία και διαχρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα και στη βάση αυτής της ιδιαιτερότητας μια δυνατότητα απεριόριστης εξέλιξης. Έτσι η ουσία προσδιορίζεται σαν ένας συνδυασμός ειδολογικής ιδιαιτερότητας και γίγνεσθαι, ιδιαίτερης αφετηριακής δυνατότητας και δυνατότητας απεριόριστης εξέλιξης.

Κατ’ αρχήν για τον Μαρξ, ο άνθρωπος αποτελεί τμήμα της φύσης, ανήκει στον κόσμο της φύσης, την μεταβάλλει μέσω της δραστηριότητάς του και έτσι μεταβάλλει και τον ίδιο του τον εαυτό.

Όμως σε αντίθεση με τον Άνθρωπο του Φόυερμπαχ, η ουσία του ανθρώπου του Μαρξ δεν περιορίζεται στον φυσικό άνθρωπο, αλλά επεκτείνεται στον ιστορικό, κοινωνικό, άνθρωπο.

Με άλλα λόγια, ο Μαρξ δεν απορρίπτει γενικά την αφαίρεση Άνθρωπος, αλλά αυτήν την αφαίρεση που κατά τον Φόυερμπαχ είναι αποσπασμένη από την πραγματική ιστορία, διότι «όταν τις δούμε αποσπασμένες από την πραγματική ιστορία, οι αφαιρέσεις αυτές δεν έχουν αυτές καθεαυτές οποιαδήποτε αξία».²⁴

Ως προς το πρώτο σκέλος του, το βιολογικό, ο άνθρωπος διαχωρίζεται από τα ζώα πριν απ’ όλα από το διαφορετικό χαρακτήρα της δραστηριότητάς του σε σχέση με εκείνη των ζώων.

«Αυτό που ξεχωρίζει από πριν το χειρότερο αρχιτέκτονα από την καλύτερη μέλισσα είναι ότι έχει φτιάξει κιόλας το κύτταρο στο κεφάλι του προτού το φτιάξει

στο κερί». δηλαδή ότι για τον αρχιτέκτονα το αποτέλεσμα που προκύπτει στο τέλος του προτσές της παραγωγής «υπήρχε κιόλας ιδεατά»,²⁵ και ότι συνεπώς η δραστηριότητά του έχει ένα συνειδητό χαρακτήρα, που συνίσταται στο να επιτευχθεί στην πράξη ότι προϋπάρχει ιδεατά.

Πέραν τούτου, «τα ζώα παράγουν μόνον ότι είναι αινιστηρά αναγκαίο για τον εαυτό τους ή τα νεογέννητα. Τα ζώα παράγουν μόνον προς μια κατεύθυνση, ενώ ο άνθρωπος παράγει καθολικά. Τα ζώα παράγουν μόνον κάτω από την πίεση της άμεσης φυσικής ανάγκης, ενώ ο άνθρωπος παράγει κι όταν είναι ελεύθερος από τη φυσική ανάγκη και παράγει πραγματικά μόνον απελευθερωμένος από την ανάγκη αυτή».²⁶ Έτσι ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται στο *Κεφάλαιο ως “a toolmaking animal”*, δηλαδή ως ζώο που κατασκευάζει εργαλεία,²⁷ κάτι που δεν κάνουν τα ζώα.

Αυτός λοιπόν ο καθολικός και συνάμα «ελεύθερος συνειδητός»²⁸ χαρακτήρας της ανθρώπινης δραστηριότητας όπως είδαμε δεν είναι δυνατόν να εκφραστεί παρά μόνον όταν η δραστηριότητα του ανθρώπου θα έχει απεγκλωβιστεί από την υποταγή της στην κυριαρχία της αναγκαιότητας.

Ως προς το δεύτερο χαρακτηριστικό της ουσίας του ανθρώπου, εκείνο της δυνατότητας της απεριόριστης εξέλιξης που βεβαίως εδράζεται στο πρώτο, αυτό εκφράζεται με τον καλύτερο τρόπο μέσα από τη διαπίστωση του Γκράμσι ότι η μαρξική έννοια της φύσης ή της ουσίας του ανθρώπου συμπεριλαμβάνει την ιστορία, το γίγνεσθαι του ανθρώπου,²⁹ ή με αυτό που ο Λένιν ορίζει σαν ένα ιδεώδες «πραγματοποίησης (εκπλήρωσης),³⁰ ή με την θέση του Μπλοχ ότι «η τελειότητα μας συνίσταται στο ότι δεν είμαστε ποτέ περατωμένοι».³¹

Και ακριβώς όπως υποστηρίζει ο Νίτσε, για να μπορέσει να εκδηλωθεί ανεμπόδιστα αυτή η δυνατότητα, «ο άνθρωπος [της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας] είναι κάτι που πρέπει να ξεπεραστεί». ³²

Όμως πέρα από αυτήν την ιστορικότητα, για τους κλασικούς όπως και για τον Αριστοτέλη, «ο άνθρωπος είναι [...] “ένα ζώο πολιτικό” [...] που και δεν μπορεί να πραγματωθεί σαν μοναδική ατομικότητα παρά μέσα στην κοινωνία». ³³ Ο μόνος τρόπος να αναγνωριστεί είναι η αντανάκλασή του μέσα από τους άλλους ανθρώπους οι οποίοι και είναι ο καθρέφτης του.

Ο άνθρωπος δεν γεννιέται με έναν καθρέφτη, ούτε σαν φιλόσοφος της σχολής του Φίχτε: «Εγώ είμαι εγώ», ο άνθρωπος καθρεφτίζει τον εαυτό του πρώτα σ' έναν άλλον άνθρωπο. Μόνο αφού αναφερθεί στον άνθρωπο Παύλο σαν προς όμοιό του, ο άνθρωπος Πέτρος αρχίζει να αναφέρεται στον εαυτό του σαν προς άνθρωπο. Έτσι όμως ο Παύλος ολόκληρος με σάρκα και οστά με την παυλική σωματικότητα του, ισχύει γι' αυτόν σαν μορφή εμφάνισης του γένους «άνθρωπος». ³⁴

«Η εξέλιξή του συνδέεται με την εξέλιξη της κοινωνίας». ³⁵ Έτσι ακόμη και το κάθε ξεχωριστό άτομο είναι μια κοινωνική ύπαρξη και «η ατομική με την ειδολογική ζωή δεν αποτελούν δυο ξεχωριστά πράγματα, [... αλλά] ο τρόπος ύπαρξης της ατομικής ζωής είναι ένας περισσότερο ιδιαίτερος ή περισσότερο γενικός τρόπος της ειδολογικής ζωής». ³⁶

Ήδη ένα χρόνο πριν από τα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα, και δυο χρόνια πριν από τις Θέσεις για τον Φόνερμπαχ, ο Μαρξ στον Πρόλογο στην Συμβολή στην κριτική της Φιλοσοφίας του Δικαίου του Χέγκελ μας ξεκαθαρίζει ότι ο άνθρωπος δεν είναι μια αφηρη-

μένη έννοια ξεκομμένη κάπου έξω από τον κόσμο. «Ο άνθρωπος είναι ο κόσμος του ανθρώπου». ³⁷

Αυτός λοιπόν ο κόσμος του ανθρώπου συγκεκριμενοποιείται στην 6η θέση για τον Φόυερμπαχ όπου διατυπώνεται η θέση ότι η ουσία του ανθρώπου «στην πραγματικότητά της [είναι] το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων». ³⁸

Στη Γερμανική Ιδεολογία επαναλαμβάνεται ακριβώς το ίδιο πράγμα: «το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας, που κάθε άτομο και γενιά το βρίσκει να υπάρχει σαν κάτι δεδομένο, είναι η πραγματική βάση αυτού που οι φιλόσοφοι το έχουν νοήσει σαν “υπόσταση” και “ουσία του ανθρώπου”». ³⁹ Πρόκειται δηλαδή για τους «όρους ζωής των ανθρώπων».

Αν λοιπόν στην «πραγματική της ύπαρξη» η ουσία του ανθρώπου εκφράζεται κάθε φορά από «το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων», τούτο σημαίνει ότι σε αντίθεση με την αντίληψη του Φόυερμπαχ περί αμετάβλητης φύσης του Ανθρώπου, για τον Μαρξ αυτή είναι *ιστορικά μεταβαλλόμενη*, εντάσσεται στην «πορεία της ιστορίας» και έχει κοινωνικό χαρακτήρα.

Σε αντίθεση λοιπόν απ' ό,τι υποστηρίζει η Φλοράνς Γουόλφ ότι δηλαδή «η αντιμετώπιση της ουσίας του ανθρώπου από την οπτική γωνία της ιστορικής εξέλιξης την καθιστά “ένα άδειο φάκελο δίχως περιεχόμενο, στον οποίο δεν απομένει παρά η ονομασία”». ⁴⁰ υποστηρίζω ότι ακριβώς αυτή η ιστορικότητα είναι που προσδίδει περιεχόμενο στον άδειο αφηρημένο «φάκελο» του ανθρώπου του Φόυερμπαχ.

Άλλωστε η ίδια η μαρξική διαλεκτική απαιτεί για τον προσδιορισμό του όποιου αντικειμένου, πόσο μάλλον του ανθρώπου, να λαμβάνεται υπόψη η αλλαγή και

η αλληλεξάρτησή του, η διαδικασία και οι σχέσεις που το διαπερνούν, ενώ η ιστορία αποτελεί συστατικό στοιχείο του προς προσδιορισμό αντικειμένου.

Για τον Μαρξ είναι ξεκάθαρο ότι η υπάρχουσα πραγματικότητα, οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, επιβάλλεται να ανατραπούν, να αλλάξουν ριζικά. Για ποιο λόγο; Μα ακριβώς επειδή αυτές παρεμποδίζουν την ελεύθερη συνειδητή δραστηριότητα που χαρακτηρίζει το ανθρώπινο ον. επειδή εμποδίζουν το ελεύθερο γίγνεσθαι του ανθρώπου.

Ο «υπάρχων κόσμος», μας λέει ο Μαρξ, «παράγει τη θρησκεία δηλαδή μια λαθεμένη συνείδηση του κόσμου, διότι αποτελεί αυτός ο ίδιος έναν φεύτικο κόσμο».⁴¹ [...] Η θρησκεία «είναι η φανταστική πραγματοποίηση της ουσίας του ανθρώπου διότι η ουσία του ανθρώπου δεν έχει πραγματική ύπαρξη. Ο αγώνας ενάντια στη θρησκεία είναι συνεπώς ο αγώνας ενάντια σε αυτόν τον κόσμο του οποίου η θρησκεία είναι το πνευματικό άρωμα».⁴²

Ακόμη πιο άμεσα, αυτή η ανάγκη της αλλαγής των κοινωνικών σχέσεων, έτσι ώστε η ύπαρξη να εναρμονίζεται με την ουσία, καταγράφεται στη Γερμανική Ιδεολογία. Εκεί οι κλασικοί ασκώντας κριτική στον Φόυερμπαχ, ο οποίος ταυτίζει την ύπαρξη ενός ανθρώπου με την ουσία του, γράφουν: «Έτσι αν εκατομμύρια προλετάριοι γιώθουν ότι δεν είναι καθόλου ικανοποιημένοι από τις συνθήκες της ζωής τους, αν η “ύπαρξη” τους ούτε στο ελάχιστο δεν αντιστοιχεί στην “ουσία” τους, τότε, [για τον Φόυερμαχ] πρόκειται για μια αναπόφευκτη ατυχία, που πρέπει να την υποστεί κανείς ήρεμα. Τα εκατομμύρια των προλεταρίων και των κομμουνιστών ωστόσο κρίνουν διαφορετικά και θα το αποδείξουν στην ώρα του, όταν φέρουν την ύπαρξή τους σε

αρμονία με την “ουσία” τους,⁴³ μέσα στην πράξη, μέσω μιας επανάστασης». ⁴⁴

Οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις πρέπει συνεπώς να αλλάξουν, ακριβώς για να γίνουν πραγματικά ανθρώπινες.

Έτσι λοιπόν για τον Μαρξ η έννοια της ουσίας του ανθρώπου δεν ταυτίζεται ούτε με το άτομο ούτε με το είδος. ούτε με τις κεφαλαιοκρατικές κοινωνικές σχέσεις. Είναι μια δυνατότητα που κατέχει το ανθρώπινο –ακριβώς επειδή είναι ανθρώπινο– κατάκτησης και διαμόρφωσης μέσω της συνειδητής δραστηριότητας, η οποία έχει κοινωνικό χαρακτήρα, του πολιτισμού.

Με δεδομένο λοιπόν αυτό το περιεχόμενο της ουσίας του ανθρώπου, ας περάσουμε τώρα στην παρουσίαση της έννοιας της αποξένωσης.

Για τον Μαρξ, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή από την ίδια της τη φύση, δηλαδή ως παραγωγή εμπορευμάτων από μεμονωμένους εμπορευματοπαραγωγούς ιδιωτικούς ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, έχει πέραν των άλλων σαν συνέπεια και την πολύπλευρη αποξένωση των ανθρώπων.

Και όταν γίνεται λόγος για αποξένωση, αυτό σημαίνει το να μετατρέπεται σε ξένο, αλλότριο και εχθρικό προς τον άνθρωπο-εργαζόμενο κάτι που του ανήκει.

Έχουμε έτσι την αποξένωση του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής, τα οποία αν και ανήκουν ιστορικά στην εργατική τάξη, μια και αυτή είναι ο δημιουργός τους, την υποτάσσουν αντί να τα υποτάσσει. Έχουμε ακόμη την αποξένωση από το προϊόν της εργασίας, το οποίο κατασκευάζει ο εργαζόμενος και το οποίο τελικά κυριαρχεί πάνω του. Έχουμε την αποξένωση από την ίδια την εργασία.

Όμως πέραν όλων αυτών και εξαιτίας τους, έχουμε

την αποξένωση από την ουσία του ανθρώπου. Και οι κλασικοί αναφέρονται σε αυτό το επίπεδο της αποξένωσης ακριβώς επειδή όπως είδαμε έχουν μια οντολογική ή ανθρωπολογική σκέψη του δυνατού, δηλαδή μιας ιστορικής προοπτικής: αν το Ον, στην προκείμενη περίπτωση το ανθρώπινο ον, περιοριζόταν μόνο σε αυτό που είναι, δηλαδή στο σύνολο των κυρίαρχων παραγωγικών σχέσεων, αν δεν είχε ένα ιστορικό χαρακτήρα, καμιά σκέψη για αποξένωση δεν θα ήταν νοητή.⁴⁵

Με δοσμένη όμως την ιστορικότητα της ουσίας του ανθρώπου, οι κλασικοί διατυπώνουν τη θέση ότι: «Αυτό που ισχύει για τη σχέση του ανθρώπου προς την εργασία του, προς το προϊόν της εργασίας του και τον εαυτό του, ισχύει επίσης για τη σχέση με τους άλλους ανθρώπους και προς την εργασία και το αντικείμενο της εργασίας άλλων ανθρώπων. Γενικά η πρόταση ότι ο άνθρωπος αποξενώνεται από την ειδολογική του ύπαρξη σημαίνει ότι κάθε άνθρωπος αποξενώνεται από τους άλλους και ότι όλοι είναι αποξενωμένοι από την ουσία του ανθρώπου».⁴⁶

Στον καπιταλισμό λοιπόν ο άνθρωπος-εργάτης αποξενώνεται από την ουσία του κατ' αρχήν επειδή η ζωτική δραστηριότητα του ανθρώπου, η ελεύθερη συνειδητή του δραστηριότητα, που χαρακτηρίζει το ανθρώπινο είδος, δεν μπορεί να εκδηλωθεί διότι η εργασία του:

- Υποτάσσεται στον κάτοχο των μέσων παραγωγής. Η εργατική δύναμη έχει το χαρακτήρα του εμπορεύματος που αγοράζει και εκμεταλλεύεται ο κεφαλαιοκράτης, ενώ το προτσές της εργασίας ετεροκαθορίζεται και υποτάσσεται στο κεφάλαιο από τη μια και στους ρυθμούς και την κίνηση των μηχανών από την άλλη.
- Λειτουργεί σαν μέσο ύπαρξης του ανθρώπου αντί να είναι αυτοσκοπός και αυτοεπιβεβαίωσή του. «Η ερ-

γασία δεν είναι εθελοντική, αλλά καταναγκαστική· είναι καταναγκαστική εργασία. Για το λόγο αυτό η εργασία δεν είναι η ικανοποίηση μιας ανάγκης, αλλά ένα μέσο να ικανοποιήσει ανάγκες έξω από αυτήν».⁴⁷ Έτσι ο άνθρωπος (ο εργάτης) νιώθει ότι λειτουργεί ελεύθερα μόνο στις ζωικές του λειτουργίες –φαγητό ποτό και αναδημιουργία, ή το πολύ στα ζητήματα της κατοικίας και του στολισμού του– ενώ στις ανθρώπινες λειτουργίες του δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα ζώο».⁴⁸

- Συνολικά δεν έχει ένα σχεδιοποιημένο, συνεπώς συνειδητό χαρακτήρα διότι ρυθμίζεται από το τυχαίο που προκύπτει από την αναρχία της αγοράς.

Επιπροσθέτως ο άνθρωπος αποξενώνεται από την ουσία του, διότι η φύση, της οποίας αποτελεί συστατικό μέρος, αντιμετωπίζεται από αυτόν εχθρικά, οπότε είναι σαν να αντιμετωπίζεται εχθρικά και ο ίδιος ο άνθρωπος.

Ακόμη ο άνθρωπος αποξενώνεται από την ουσία του επειδή ο κοινωνικός χαρακτήρας αυτής της ουσίας, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια, εκφράζεται μέσω των σχέσεων των εμπορευμάτων, η κοινωνική σχέση είναι «ενσωματωμένη σε μια παρακαταθήκη αντικειμένων (πρώτες ύλες, μέσα παραγωγής κ.λπ.)».⁴⁹

Τέλος ο άνθρωπος αποξενώνεται από την ουσία του διότι πιο ειδικά στα πλαίσια της εμπορευματικής παραγωγής, η οποία και είναι κυρίαρχη στον καπιταλισμό, λειτουργεί ως αφηρημένη ατομικότητα και όχι ως συγκεκριμένη προσωπικότητα και τούτο χάρη στην κυριαρχία της αξίας και της μορφής της αφηρημένης εργασίας, που χαρακτηρίζει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Οι μορφές αφηρημένη και συγκεκριμένη εργασία,

που αποτελούν έκφραση της γενικής και χρήσιμης εργασίας στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.⁵⁰ από τη μια έχουν σαν συνέπεια «το καλύτερο τμήμα της ανθρωπότητας να υποβαθμίζεται σε αφηρημένη εργασία»⁵¹ και από την άλλη ό,τι απομένει από τη συγκεκριμένη ατομικότητα να κατακερματίζεται.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες το οραματικό ζητούμενο για τον Μαρξ είναι η υπέρβαση της αποξένωσης, αρχικά μέσω της υπέρβασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που την καθιστά γενικευμένη και κυρίαρχη.

«Ο κομμουνισμός είναι το θετικό ξεπέρασμα της ατομικής ιδιοκτησίας σαν ανθρώπινη αυτό-αποξένωση, και για το λόγο αυτό πραγματική ιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας από τον άνθρωπο και για τον άνθρωπο· είναι η πλήρης αποκατάσταση του ανθρώπου στον εαυτό του, σαν κοινωνικής δηλαδή σαν ανθρώπινης ύπαρξης. [...] είναι η γνήσια επίλυση της σύγκρουσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, και μεταξύ ανθρώπου και ανθρώπου η αληθινή επίλυση της σύγκρουσης ανάμεσα στη ζωή και το ον, ανάμεσα στην αντικειμενοποίηση και αυτό-επιβεβαίωση, ανάμεσα στην ελευθερία και την αναγκαιότητα, ανάμεσα στο άτομο και το είδος». ⁵²

Έτσι η κεφαλαιοκρατική παραγωγή σημαίνει την απανθρωποποίηση του ανθρώπου, την παραγωγή ανθρώπων αποστερημένων από την ουσία τους, σημαίνει τελικά ότι οι άνθρωποι παράγουν μια ιστορία που τους δυναστεύει, ενώ θα μπορούσαν να εκδηλώσουν τις απεριόριστες δυνατότητές τους μέσα από αυτήν.

Στα πιο ώριμα έργα του και πιο ειδικά στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ, όχι επειδή απαρνείται την έννοια της αποξένωσης, που χαρακτηρίζει και τους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς, αλλά επειδή αλλάζει οπτική γω-

νία και ασχολείται πιο ειδικά με τον καπιταλισμό, αποκαλύπτει και αναλύει το φετιχισμό του εμπορεύματος και του χρήματος, που σε αντίθεση από την αποξένωση αποτελεί μια αποκλειστικότητα της περιόδου της κυριαρχίας της εμπορευματικής παραγωγής, η οποία και αναλύεται στο *Κεφάλαιο*.

«Μόλις καταφύγουμε σε άλλες μορφές παραγωγής εξαφανίζεται αμέσως όλος ο μυστικισμός του κόσμου των εμπορευμάτων».⁵³ γράφει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*.

Ας αποσαφηνίσουμε λοιπόν τώρα, το περιεχόμενο αυτού του φετιχισμού.

Κατ' αρχήν θα πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι αν και ο Μαρξ αναφέρεται πιο αναλυτικά στο φετιχισμό, δηλαδή στο μυστικιστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος, συμπεριλαμβάνει στην ανάλυσή του και την έννοια της πραγμοποίησης, δίχως να την επεξεργάζεται ιδιαίτερα. Αυτήν την έννοια θα την επεξεργαστεί παραπέρα ο Λούκατς, έστω και αν ο τελευταίος, ακολουθώντας τον Χέγκελ, όπως ο ίδιος αναγνωρίζει αργότερα, λαθεμένα, την ταυτίζει με την αντικειμενοποίηση.⁵⁴ Αντίθετα στη μαρξική συλλογιστική η πραγμοποίηση, σε καμιά περίπτωση δεν ταυτίζεται με την αντικειμενοποίηση, η οποία και θεωρείται ως απαραίτητη δραστηριότητα για την επιβεβαίωση του ανθρώπου.

Η κατανόηση λοιπόν του περιεχόμενου της έννοιας του φετιχισμού θα διευκολυνθεί από μια πολύ σύντομη αναφορά στην έννοια της πραγμοποίησης.

Στην πραγμοποίηση, όπως διευκρινίζει ο Μαρξ στα *Grundrisse* «ο τόνος δίνεται όχι στο γεγονός της αντικειμενοποίησης, αλλά στο γεγονός ότι [το αντικείμενο] γίνεται ξένο, αλλότριο, αποσπασμένο [από τον κάτοχο του]».⁵⁵

Από αυτήν την οπτική γωνία, η έννοια της πραγμο-

ποίησης εμπεριέχει στοιχεία που υπάρχουν και στην έννοια της αποξένωσης.

Το κύριο όμως χαρακτηριστικό της πραγμοποίησης είναι ότι εμφανίζει τις «κοινωνικές σχέσεις των ατομικών εργασιών [...] αυτό που δεν είναι, δηλαδή όχι σαν άμεσα κοινωνικές σχέσεις των προσώπων στις δουλειές τους, μα αντίθετα σαν εμπράγματες σχέσεις των προσώπων και σαν κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων». ⁵⁶ Πρόκειται για την «εμπράγματη απατηλή όψη του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας». ⁵⁷

Σε αντίθεση με τη φεουδαρχική κοινωνία που βασίζοταν στην προσωπική εξάρτηση ανάμεσα στο φεουδάρχη και το δουλοπάροιχο, όπου οι κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονταν άμεσα σαν σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους, στην καπιταλιστική κοινωνία αυτές οι σχέσεις επισκιάζονται από τις σχέσεις των εμπορευμάτων.

Έτσι η πραγμοποίηση αντιμετωπίζεται σαν κυριαρχία και επισκίαση των ανθρωπίνων σχέσεων από τις σχέσεις των πραγμάτων-εμπορευμάτων και κατ' επέκταση όπως πολύ ορθά υποστηρίζει ο Λούκατς, ⁵⁸ τελικά σαν κυριαρχία των πραγμάτων πάνω στους ανθρώπους. Επειδή όπως είδαμε η ίδια η ουσία του ανθρώπου δεν είναι παρά το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων στο βαθμό που ένα σημαντικό αν όχι καθοριστικό τμήμα τους, οι σχέσεις παραγωγής, υποτάσσονται στις σχέσεις των πραγμάτων, είναι τελικά η ίδια η ουσία του ανθρώπου που υποτάσσεται σε αυτές.

Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ήδη πουλώντας την εργατική του δύναμη στον κεφαλαιοκράτη, ο ίδιος ο εργαζόμενος, μετατρέπεται σε εμπόρευμα, σε πράγμα.

Η πραγμοποίηση λοιπόν, όχι μόνον όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μπαλιμπάρ, αποτελεί προβολή, μεταφο-

ρά, της κοινωνικής σχέσης σε ένα εξωτερικό «πράγμα», σε έναν «τρίτο όρο»,⁵⁹ αλλά επιπλέον σημαίνει υποταγή του ίδιου του ανθρώπου σε αυτό το πράγμα.

Για τον Ζίζεκ πρόκειται για ένα υστερικό σύμπτωμα για μια «σωματομετατρεπτική υστερία» που προσιδιάζει στον καπιταλισμό.⁶⁰

Η πραγμοποίηση εκφράζεται σαν φετιχισμός, στο βαθμό που η σχέση μεταξύ των ανθρώπων παίρνοντας τη μορφή μιας σχέσης ανάμεσα στα πράγματα, εμφανίζει αυτά τα πράγματα ως αυθύπαρκτες υπάρξεις προικισμένες με δική τους ζωή.⁶¹ Έτσι ο φετιχισμός δεν είναι παρά η λαθεμένη απόδοση στα πράγματα-εμπορεύματα χαρακτηριστικών που δεν τους ανήκουν, χαρακτηριστικών που δεν οφείλονται σε αυτά τα ίδια, κάτι που οδηγεί στη λατρεία τους. Φετιχισμός σημαίνει να αντιμετωπίζεται το επιφαινόμενο (η επιφάνεια) σαν ουσία. Και αυτό ισχύει για το σύνολο των πραγμάτων από τη στιγμή που προσλαμβάνουν το χαρακτήρα του εμπορεύματος.

Μόλις κάποιο αντικείμενο προσλάβει το χαρακτήρα του εμπορεύματος «γεννοβολά φαντασιοπληξίες, πιο θαυμαστές ακόμα κι από το αν άρχιζε να χορεύει στα καλά καθούμενα».⁶²

Ο Μαρξ γράφει σχετικά στο *Κεφάλαιο*: «Το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής συνίσταται λοιπόν απλούστατα στο ότι αντανακλάει στους ανθρώπους τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της δουλιάς τους σαν υλικά χαρακτηριστικά των προϊόντων της εργασίας, σαν φυσικές κοινωνικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων, και γι' αυτό η κοινωνική σχέση των παραγωγών με τη συνολική εργασία φαίνεται σε αυτούς σαν μια κοινωνική σχέση αντικειμένων που υπάρχει έξω από αυτούς [...] η εμπορευματική μορφή και η αξιακή σχέση των προϊό-

ντων εργασίας, με την οποία εμφανίζεται, δεν έχει απολύτως καμιά σχέση με την υλική τους φύση και με τις εμπράγματες σχέσεις που απορρέουν απ' αυτήν. Πρόκειται μόνο για την καθορισμένη κοινωνική σχέση των ίδιων των ανθρώπων που παίρνει εδώ τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης ανάμεσα σε πράγματα. Για να βρούμε λοιπόν μια αναλογία, πρέπει να καταφύγουμε στη νεφελώδικη περιοχή του θρησκευτικού κόσμου. Εδώ τα προϊόντα του ανθρώπινου κεφαλιού φαίνονται σα να 'ναι προικισμένα με τη δική τους ζωή, σαν αυτοτελείς μορφές που βρίσκονται σε σχέσεις μεταξύ τους και με τους ανθρώπους. Το ίδιο γίνεται στον κόσμο των εμπορευμάτων με τα προϊόντα του ανθρώπινου χεριού. Αυτό το ονομάζω φετιχισμό που κολλάει στα προϊόντα της εργασίας μόλις αρχίσουν να παράγονται σαν εμπορεύματα και που γι' αυτό είναι αχώριστος με την εμπορευματική παραγωγή.

Αυτός ο φετιχικός χαρακτήρας του κόσμου των εμπορευμάτων πηγάζει [...] από τον ιδιόμορφο κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας που παράγει εμπορεύματα».⁶³

Με την ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας και της σχετικής υπεραξίας που ήδη καθιστά το κεφάλαιο «ένα πολύ μυστηριώδες ον»,⁶⁴ και στη συνέχεια με την παρέμβαση του προτσές της κυκλοφορίας, μια σφαίρα στην «οποία παραγκωνίζονται πέρα για πέρα οι σχέσεις της αρχικής παραγωγής της αξίας».⁶⁵ «ολοκληρώνεται η φενάκη (*mystifikation*) του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η υλοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, η άμεση σύμφυση των υλικών σχέσεων παραγωγής με την ιστορικό-κοινωνική οριστικότητά της: ο μαγεμένος αναποδογυρισμένος και με το κεφάλι κάτω κόσμος, όπου ο *monsieur le Capital* [ο κύριος Κεφάλαιο] και η

madame la Terre [η κυρία Γη] οργιάζουν σαν κοινωνικοί μαραχτήρες, και ταυτόχρονα όμεσα σαν απλά πράγματα».⁶⁶

Όπως παραστατικά γράφει ο Έριχ Φρούμ παραλληλίζοντας την πραγμοποίηση και το φετιχισμό με την παράσταση της Παλαιάς Διαθήκης για την ειδωλολατρία «το σημαντικό σε αυτό που ονομάζουν οι προφήτες “ειδωλολατρία” [...] είναι το γεγονός ότι τα είδωλα, έργο των ανθρώπινων χεριών, είναι αντικείμενα και ο άνθρωπος γονατίζει και προσεύχεται σε αντικείμενα, προσεύχεται σ' αυτό που ο ίδιος έχει δημιουργήσει».⁶⁷

Και αυτός ο φετιχισμός των πραγμάτων-εμπορευμάτων, διπλασιάζεται από τον φετιχισμό, τη θεοποίηση του χρήματος, του γενικού αυτού ισοδύναμου όλων των εμπορευμάτων, πόσο μάλλον που ιδιαίτερα στην εποχή μας φαίνεται σαν το χρήμα να παράγει χρήμα, οπότε «έχουμε το φενακισμό του κεφαλαίου στην πιο χτυπητή μορφή».⁶⁸

Έτσι λοιπόν, η έννοια του φετιχισμού, δίχως να καταργεί τη διάκριση βάσης εποικοδομήματος, όπως υποστηρίζει ο Ζίζεκ,⁶⁹ ακολουθώντας ως προς αυτό μια αντιθετική ερμηνεία από εκείνη του Αλτουσέρ, ο οποίος και υποβαθμίζει παντελώς τη σημασία του φετιχισμού στο μαρξικό έργο, αποτελεί μια έννοια που γίνεται κατανοητή μόνον αν ενταχθεί στη διαλεκτική οικονομικής βάσης, ιδεολογικού εποικοδομήματος, μια έννοια η οποία αναιρεί τον οικονομικό ντετερμινισμό.

Ο φετιχισμός είναι προϊόν μιας πραγματικότητας, την οποία επηρεάζει, σε βαθμό που να είναι απαραίτητος για να μπορεί αυτή η πραγματικότητα να αναπαράγεται και να συνεχίζει την κυριαρχία της.

Και αυτός ο φετιχισμός όπως απέδειξαν στοχαστές όπως ο Ζαν Μποντριλλάρ⁷⁰ δεν περιορίζεται στο επίπε-

δο της παραγωγής, αλλά επεκτείνεται ίσως με ακόμη μεγαλύτερη ένταση και στο πεδίο της κατανάλωσης με τη μορφή του θαυμασμού, αν όχι της λατρείας που αποδίδεται από τους καταναλωτές στα καταναλωτικά αγαθά. Άλλωστε η κυριαρχία του φαίνεσθαι απέναντι στο είναι, που χαρακτηρίζει τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, αποτελεί συνέπεια αυτής της λατρείας.

Αυτή λοιπόν η στρέβλωση της πραγματικότητας, αυτή η απόκρυψη του πραγματικού της χαρακτήρα που σηματοδοτούν η αποξένωση, η πραγμοποίηση και ο φετιχισμός, σε συνδυασμό με την απόκρυψη της ίδια της ουσίας του ανθρώπου με τη μορφή της απανθρωποποίησης, που επιφέρει η αποξένωση, πλήγτει τόσο τους κεφαλαιοκράτες όσο και τους εργάτες.

Έτσι λοιπόν είναι για το σύνολο της κοινωνίας που ισχύει «ο μαγεμένος αναποδογυρισμένος και με το κεφάλι κάτω κόσμος». ⁷¹

«Ο κεφαλαιοκράτης μέσω του κεφαλαίου, χρησιμοποιεί τη δύναμή του για να κυβερνήσει την εργασία [...] αλλά επίσης το κεφάλαιο με τη σειρά του, είναι ικανό να κυβερνήσει τον ίδιο τον κεφαλαιοκράτη», μας λέει ο Μαρξ,⁷² για να συμπληρώσει λίγο πιο κάτω ότι η κεφαλαιοκρατική παραγωγή «δεν παράγει τον άνθρωπο μόνο σαν εμπόρευμα, το ανθρώπινο εμπόρευμα, αλλά ο άνθρωπος με τη μορφή εμπορεύματος, παράγει επίσης τον άνθρωπο πνευματικά και φυσικά σαν απανθρωποποιημένη ύπαρξη... Ανηθικότητα, παραμόρφωση, ηλιθιότητα εργατών και κεφαλαιοκρατών...»⁷³

Η διαφορά είναι ότι όσον αφορά πιο ειδικά στην αποξένωση, όπως υπογραμμίζουν οι κλασικοί, αυτή αν και πλήγτει και τους ίδιους τους κεφαλαιοκράτες, αυτοί πολύ δύσκολα μπορούν να την συνειδητοποιήσουν.

Λιγότερο συμβαίνει από τη μια επειδή βολεύονται με αυτήν, βιώνουν θετικά «την κατάσταση της αποξένωσης», από την άλλη επειδή η οπτική τους γωνία δεν τους επιτρέπει να την ανακαλύψουν. Εξάλλου αν συνέβαινε κάτι τέτοιο και επεδίωκαν να την καταργήσουν, αυτό θα απαιτούσε την αυτοκατάργησή τους ως κεφαλαιοκρατών.

Το ζήτημα είναι ότι και οι εργάτες αν και μπορεί να βιώνουν την αποξένωση σαν δυστυχία, σαν κάτι που τους κάνει να υποφέρουν, και παρά τη σχετικά προνομιούχα θέση τους, δεν σημαίνει ότι συλλαμβάνουν άμεσα και αυθόρυμητα την αποξένωση.

Παρόλο που το προλεταριάτο, όπως είδαμε, βρίσκεται σε μια προνομιούχα σε σχέση με τους κεφαλαιοκράτες θέση, για να μπορέσει να συνειδητοποιήσει την αποξένωση και να επιδιώξει την υπέρβασή της, αυτό ισχύει μόνον εν δυνάμει. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο ίδιος ο «εγγενής καταχερματισμός της αποξένωσης πλήγτει επίσης το αποξενωμένο άτομο: αυτό δεν έχει συνείδηση των ικανοτήτων και των αναγκών, οι οποίες φωλιάζουν μέσα του, πλάθεται ιδεολογικά με τέτοιον τρόπο που δεν μπορεί να φανταστεί μια άλλη ζωή για τον εαυτό του, ή ακόμη λόγω των μοντέλων που έχει εσωτερικεύσει, επιθυμεί αυτήν που θεωρεί ότι αντιστοιχεί σε αυτό που νομίζει πως είναι η φύση του».⁷⁴

Το να πουλιέται η εργατική δύναμη σαν εμπόρευμα, η εργασία για ένα μισθό ή μεροκάματο, η καταναγκαστική εργασία, η ένταξη στον αυστηρό καταμερισμό εργασίας, γενικότερα η σπατάλη της ζωής για να την κερδίζεις, ο αγώνας για την επιβίωση, και όλες οι λειτουργίες της καθημερινής ζωής που εντάσσονται στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή και στην αναγκαία γι' αυ-

τήν αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Βιώνονται σαν φυσικά φαινόμενα, βιώνονται δίχως να φαίνεται να υπάρχει κάποια ένταση ανάμεσα σε αυτήν την καθημερινότητα και τη δυναμική της «ουσίας του ανθρώπου».

Αλλά και η πραγμοποίηση και ο φετιχισμός λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο. Όπως παρατηρεί ο Λούκατς, έστω και αν θεωρεί ότι κατ' εξαίρεση το προλεταριάτο σαν τάξη, διαφεύγει από αυτήν τη διασύνδεση, η πραγμοποίηση των ανθρώπων συνοδεύεται από την πραγμοποίηση της συνείδησης.⁷⁵

Το καπιταλιστικό σύστημα παράγει στην κυριολεξία μια «πραγμοποιημένη συνείδηση», η οποία στην συνέχεια το διαιωνίζει μέσα από τη ψευδαίσθηση που διαμορφώνει όσο το αφορά.⁷⁶

Ο ίδιος ο φετιχισμός διευκολύνει τη διαπεραστικότητα του προλεταριάτου στην αστική ιδεολογία και τούτο διότι, ενώ είναι πιο δύσκολο γι' αυτό να ασπαστεί τις αφηρημένες αστικές αξίες, μπορεί πιο εύκολα να πέσει θύμα του φετιχισμού, να πέσει θύμα του θαυμασμού των «ειδώλων» που το ίδιο κατασκεύασε.

Ο φετιχισμός αποπροσωποποιεί και το προλεταριάτο, το αποστερεί από τις κοινωνικές του δυνάμεις, οι οποίες μετατίθενται στην οικονομική ιπερβατικότητα.⁷⁷

Η εμφάνιση των κοινωνικών σχέσεων, των σχέσεων εκμετάλλευσης ως σχέσεων ανάμεσα στα εμπορεύματα, και η απόδοση σε αυτά τα τελευταία μιας αυθύπαρκτης αξίας που δεν συνδέεται με την ανθρώπινη εργασία, έχει σαν συνέπεια να συγκαλύπτεται ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και συνεπώς να μην απαιτείται η προοπτική της ανατροπής τους.

Ταυτόχρονα ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής που τον διέπουν εμφανί-

ζονται να έχουν ένα αμετάβλητο χαρακτήρα «που απορρέει από την ανθρώπινη φύση».⁷⁸

«Οι κοινωνικά δρώσεις δυνάμεις δρουν εντελώς σαν δυνάμεις της φύσης: τυφλές, βίαιες, καταστροφικές δυνάμεις όσο δεν τις γνωρίζουμε και δεν τις λαμβάνουμε υπόψη μας. [...] δρουν σαν δαιμόνιοι δυνάστες». ⁷⁹

Βλέπουμε λοιπόν ότι έστω και αν δεν ήταν αυτή η αρχική πρόθεση των κλασικών, μέσα από την αποκάλυψη του πραγματικού χαρακτήρα των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, την οποία επιτυγχάνουν, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι αυτός έχει σαν συνέπεια από τη μια την απανθρωποποίηση και από την άλλη τη συγκάλυψη των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων που τον διέπουν, και τη διαμόρφωση μιας στρεβλής συνείδησης της πραγματικότητας.

Και αυτό το δίπολο απανθρωποποίησης και στρεβλής συνείδησης που διαπερνά και το προλεταριάτο, φαίνεται να το ωθεί για την ώρα, όχι προς την εξέγερση, αλλά μάλλον προς την εσωτερίκευση των εμπορευματικών σχέσεων,⁸⁰ προς την ενσωμάτωση.

Έτσι μέσα από αυτήν την ανάλυση των κλασικών, η αποξένωση, η πραγμοποίηση και ο φετιχισμός, αναδεικνύονται σε θεμέλια της συναινετικής αποδοχής του καπιταλισμού, αποτελούν στοιχεία μιας υλιστικής ερμηνείας της ενσωμάτωσης του προλεταριάτου.

Αποξένωση, πραγμοποίηση και φετιχισμός αποτελούν ερμηνευτικά εργαλεία που εξηγούν γιατί η «αρνητικότητα» του προλεταριάτου δυσκολεύεται να μετατραπεί σε θετικότητα, γιατί δυσκολεύεται η εκδήλωση της απαίτησης για ανεμπόδιστη ανάδειξη των απεριόριστων δυνατοτήτων του ανθρώπου, του πραγματικά ανθρώπινου που φωλιάζει μέσα του, και γιατί αντίθετα αυτή η αρνητικότητα μετατρέπεται σε δύναμη ενσωμάτω-

σης της εργατικής τάξης, σε δύναμη συναινετικής διαιώνισης της κεφαλαιοκρατικής τάξης πραγμάτων, σε δύναμη κυριαρχίας του κεφαλαίου.

Έτσι κατά τους κλασικούς η αστική τάξη πραγμάτων, όχι μόνον όπως είχε διαπιστώσει ο Ρουσσώ μέσω της πανουργίας των ιδιοκτητών, οι οποίοι κάνουν τους μη ιδιοκτήτες να πιστεύουν ότι δεν μπορούν να υπάρξουν δίχως αυτούς, όχι μόνο με τη βία και τον οικονομικό καταναγκασμό, με τα οποία και θα ασχοληθούμε στη συνέχεια. αλλά από την ίδια της τη φύση, δημιουργεί εκείνες τις μορφές χαρακτήρα που χρειάζεται για τη διατήρησή της.⁸¹

Όπως παρατηρεί ο Κοστάντσο Πρέβε «η υπαρκτή εθελοντική συγκατάθεση των εργαζομένων στον καπιταλισμό στηρίζεται στην αδιόρατη διάδοση μέσω της αγοράς του γενικευμένου φετιχισμού των εμπορευμάτων και στην ενστικτώδη συνήθεια υποταγής που δημιουργείται από τη ρουτίνα της εργασίας στα εργοστάσια και στα γραφεία – με δυο λόγια, πρόκειται για συγκατάθεση που δημιουργείται άμεσα στη σφαίρα των μέσων παραγωγής».⁸²

Και αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι εφόσον στην προκείμενη περίπτωση αυτές οι μορφές διαμορφώνονται στο το ίδιο το επίπεδο της παραγωγής και όχι μόνον από κάποια ιδεολογική παρέμβαση της κυριαρχησ τάξης, θα πρέπει για να ξεπεραστούν, να ξεπεραστεί προηγουμένως η ίδια η κεφαλαιοκρατική παραγωγή!!! Και αυτήν την ιδιαίτερα σημαντική δυσκολία για την συνειδητοποίηση της πραγματικότητας, επισημαίνει ο Μαρξ μεταξύ άλλων έμμεσα στην Αθλιότητα της Φιλοσοφίας και πιο άμεσα στο Κεφάλαιο.

Έτσι στην Αθλιότητα της Φιλοσοφίας γράφει σχετικά: «Οι ίδιοι οι άνθρωποι που διαμορφώνουν τις κοινω-

νικές σχέσεις σύμφωνα με την υλική παραγωγή τους, παράγονταν επίσης τις αρχές, τις ιδέες, τις κατηγορίες σύμφωνα με τις κοινωνικές τους σχέσεις».⁸³

Και στο *Κεφάλαιο ο Μαρξ γράφει:* «Η μορφή του κοινωνικού προτσές ζωής, δηλαδή του υλικού προτσές της παραγωγής, θ' αποβάλει τον μυστικιστικό νεφελώδικο πέπλο της, μόνο από τη στιγμή που σαν προϊόν μιας ελεύθερης κοινωνικής ένωσης ανθρώπων θα βρίσκεται κάτω από το συνειδητό σχεδιασμένο έλεγχό τους».⁸⁴

Αν όμως πρόγματι ισχύει κάτι τέτοιο, πώς μπορεί να επιτευχθεί η υπέρβαση του καπιταλισμού; Πώς είναι δυνατόν η ίδια η εργατική τάξη πριν ανατραπούν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, να πάψει να υιοθετεί την κυρίαρχη αστική αντίληψη με βάση την οποία αποτελεί μια εξίσου αυτονόητη φυσική αναγκαιότητα, όπως και η ίδια η παραγωγική εργασία, να κυριαρχεί το προτσές της παραγωγής πάνω στον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος πάνω στο προτσές της παραγωγής;⁸⁵

5.3. Η δεισιδαιμονία προς το αστικό κράτος και η παραπλανητική ισότητα δικαιωμάτων

Όμως πέρα από τους παράγοντες εκείνους που προκύπτουν άμεσα από το επίπεδο της παραγωγής, οι κλασικοί και πάλι έμμεσα αναφέρθηκαν και σε άλλους παράγοντες που ενισχύουν τη συναινετική ενσωμάτωση του προλεταριάτου.

Αναφέρομαι εδώ κατ' αρχήν στη «δεισιδαιμονία» προς το αστικό κράτος που διακατέχει την εργατική τάξη και η οποία δεν οφείλεται μόνο σε κάποια δόλια ιδεολογική παραχάραξη της πραγματικής φύσης του

κράτους από τους ιδεολόγους της αστικής τάξης –οπότε και θα ήταν πιο εύκολο να καταρρεύσει στη συνείδηση του προλεταριάτου— αλλά απορρέει από την ίδια την αστική πραγματικότητα, αυτήν τη φορά στο επίπεδο του εποικοδομήματός της.

Δεν είναι καθόλου συμπτωματικό ότι οι κλασικοί καταφεύγονταν σε έννοιες που παραπέμπουν «στη νεφελώδικη περιοχή του θρησκευτικού κόσμου» (φετιχοποίηση και δεισιδαιμονία) όχι μόνο για να υποδηλώσουν τη λατρεία στο εμπόρευμα και το χρήμα, αλλά και τη λατρεία προς το κράτος.

Συνάμα επιδιώκουν να ερμηνεύσουν αυτήν τη «λατρεία», όχι όπως ο Φόυερμπαχ το θρησκευτικό φαινόμενο, αλλά με «την αυτοδιάσπαση και με την αντιφατικότητα της ίδιας της εγκόσμιας βάσης»,⁸⁶ με το ότι και στις δύο περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με πραγματικότητες –οικονομική στην πρώτη περίπτωση και πολιτική στη δεύτερη— που οι ίδιες από την αντιφατική φύση τους γεννούν αυτές τις φευδαισθήσεις για τα εμπορεύματα από τη μια και για το κράτος από την άλλη.

Με άλλα λόγια και στις δύο περιπτώσεις η «λατρεία» ερμηνεύεται από τη φύση της ίδιας της πραγματικότητας που τη γεννά.

Όπως λοιπόν στην πρώτη περίπτωση είναι η ίδια η φύση της εμπορευματικής παραγωγής που γεννά αυτό που οι κλασικοί ονομάζουν φετιχισμό, δηλαδή το γεγονός ότι η καθορισμένη κοινωνική σχέση των ίδιων των ανθρώπων παίρνει τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης ανάμεσα σε πράγματα, το ίδιο συμβαίνει και με τη φύση του αστικού κράτους που γεννά τη δεισιδαιμονία του.

Ο Ένγκελς το 1891 στην *Εισαγωγή* του στον *Εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία*, αναφερόμενος στη Γερμανία, διαπι-

στώνει το θαυμασμό προς το κράτος και επιχειρεί μια αρχή ερμηνείας του που στηρίζεται στη συνήθεια: «η δεισιδαιμονική πίστη προς το κράτος πέρασε από τη φιλοσοφία στην κοινή συνείδηση της αστικής τάξης, κι ακόμη πολλών εργατών [...] Και από ’δω πηγάζει ένας δεισιδαιμονικός σεβασμός προς το κράτος και προς το καθετί που έχει σχέση με το κράτος. ένας δεισιδαιμονικός σεβασμός που ριζώνει τόσο πιο εύκολα όσο οι άνθρωποι έχουν συνηθίσει από τα παιδικά τους χρόνια να φαντάζονται ότι τάχα όλες οι υποθέσεις και τα συμφέροντα που είναι κοινά για ολόκληρη την κοινωνία δεν μπορούν να εξυπηρετηθούν και να προστατευτούν αλλιώς, παρά όπως εξυπηρετούνται ως τώρα, δηλαδή από το κράτος⁸⁷ και τους υπαλλήλους του...»⁸⁸

Όμως πέρα από τη δύναμη της συνήθειας την «πιο φιβερή δύναμη», όπως την χαρακτηρίζει ο Λένιν στον Αριστερισμό,⁸⁹ αυτήν τη «δύναμη της αδράνειας», «τη μεγάλη δύναμη της καθυστέρησης». όπως την αποκαλεί ο Ένγκελς.⁹⁰ οι κλασικοί επικαλούνται και μια σειρά άλλες αιτίες που ανάγονται στην ίδια τη φύση, πιο ειδικά του αστικού κράτους.

Δίχως και πάλι να αναλύσουμε διεξοδικά την περί αστικού κράτους θεωρία των κλασικών, ας σταθούμε σε αυτές τις αιτίες όπως αυτές προκύπτουν από το έργο τους.

Ένα ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν να ενταχθούν μια σειρά παράγοντες που συμβάλουν ώστε το κράτος να έχει μια πολύ πιο ευρεία αποδοχή από εκείνη της αστικής τάξης, είναι εκείνο της φευδούς, σε συνδυασμό με την πραγματική, καθολικότητας που το χαρακτηρίζει. Στη συνέχεια θα δούμε πώς προκύπτει αυτό από το έργο των κλασικών, και στο έκτο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε για ποιους

λόγους δεν είναι πια δυνατόν να υπάρξει επίκληση αυτής της καθολικότητας στην εποχή μας.

Ποιες λοιπόν είναι οι αιτίες που προσδίδουν στο αστικό κράτος αυτήν την πραγματική, ή ψευδή καθολικότητα;

Μια πρώτη αιτία είναι το γεγονός ότι το αστικό κράτος, το οποίο είναι αποσπασμένο από την ιδιωτική κοινωνία, εμφανίζεται σαν το ενοποιητικό στοιχείο απέναντι στην κατακερματισμένη κοινωνία των ιδιωτών.

Στη Γερμανική Ιδεολογία αναλύεται με ποιο τρόπο σε μια κοινωνία, σημαδεμένη από τη σύγκρουση των ιδιωτικών συμφερόντων, το κοινό συμφέρον παίρνει απαραίτητα την εξωτερική και ψευδή μορφή ενός συμφέροντος το οποίο ενσαρκώνεται από το κράτος.

«Το κράτος είναι η μορφή που με αυτήν τα άτομα μιας κυρίαρχης τάξης εξασφαλίζουν τα κοινά τους συμφέροντα, και όπου σ' αυτή συνοφίζεται ολόκληρη η ιδιωτική κοινωνία μιας εποχής, έπεται ότι όλοι οι κοινοί θεσμοί περνούν μέσα από το κράτος και αποκτούν μια πολιτική μορφή.⁹¹ Από 'δω προέρχεται η ψευδαίσθηση ότι ο νόμος βασίζεται πάνω στη θέληση, και μάλιστα πάνω στη θέληση την αποσπασμένη από την πραγματική της βάση – πάνω στην ελεύθερη θέληση».⁹²

Ο Μαρξ μας υπενθυμίζει ότι σε προηγούμενες περιόδους, όπως για παράδειγμα κατά τον μεσαίωνα, δεν υπήρχε ο διαχωρισμός ιδιωτικής κοινωνίας και κράτους. «Στο μεσαίωνα ιδιοκτησία, εμπόριο, κοινωνία, άνθρωπος όλα είναι πολιτικά [...] κάθε ιδιωτική σφαίρα έχει έναν πολιτικό χαρακτήρα ή είναι μια πολιτική σφαίρα, ακόμη: η πολιτική είναι επίσης ο χαρακτήρας των ιδιωτικών σφαιρών».⁹³ «Η αφαίρεση του Κράτους ως τέτοιου προκύπτει μόνο κατά τη σύγχρονη εποχή, διότι η αφαίρεση της ιδιωτικής ζωής προκύπτει μόνο

κατά τη σύγχρονη εποχή. Η αφαίρεση του πολιτικού Κράτους είναι ένα σύγχρονο προϊόν».⁹⁴

Και ακριβώς επειδή αυτή η «αφαίρεση» κράτος ξεχωρίζει πια από την ιδιωτική κοινωνία, αυτό δεν ταυτίζεται άμεσα στην συνείδηση των ανθρώπων με τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, όπως γίνονταν κατά τον μεσαίωνα όπου τα πάντα ήταν πολιτικά, όπου «ζωή του λαού και η ζωή του κράτους [ήταν] ταυτόσημα». ⁹⁵

Όμως πέρα από την εμφάνιση του κράτους ως αφαίρεσης που στέκει πάνω από την κοινωνία, η εικόνα της καθολικότητας του αστικού κράτους ενισχύεται και από μια δεύτερη αιτία. Αυτή είναι η σχετική του αυτοτέλεια από τη μια από την κυρίαρχη τάξη συνολικά, και από την άλλη από τους μεμονωμένους καπιταλιστές.

Αυτή η σχετική αυτοτέλεια είναι απαραίτητη ώστε το κράτος να εξυπηρετεί αποτελεσματικότερα τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης συνολικά, να «διαχειρίζεται [καλύτερα] τις κοινές υποθέσεις της αστικής τάξης στο σύνολό της»,⁹⁶ ως «συλλογικός καπιταλιστής» που είναι.

Ως προς την πρώτη πτυχή αυτής της σχετικής αυτοτέλειας, δηλαδή την αυτοτέλεια από την κυρίαρχη τάξη συνολικά, ο Ένγκελς έγραφε σχετικά:

«Η κοινωνία δημιουργεί ορισμένες γενικές λειτουργίες και δεν μπορεί εύκολα να τα βγάλει πέρα χωρίς αυτές. Τα πρόσωπα που διορίζονται για την άσκηση αυτών των λειτουργιών σχηματίζουν ένα νέο κλάδο του καταμερισμού της εργασίας μέσα στην κοινωνία. Αποχτούν έτσι ιδιαίτερα συμφέροντα κι απέναντι στους εντολοδότες τους, αποχτούν αυτοτέλεια απέναντι τους». ⁹⁷

Και ακριβώς αυτή η αυτοτέλεια είναι που συμβάλει έτσι ώστε το κράτος να φαντάζει σαν ουδέτερο, σαν καθολικό και όχι ταξικό.

Μάλιστα αυτή η αίσθηση αποστασιοποίησης του κράτους από τα συμφέροντα της αστικής τάξης κορυφώνεται όταν κυριαρχεί η αστική δημοκρατία. Αυτή, σε αντίθεση με τη μονόπλευρη αντιδιαλεκτική ανάγνωση του Ζακ Τεξιέ,⁹⁸ ο οποίος βλέπει μόνον την πτυχή των δυνατοτήτων που η αστική δημοκρατία προσφέρει στο προλεταριάτο, είναι κατά τους κλασικούς η πλέον αποτελεσματική για τον καπιταλισμό. παρά το ότι ταυτόχρονα δίνει τη δυνατότητα στο προλεταριάτο να την αξιοποιήσει προς όφελός του. Και είναι η πιο αποτελεσματική διότι «σε αυτήν [την αστική δημοκρατία] που επίσημα δεν ξέρει πια τίποτα για περιουσιακές διαφορές, ο πλούτος ασκεί έμμεσα την εξουσία του, και γι' αυτό την ασκεί πιο σίγουρα». ⁹⁹ Ύπό αυτό το πρίσμα στην εποχή μας η αστική δημοκρατία είναι το «κύριο ιδεολογικό στήριγμα του δυτικού καπιταλισμού, που η ίδια η ύπαρξή του στερεί την εργατική τάξη από την ιδέα του σοσιαλισμού ως ένα κράτος διαφορετικού τύπου». ¹⁰⁰

Έτσι ο Λένιν εκφράζει απόλυτα το πνεύμα των κλασικών όταν υποστηρίζει ότι «η ρεπουμπλικανική δημοκρατία είναι το καλύτερο δυνατό περίβλημα του καπιταλισμού». ¹⁰¹

Και αυτή λοιπόν η διττή αυτοτέλεια συμβάλει έτσι ώστε να συσκοτίζει τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους και να το εμφανίζει σαν ουδέτερο εκφραστή καθολικών συμφερόντων.

Μια τρίτη αιτία που ενισχύει την εικόνα της καθολικότητας του αστικού κράτους είναι ότι αυτό ασκεί ορισμένες γενικές λειτουργίες απαραίτητες για την ίδια την ύπαρξη της κοινωνικής ζωής.

Πρόκειται για το γεγονός ότι η κρατική μορφή οργάνωσης αποτελεί την ταξική μεν, μοναδική δε υπάρχουσα μορφή κοινωνικής οργάνωσης, και σαν τέτοιο ασκεί

και ορισμένες λειτουργίες, έστω και πάντα ταξικά προσανατολισμένες, οι οποίες είναι απαραίτητες για να μπορέσει να υπάρξει η κοινωνική συμβίωση.

Αυτές οι γενικές λειτουργίες, τις οποίες ασκεί το κράτος και οι οποίες συμβάλουν για να του προσδώσουν έναν καθολικό χαρακτήρα, είναι εκείνες που θα συνεχίσουν να υπάρχουν και μετά την απονέκρωσή του. Πρόκειται για «δημόσιες λειτουργίες [οι οποίες] θα χάσουν τον πολιτικό τους χαρακτήρα και θα μετατραπούν σε απλές διοικητικές λειτουργίες που θα προστατεύουν τα πραγματικά κοινωνικά συμφέροντα».¹⁰²

Πρόκειται ακόμη για τις λειτουργίες εκείνες τις οποίες ασκούσε ο προκάτοχος του κράτους, δηλαδή ένας οργανισμός επιφορτισμένος να υπερασπίζεται τα κοινά συμφέροντα της κοινωνίας των γενών, πριν αυτός μετατραπεί σε ταξικό όργανο και γίνει ξένος προς την κοινωνία.

Έτσι λοιπόν με δεδομένη την αναγκαιότητα ύπαρξης αυτών των λειτουργιών είναι βέβαιο ότι η ταξική κυριαρχία που διασφαλίζει το κράτος, ενισχύεται στο βαθμό που η κυρίαρχη τάξη δεν θα παραβλέπει την εξυπηρέτηση των κοινών συμφερόντων της κοινωνίας. Αυτή η λειτουργία όσο και αν στρεβλώνεται από τα ιδιωτικά συμφέροντα και υποτάσσεται σε αυτά, παραμένει μια προϋπόθεση της ύπαρξης της κρατικής εξουσίας.¹⁰³

Μάλιστα στο *Αντι-Ντύριγκ* ο Ένγκελς ενάντια στη θεωρία της βίας του αντιπάλου του αποδεικνύει ότι η κρατική βία δεν είναι δυνατόν να βρει τη νομιμοποίησή της παρά μόνον αν το κράτος διασφαλίζει αυτές τις κοινωνικές λειτουργίες.

«Παντού μια κοινωνική λειτουργία είναι στη βάση της πολιτικής κυριαρχίας και η πολιτική κυριαρχία δεν

διατηρήθηκε για πολύ παρά μόνον όταν εκπλήρωνε αυτήν την κοινωνική λειτουργία που της είχαν εμπιστεύει». ¹⁰⁴

Έτσι ο Ένγκελς ειρωνεύεται τους Άγγλους που δεν κατανοούν ότι η νομιμοποίηση του κράτους στις Ινδίες απορρεει βασικά από τη λειτουργία του σαν εργολάβου των αρδευτικών έργων. ¹⁰⁵

Όταν μάλιστα το κράτος από ιδεατός συλλογικός καπιταλιστής μετατρέπεται με τις κρατικοποιήσεις και σε συλλογικό καπιταλιστή στην πραγματικότητα, ¹⁰⁶ αυτό συμβάλει στο να του προσδοθεί το στοιχείο της καθολικότητας, παρόλο που στην προκειμένη περίπτωση οι κρατικές επιχειρήσεις λειτουργούν σαν κρίκοι μεταβίβασης αξίας από το δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα.

Μια τέταρτη αιτία, που προσδίδει στο αστικό κράτος το χαρακτήρα της καθολικότητας είναι ο από γεννησιμού του ειρηνοποιός ρόλος του.

«Σε μια ορισμένη βαθμίδα της οικονομικής εξέλιξης, που αναγκαστικά είναι συνδεδεμένη με τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις, το κράτος έγινε απαραίτητο εξαιτίας αυτής της διάσπασης», ¹⁰⁷ μας λέει ο Ένγκελς. Και μας εξηγεί πως αυτό «είναι μάλλον η ομολογία ότι η κοινωνία αυτή μπερδεύτηκε σε μια αξεδιάλυτη αντίφαση με τον ίδιο τον εαυτό της, ότι διασπάστηκε σε ασυμφιλίωτες αντιθέσεις που είναι ανήμπορη να τις εξορκίσει. Και για να μη φθείρουν αυτές οι αντιθέσεις, οι τάξεις με τα αντικαχόμενα οικονομικά συμφέροντα του εαυτό τους και την κοινωνία σ' ένα άκαρπο αγώνα, έγινε αναγκαία μια δύναμη που φαινομενικά στέκεται πάνω από την κοινωνία, για να μετριάζει τη σύγκρουση», ¹⁰⁸ για να την κρατά μέσα στα όρια της “τάξεως”. Και η δύναμη αυτή που βγήκε από την κοινωνία, μα που τοποθετήθηκε πάνω από αυτήν, είναι το κράτος». ¹⁰⁹

Όμως εδώ χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή. Λιγότερο από τη σημαίνει ότι το κράτος είναι ουδέτερο, δεν σημαίνει όπως γράφεται στο *Κριτικό Λεξικό του Μαρξισμού* ότι «φρενάρει τα ιδιωτικά συμφέροντα».¹¹⁰ Σημαίνει ότι υπάρχει για να «μετριάζει τη σύγκρουση», να διασφαλίζει όσο γίνεται μια κοινωνική ειρήνη, η οποία αντικειμενικά έχει την τάση να διασαλεύεται λόγω των ταξικών αντιθέσεων που προκύπτουν από την ύπαρξη ανταγωνιστικών μεταξύ τους τάξεων. Αυτή όμως η ειρήνη δεν είναι μια δίκαιη ειρήνη. Είναι μια ειρήνη η οποία διασφαλίζει την κυριαρχία και τα συμφέροντα της κυριαρχηστάξης,¹¹¹ διότι εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις, «το κράτος είναι κατά κανόνα κράτος της πιο ισχυρής οικονομικά κυριαρχηστάξης, που με τη βοήθεια του κράτους γίνεται και πολιτικά κυριαρχηστάξη και έτσι αποκτά νέα μέσα για την κατάπνιξη και την εκμετάλλευση της καταπιεζόμενης τάξης».¹¹² «Η πολιτική εξουσία είναι ακριβώς η επίσημη συμπύκνωση του ανταγωνισμού στην ιδιωτική κοινωνία».¹¹³ Η «κρατική εξουσία [είναι] η συγκεντρωτική και οργανωμένη βία της κοινωνίας».¹¹⁴

Άλλωστε «όταν το κράτος γίνει τελικά ο εκπρόσωπος όλης της κοινωνίας, τότε καθίσταται αυτό το ίδιο περιττό».¹¹⁵

Σε αυτήν τη λειτουργία του ειρηνοποιού και συμβιβαστή του αστικού κράτους μπορούμε να εντάξουμε και το ρόλο του ως μεταρρυθμιστή, στο βαθμό που ορισμένες από τις μεταρρυθμίσεις που επιχειρεί ή που τελικά αποσύρει, στοχεύουν στη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης, ή έστω του περιορισμού της ταξικής σύγκρουσης στα όρια αντοχής του συστήματος.

Έτσι συχνά οι μεταρρυθμίσεις έχουν σκοπό να αμβλύνουν τον όποιο αναβρασμό, να αποδυναμώσουν την πάλη και να μετατρέψουν τους εργάτες σε «ευχαριστη-

μένους σκλάβους που αρνούνται την ιδέα της εξάλειψης της σκλαβιάς».¹¹⁶

Μία έκτη αιτία που προσδίδει στο αστικό κράτος το χαρακτήρα του καθολικού είναι ο αντικειμενικά καθολικός χαρακτήρας της ίδιας της αστικής τάξης κατά την περίοδο της ακμής της.

Όπως αναφέρεται στη Γερμανική *Ιδεολογία* κάθε τάξη που «μπαίνει στη θέση μιας άλλης, η οποία κυριαρχούσε πριν από αυτήν, είναι υποχρεωμένη απλώς για να πραγματοποιήσει το σκοπό της, να παρουσιάζει το συμφέρον της σαν κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας»¹¹⁷ ή διαφορετικά να «παρουσιάσει [...] τα συμφέροντά της σαν γενικό συμφέρον».¹¹⁸ Και βεβαίως και η αστική τάξη δεν αποτελεί εξαίρεση ως προς αυτόν τον κανόνα.

Όμως εδώ και μέχρις ένα σημείο, δεν πρόκειται για κάποιο «ιδεολογικό» τέχνασμα των αστών ιδεολόγων, και τούτο διότι πράγματι η αστική τάξη για μια περίοδο αποτέλεσε υπό μια έννοια μια καθολική τάξη.

Η αστική τάξη λοιπόν «μπορεί να το κάνει αυτό [να λέει ότι εκπροσωπεί το γενικό συμφέρον], διότι στην αρχή τα συμφέροντά της πραγματικά συνδέονται περισσότερο με το κοινό συμφέρον όλων των άλλων μη κυρίαρχων τάξεων. Διότι κάτω από την πίεση των μέχρι τότε συνθηκών το συμφέρον της δεν έχει μπορέσει ακόμα να αναπτυχθεί σαν το ιδιαίτερο συμφέρον μιας ιδιαίτερης τάξης. [Ετσι] κατακτάει την ηγεμονία της μονάχα σε μια ευρύτερη βάση από αυτήν που διέθετε η προηγούμενη κυρίαρχη. ενώ η αντίθεση των μη κυρίαρχων τάξεων εναντίον της κυρίαρχης τάξης αναπτύσσεται αργότερα όλο και πιο έντονα».¹¹⁹

Αυτή η αρχική καθολικότητα της αστικής τάξης προκύπτει τελικά από αυτό που αναφέρεται στο *Μανιφέστο*,

δηλαδή από το γεγονός ότι «η αστική τάξη έπαιξε στην ιστορία ένα ρόλο εξαιρετικά επαναστατικό», καταστρέφοντας όταν ήρθε στην εξουσία «όλες τις φεουδαρχικές, πατριαρχικές και ειδυλλιακές σχέσεις. Έσπασε χωρίς οίκτο όλους τους πολυποίκιλους φεουδαρχικούς δεσμούς που συνδέανε τον άνθρωπο με τους φυσικούς ανωτέρους του [...] Καθετί το κλειστό και το αμετακίνητο εξατμίζεται, καθετί που ήταν ιερό βεβηλώνεται και τέλος οι άνθρωποι αναγκάζονται ν' αντικρίζουν με νηφάλιο μάτι τη θέση τους στη ζωή και τις αμοιβαίες σχέσεις τους». ¹²⁰

Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στο *Αντι-Ντύριγκ* όπου ο Ένγκελς υποστηρίζει τη θέση ότι σε κάθε ταξικό τρόπο παραγωγής, το κράτος ήταν κράτος εκείνης της τάξης, που όχι μόνον εμφανίζει τα συμφέροντά της σαν συμφέροντα όλης της κοινωνίας, αλλά που πράγματι, για ένα τουλάχιστον διάστημα εκφράζει τα συμφέροντα όλης της κοινωνίας.

«Το κράτος ήταν ο επίσημος εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας, η συνένωσή της σε ένα ορατό σώμα, ήταν όμως τέτοιο μονάχα εφόσον ήταν κράτος της τάξης εκείνης που για την εποχή της εκπροσωπούσε μόνη αυτή ολόκληρη την κοινωνία [...] Όταν το κράτος γίνει επιτέλους πραγματικά εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας, τότε θα κάνει περιττό τον εαυτό του». ¹²¹

Αυτή η καθολικότητα της αστικής τάξης, προκύπτει ακόμη «από το γεγονός και μόνο ότι είναι μια τάξη και όχι πια κλειστή φεουδαρχική τάξη (*ordre*) [οπότε και] αναγκάζεται να οργανωθεί όχι πια τοπικά αλλά εθνικά, και να δώσει μια γενική μορφή στο κοινό μέσo συμφέροντων της». ¹²²

Μάλιστα ο Αλτουσέρ, επιδιώκοντας να ερμηνεύσει γιατί η Γαλλική διανόηση απορροφήθηκε από την αστική ιδεολογία, βάσιμα υποστηρίζει ότι η καθολικότητα

της αστικής τάξης είναι τόσο πιο διευρυμένη όσο πιο επαναστατική είναι αυτή η τάξη.¹²³

Έτσι η αστική τάξη όπως άλλωστε και ο ίδιος ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής μέσα πάντοτε από την αντιφατικότητά της έπαιξε ένα επαναστατικό, προοδευτικό ρόλο στο βαθμό που έσπαγε τις αλυσίδες που έδεναν την κοινωνία με τους αναχρονικούς φεουδαρχικούς θεσμούς, οπότε πράγματι είχε ένα καθολικό χαρακτήρα. Βεβαίως, όταν άρχισε να σφυρηλατεί τις δικές της αλυσίδες έπαψε να τον έχει. ενώ σήμερα όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο αποτελεί αντίδραση από όλες τις σκοπίες.

Τέλος μία έβδομη αιτία που προσδίδει στο αστικό κράτος το χαρακτηριστικό της καθολικότητας είναι από τη μια ο καθολικός χαρακτήρας των πολιτικών δικαιωμάτων, ή των δικαιωμάτων του πολίτη με προεξέχων το γενικό εκλογικό δικαίωμα, ο οποίος επισκιάζει την ανισότητα των πραγματικών ανθρώπων, και από την άλλη το τυπικά ίσο αστικό δίκαιο έστω και αν αυτό στην πράξη μάλλον οξύνει παρά αμβλύνει την ανισότητα.

Σε ένα έξοχο χωρίο από το *Εβραικό ζήτημα*, ο Μαρξ αποκαλύπτει με τον πιο γλαφυρό τρόπο το πραγματικό περιεχόμενο τόσο των δικαιωμάτων του πολίτη όσο και εκείνων του ανθρώπου καθώς και την μεταξύ τους σχέση.

«Εκεί όπου το πολιτικό κράτος έφθασε στην πραγματική του χειραφέτηση, ο άνθρωπος διάγει όχι μόνον στη σκέψη ή στην συνείδηση, αλλά στην πραγματικότητα στη ζωή, μια διπλή ζωή, μια ζωή ουράνια και μια γήινη: τη ζωή στην πολιτική κοινότητα όπου επιβεβαιώνεται ως ένα κοινωνικό ον και τη ζωή στην ιδιωτική κοινωνία όπου δρα ως άνθρωπος ιδιώτης, και αντιμετωπί-

ζει τους άλλους σαν μέσο. μετατρέπεται ο ίδιος σε μέσο και γίνεται παιγνίδι αλλότριων δυνάμεων. Το πολιτικό κράτος συμπεριφέρεται απέναντι στην ιδιωτική κοινωνία με τον ίδιο πνευματικό τρόπο όσο ο ουρανός απέναντι στη γη. Βρίσκεται απέναντι της στην ίδια αντίθεση δηλαδή είναι πάλι υποχρεωμένο να την αναγνωρίσει. να την αποκαταστήσει και να αφεθεί αυτό το ίδιο να εξουσιαστεί από αυτήν.

Στην πιο άμεση πραγματικότητά του. στην ιδιωτική κοινωνία ο άνθρωπος είναι ένα ον εκκοσμικευμένο. Και είναι ακριβώς εκεί όπου στα ίδια του τα μάτια. ή στα μάτια των άλλων περνιέται σαν ένα πραγματικό άτομο που αποτελεί μια φιγούρα δίχως αλήθεια. Αντίθετα. στο κράτος όπου αντιμετωπίζεται σαν μια ειδολογική οντότητα. ο άνθρωπος είναι το φανταστικό μέλος μιας φευδούς κυριαρχίας αποφιλωμένος από την πραγματική ζωή του ατόμου και γεμισμένος από φανταστική οικουμενικότητα». ¹²⁴

Έτσι στην αστική κοινωνία έχουμε να κάνουμε με μια αξία –τα δικαιώματα του πολίτη– που δεν αντιστοιχεί στους πραγματικούς ανθρώπους και μια πραγματικότητα –τους πραγματικούς ανθρώπους– δίχως καμία αξία. πέραν από το ότι αυτοί αντιμετωπίζονται σαν παραγωγοί αξίας. ¹²⁵

Όμως έστω και αν αυτή είναι η πραγματική διάσταση των δικαιωμάτων του πολίτη. έστω και αν αυτά στην πραγματικότητα. όπως άλλωστε η ίδια η πολιτική κοινότητα. είναι στην υπηρεσία των εγωιστικών συμφερόντων του αστού. ¹²⁶ λόγω του ότι παραχωρούνται στις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες ανεξαίρετα σε όλους τους πολίτες. πέρα από τις ταξικές ή άλλες κοινωνικές διαφορές τους. συσκοτίζουν τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους.

Από αυτήν τη σκοπιά όπως σωστά επισημαίνει ο Νίκος Πουλαντζάς, το αστικό κράτος «αντλεί ουσιαστικά την αρχή της νομιμότητάς του από το γεγονός ότι παρουσιάζεται ως η ενότητα λαού-έθνους, νοούμενου ως συνόλου όμοιων ομοιογενών και ετερόκλητων οντοτήτων οριζόμενων από αυτό ως πολιτικών ατόμων-πολιτών».¹²⁷

Έτσι το ίδιο το κράτος φαίνεται να αντιπροσωπεύει το σύνολο της κοινωνίας πέρα από την όποια κοινωνική ανισότητα των πραγματικών ανθρώπων.

Πιο ειδικά ο ταξικός χαρακτήρας του κράτους συσκοτίζεται από το γενικό εκλογικό δικαίωμα, ως κατεξοχήν πολιτικό δικαίωμα. Αυτό, όπως πρώτος αποκάλυψε ο Ρουσσώ, διαμορφώνει μια φευδαίσθηση ισότητας και ελευθερίας.

«Ο αγγλικός λαός πιστεύει πως είναι ελεύθερος. Γελιέται πολύ. Δεν είναι ελεύθερος, παρά μόνο όσο γίνονται οι εκλογές των μελών του κοινοβουλίου. Μόλις οι εκλογές τελειώσουν, γίνεται μονομιάς δούλος – δεν αξίζει τίποτα πια».¹²⁸

Παρ' όλα αυτά μέσω του γενικού εκλογικού δικαιώματος, δημιουργείται μια φευδαίσθηση ισότητας, η «πίστη στη δημοκρατική ισότητα όλων των πολιτών στην διακυβέρνηση του έθνους»¹²⁹ και ταυτόχρονα μια φευδαίσθηση λαϊκής κυριαρχίας.

Έτσι και για τους κλασικούς, το γενικό εκλογικό δικαίωμα το οποίο στην πράξη συνίσταται «να αποφασίζεις κάθε τρία ή έξι χρόνια ποιο μέλος της κυρίαρχης τάξης θα πάει να αντιπροσωπεύσει το λαό στο κοινοβούλιο»,¹³⁰ διευκολύνει την «ιδιοκτήτρια τάξη [να] κυριαρχεί άμεσα μέσω αυτού».

Και αυτό θα ισχύει «όσο [...] το προλεταριάτο δεν είναι ακόμη ώριμο για την αυτοαπελευθέρωσή του, [και] θα αναγνωρίζει στην πλειοψηφία του το κοινωνι-

κό καθεστώς που υπάρχει σαν το μόνο δυνατό, και πολιτικά θα είναι ουρά της κεφαλαιοκρατικής τάξης, η άκρα αριστερά της πτέρυγα». ¹³¹

Εκτός αυτού είναι βέβαιο ότι γενικότερα ο λεγκαλισμός, δηλαδή η ένταξη στην αστική νομιμότητα που συνδέεται με την αστική δημοκρατία και το γενικό εκλογικό δικαίωμα, εκτρέφει με τη σειρά του την ενσωμάτωση.

Βλέπουμε λοιπόν ότι κάτω από αυτές τις συνθήκες οι πολίτες των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών είναι δύσκολο να αναζητήσουν ή να φανταστούν κάποια άλλη μορφή οργάνωσης πέρα εκείνης της αστικής δημοκρατίας.

Αυτό ισχύει πόσο μάλλον που οι ίδιοι κατ' εικόνα των ευρωπαίων του 19ου αιώνα, στους οποίους αναφέρεται ο Λένιν, ¹³² δεν έζησαν ούτε είδαν από κοντά καμιά μεγάλη επανάσταση και η μόνη εικόνα που έχουν από αυτήν είναι εκείνη η θολή πια της επανάστασης του 1917 που εκφυλίστηκε στο αντίθετό της.

Έτσι στα πλαίσια των σύγχρονων αστικών δημοκρατιών, η πλειοψηφία των ανθρώπων αναπαράγει την υφιστάμενη καταπίεση δίχως να την αμφισβητεί και η διαδικασία της ενσωμάτωσης εξελίσσεται βασικά δίχως ανοιχτή βία. ¹³³

Αλλά και η ισότητα τού ίσου αστικού δίκαιου, που αφορά στο επίπεδο των πραγματικών ανθρώπων και όχι σε εκείνο του πολίτη, έχει ένα παραπλανητικό χαρακτήρα, που συμβάλει προς την ίδια κατεύθυνση, έστω και αν, όπως χλευαστικά παρατηρεί ο Ανατόλ Φρανς, το ίσο δικαίωμα για τον τραπεζίτη και τον επαίτη συνίσταται ο πρώτος να κοιμάται τα βράδια σε μεταξωτά σεντόνια και ο δεύτερος κάτω από τις γέφυρες του Σηκουάνα.

Στην πραγματικότητα το δίκαιο, για να είχε ίσες συνέπειες εφόσον εφαρμόζεται σε άνισους ανθρώπους. θα έπρεπε να είναι άνισο και τούτο διότι με το να εφαρμόζεται ένα ίσο δίκαιο σε άνισες καταστάσεις μάλλον ενισχύεται η ανισότητα. «Στο περιεχόμενό του λοιπόν [το ίσο αστικό δίκαιο] είναι άνισο όπως κάθε δίκαιο». ¹³⁴

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας φαινομενικής-τυπικής ισότητας. στο οποίο θα επανέλθουμε από την οπτική γωνία της ελευθερίας στη συνέχεια. είναι η νομική ισότητα εργάτη και κεφαλαιοκράτη. οι οποίοι νομικά εμφανίζονται ως ίσοι κάτοχοι εμπορευμάτων. ενώ στην πραγματικότητα, επειδή ο πρώτος είναι κάτοχος της εργατικής του δύναμης και ο δεύτερος των μέσων παραγωγής. είναι παντελώς άνισοι.

5.4. Εργατική αριστοκρατία και ενσωμάτωση

Ένας άλλος παράγοντας που ανέδειξαν οι κλασικοί και ο οποίος συμβάλει έτσι ώστε ένα τμήμα του προλεταριάτου των αναπτυγμένων χωρών να οδηγείται στην ενσωμάτωση, είναι η μετατροπή του σε «αστικό προλεταριάτο». ή «εργατική αριστοκρατία».

Ο Λένιν στον «Ιμπεριαλισμό» μας θυμίζει: «Ο Μαρξ και ο Ένγκελς παρακολουθούσαν συστηματικά, επί δεκαετίες, αυτήν τη σύνδεση του οπορτουνισμού μέσα στο εργατικό κίνημα με τις ιμπεριαλιστικές ιδιομορφίες του αγγλικού καπιταλισμού. Ο Ένγκελς έγραψε, λ.χ., στον Μαρξ, στις 7 του Οχτώβρη 1858: «Ουσιαστικά το αγγλικό προλεταριάτο όλο και περισσότερο αστοποιείται με συνέπεια. αυτό το πιο αστικό απ' όλα τα έθνη να θέλει, όπως φαίνεται, να οδηγήσει τα πράγματα σε τε-

λευταία ανάλυση ως το σημείο που δίπλα στην αστική τάξη να έχει μια αστική αριστοκρατία και ένα αστικό προλεταριάτο. Φυσικά αυτό είναι ως ένα βαθμό νομοτελειακό για ένα έθνος που εκμεταλλεύεται όλο τον κόσμο».

Ένα τέταρτο σχεδόν του αιώνα αργότερα, ο Ένγκελς σε γράμμα του της 11ης του Αυγούστου 1881 μιλάει για «τα χειρότερα αγγλικά τρέιντγιούνιον, που επιτρέπουν να τα καθιδηγούν άνθρωποι εξαγορασμένοι από την αστική τάξη, ή το λιγότερο που πληρώνονται από αυτή». Και σ' ένα γράμμα του στον Κάουτσκυ, στις 12 του Σεπτέμβρη 1882, ο Ένγκελς γράφει: «Με ρωτάτε τι σκέπτονται οι άγγλοι εργάτες για την αποικιακή πολιτική; Το ίδιο ακριβώς που σκέπτονται για την πολιτική γενικά. Εδώ δεν υπάρχει εργατικό κόμμα, υπάρχει μόνο συντηρητικό και φιλελεύθερο-ριζοσπαστικό κόμμα και οι εργάτες ατάραχα μαζί με αυτά απολαμβάνουν τα οφέλη από το αποικιακό μονοπώλιο της [Αγγλίας] στην παγκόσμια αγορά».¹³⁵

Τα ίδια όπως μας θυμίζει ο Λένιν, επαναλαμβάνει ο Ένγκελς στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης της *Κατάστασης της εργατικής τάξης στην Αγγλία το 1892*,¹³⁶ όπου σε συνδυασμό με την αυτοκριτική του για το νεανικό του ενθουσιασμό, που τον είχε οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι επίκειται η επανάσταση στην Αγγλία, επαναλαμβάνει τη διαπίστωση ενός άρθρου του, του 1885 ότι «η αγγλική εργατική τάξη έγινε πολιτικά η ουρά τού «μεγάλου κόμματος των φιλελευθέρων» που το καθιδηγούσαν οι εργοστασιάρχες».¹³⁷

Στο ίδιο κείμενο, γίνεται αναφορά σε μεγάλες οργανώσεις εργατικών κλάδων όπως οι μηχανουργοί, οι μαραγκοί, οι επιπλοποιοί, οι οικοδόμοι, των οποίων σε αντίθεση από τις μεγάλες μάζες των εργατών, του Ανα-

τολικού άκρου του Λονδίνου, η κατάσταση «έχει καλυτερεύσει σημαντικά από το 1848 [...] και οι οποίοι «αποτελούν μια αριστοκρατία μέσα στην εργατική τάξη, κατάφεραν ν' αποσπάσουν μια σχετικά άνετη κατάσταση και αυτήν την κατάσταση τη δέχονται σαν οριστική [...] είναι πραγματικά πολύ συμπαθητικοί, βολικοί άνθρωποι για κάθε λογικό κεφαλαιοκράτη ξεχωριστά και για την τάξη των κεφαλαιοκρατών στο σύνολό της». ¹³⁸

Η ύπαρξη αυτής της εργατικής αριστοκρατίας οφείλεται κατά τον Ένγκελς στη συμμετοχή ως έναν ορισμένο βαθμό της αγγλικής εργατικής τάξης, στα οφέλη που αποκομίζει η Αγγλία από το βιομηχανικό της μονοπώλιο. ¹³⁹

Και ο Ένγκελς εκτιμά ότι «με την κατάρρευση [αυτού] του μονοπωλίου, η αγγλική εργατική τάξη θα χάσει αυτήν την προνομιούχα θέση. Μια μέρα ολόκληρη η εργατική τάξη, χωρίς να εξαιρείται και η προνομιούχα και ηγετική μειοψηφία, θα βρεθεί στο ίδιο επίπεδο που βρίσκονται και οι εργάτες των άλλων χωρών. Και αυτή είναι η αιτία που στην Αγγλία θα παρουσιαστεί πάλι ο σοσιαλισμός». ¹⁴⁰

Όσο για τον Λένιν, αυτός εκτιμά ότι «ο οπορτουνισμός δεν μπορεί να γίνει απόλυτος νικητής για πολλές δεκαετίες μέσα στο εργατικό κίνημα σε οποιαδήποτε χώρα, όπως είχε νικήσει ο οπορτουνισμός στην Αγγλία στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα». ¹⁴¹

Να όμως που η ζωή, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, φαίνεται να διαφεύδει τόσο τον Ένγκελς όσο και τον Λένιν. Διότι, ενώ στην Αγγλία δεν «παρουσιάστηκε πάλι ο σοσιαλισμός», παρόλο που αυτή πράγματι έχασε το μονοπώλιό της, στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες κυριαρχεί δεκαετίες τώρα ο ρεφορμισμός.

Στην πραγματικότητα η Αγγλία, μάλλον έχασε το μονοπώλιο της εργατικής αριστοκρατίας, η οποία όμως επεκτάθηκε και στις άλλες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και τούτο σχετίζεται με τη βελτίωση των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων χωρών.

Άλλωστε δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι ο ρεφορμισμός αναπτύχθηκε ακριβώς κάτω από την επίδραση των επιτυχιών του εργατικού κινήματος και της ανάπτυξης της αστικής δημοκρατίας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα.

Βεβαίως αυτό σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ούτε ότι σε αυτές τις αναπτυγμένες χώρες μειώθηκε ο βαθμός εκμετάλλευσης –ο οποίος μπορεί κάλλιστα να αυξάνεται παράλληλα με την αύξηση των απολαβών των εργατών– ούτε ότι ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια δεν υπάρχουν όλο και περισσότερες μάζες εξαθλιωμένων και περιθωριακών στις ίδιες τις αναπτυγμένες χώρες.

Το ζήτημα όμως είναι ότι για ένα μεγάλο διάστημα και η εργατική τάξη των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών καρπώνονταν ένα ελάχιστο έστω κομμάτι από τα τεράστια οφέλη του παγκόσμιου ιμπεριαλισμού, σε βάρος των άλλων χωρών και στην κάθε περίπτωση το επίπεδο διαβίωσης του προλεταριάτου των αναπτυγμένων χωρών σε τίποτα δεν έχει να κάνει με εκείνο της τεράστιας πλειοψηφίας των λαών του υπόλοιπου πλανήτη που ζουν σε συνθήκες πραγματικής εξαθλίωσης. Αν μη τι άλλο, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, ανάγκες όπως της σίτισης, του πόσιμου νερού, μιας στοιχειώδους υγειονομικής περίθαλψης, της παιδείας, καλύπτονταν για το προλεταριάτο των αναπτυγμένων χωρών, ενώ αποτελούν πολυτέλεια για τους κατοίκους των χωρών του Τρίτου κόσμου.

Μάλιστα, είναι αναμφίβολο ότι στις αναπτυγμένες χώρες ανέβηκε σταθερά το επίπεδο διαβίωσης των εργαζομένων, για τρεις σχεδόν δεκαετίες μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι «η σχετικά ειρηνική και πολιτισμένη ζωή ενός στρώματος προνομιούχων εργατών [που σε αντίθεση με την εκτίμηση του Λένιν δεν περιορίζονταν σε μια ισχνή μειοψηφία στο σύνολο των εργατών] αστοποιούσε αυτούς τους εργάτες που αποσπούσαν ορισμένα φίχουλα από τα κέρδη του δικού τους εθνικού κεφαλαίου». ¹⁴²

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, ισχύει αυτό που έγραφε ο Λένιν το 1920, και τούτο όχι αποκλειστικά για τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές χώρες, αλλά σε ένα βαθμό γενικά για τις αναπτυγμένες χώρες, ¹⁴³ ότι δηλαδή: «αυτό το στρώμα των αστοποιημένων εργατών ή της “εργατικής αριστοκρατίας”, [...] είναι στις μέρες μας το κύριο κοινωνικό [...] στήριγμα της αστικής τάξης». ¹⁴⁴

Και η ύπαρξη αυτού του στρώματος, στο οποίο μέχρι πρόσφατα περίλαμβάνονταν μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, είναι βέβαιο ότι δυσκόλευε την επαγαστατική συνειδητοποίηση. Προς αυτήν την κατεύθυνση κινείται και η διαπίστωση που είχε κάνει ο Λένιν, ότι δηλαδή το κίνημα αρχίζει πιο εύκολα σε χώρες που δεν έχουν τη δυνατότητα να εξαγοράζουν ένα τμήμα των εργατών τους. ¹⁴⁵

Το κατά πόσο αυτό το στρώμα μπορεί να συνεχίσει να υπάρχει και δη να έχει τέτοιο εύρος, θα το διερευνήσουμε στο έκτο κεφάλαιο. Όμως μια γεύση της τάσης που προδιαγράφεται, μπορούμε ήδη να πάρουμε π.χ. από οδηγίες τύπου Μπολγκενστάιν που σηματοδοτούν την προς τα κάτω ισοπέδωση της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων χωρών, και από τη γενικότερη επίθεση

του κεφαλαίου στα κοινωνικά δικαιώματα των εργαζομένων των αναπτυγμένων χωρών.

5.5. Η εκβιαστική ενσωμάτωση

Μέχρις εδώ αναφερθήκαμε στην συναίνετική, έστω και σ' ένα βαθμό δόλια ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Όμως θα αποτελούσε σημαντικό κενό και ταυτόχρονα θεμελιακή παραχάραξη της συλλογιστικής των κλασικών αν δεν υπήρχε και μια αναφορά στις βίαιες μορφές ενσωμάτωσης, είτε αυτές αναφέρονται στην κρατική-πολιτική βία είτε στον οικονομικό καταναγκασμό είτε στον φόβο της βίας.

Άλλωστε, έστω και αν στην εποχή μας είναι βέβαιο ότι η συναίνεση παιίζει σημαντικό ρόλο για τη διατήρηση και αναπαραγωγή της αστικής κυριαρχίας, θα ήταν λάθος αυτή να αντιμετωπίζεται σαν κάτι που λειτουργεί ανεξάρτητα από την ύπαρξη της πολιτικής ή της οικονομικής βίας και του φόβου άσκησης βίας.

Στην πραγματικότητα αν δεν υπήρχαν τόσο ο οικονομικός καταναγκασμός όσο και η πολιτική βία, είτε αυτή ασκείται άμεσα στην πράξη, κάτι που συμβαίνει σε περιόδους όξυνσης της ταξικής πάλης, είτε αυτή καραδοκεί με τη μορφή «του όπλου παρά πόδας», είναι βέβαιο ότι η όποια συναίνετική ενσωμάτωση, όχι μόνο θα ήταν πολύ πιο αδύναμη, αλλά θα μπορούσε να καταρρεύσει ανά πάσα στιγμή.

Στην κάθε περίπτωση είναι μάλλον αδύνατον να διαχωριστεί με απόλυτο τρόπο ο ρόλος της συναίνεσης από τον καταναγκασμό στη διαμόρφωση της συνείδησης των μαζών, πόσο μάλλον που η πολιτική του καρό-

του με εκείνη του κνούτου εναλλάσσονται και αλληλοσυμπληρώνονται.

Οι κλασικοί λοιπόν αναφέρονται και μάλιστα αυτήν τη φορά με άμεσο τρόπο στο ρόλο της βίας ως παράγοντα καταναγκαστικής ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης.

Κατ' αρχήν σε ένα γενικότερο επίπεδο, η θέση τους, όπως την αναπτύσσει ο Ένγκελς στο *Αντι-Ντύριγκ*, είναι ότι σε αντίθεση με τον Ντύριγκ, ο οποίος αντιστρέφει τον ιστορικό υλισμό, η βία δεν είναι το «*απόλυτο κακό*», δεν αποτελεί το «*προπατορικό αμάρτημα*», δεν είναι μια «*διαβολική δύναμη*». ¹⁴⁶ Η πολιτική βία δεν αποτελεί πρωτογενή παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης. «*Εδράζεται αρχικά σε μια οικονομική λειτουργία κοινωνικού χαρακτήρα*», ¹⁴⁷ ενώ στη συνέχεια υποτάσσεται σε οικονομικούς στόχους των οποίων και αποτελεί μέσο. Έτσι κατά την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης η βία στόχευε να καθιερώσει το κεφάλαιο σαν οικονομική σχέση.

Άλλα και οι μορφές της βίας εξαρτώνται από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Έτσι για παράδειγμα, άλλα είναι τα μέσα των σύγχρονων στρατών και άλλα των στρατών του 19ου αιώνα. Η βία έχει λοιπόν για τους κλασικούς ένα ιστορικό χαρακτήρα.

Μπορεί μάλιστα αυτή να παίξει ένα θετικό, επαναστατικό ρόλο στο βαθμό που προωθεί την οικονομική εξέλιξη. Και ένα τέτοιος ρόλος μπορεί να προέλθει και από τις «*δύο αποφασιστικές δυνάμεις που υπάρχουν στην πολιτική: την οργανωμένη δύναμη του κράτους, το στρατό και την ανοργάνωτη, στοιχειώδη δύναμη των λαϊκών μαζών*».¹⁴⁸

Έτσι η βία λειτουργεί σαν «*μαμή της ιστορίας*» με τη μορφή της επαναστατικής βίας των λαϊκών μαζών, αλλά ακόμη και με τη μορφή της κρατικής βίας. σε περιπτώσεις όπως η βίαιη ενοποίηση της Γερμανίας από

τον Βίσμαρκ. ή η βίαιη στάση των Βρετανών στις Ινδίες στην οποία και προαναφερθήκαμε στο 2.1 εφόσον αυτή εξυπηρετούσε την επαναστατικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων.¹⁴⁹

Η βία όμως μπορεί να παίξει και ένα αντιδραστικό ρόλο, στο βαθμό που έρχεται σε αντίθεση με την οικονομική εξέλιξη, και σε αυτήν την περίπτωση «ο αγώνας κάθε φορά τελειώνει με την ανατροπή της [αντιδραστικής] πολιτικής εξουσίας. Δίχως εξαίρεση και δίχως οίκτο η οικονομική εξέλιξη άνοιξε το δρόμο της».¹⁵⁰

Ας έλθουμε όμως στην πτυχή που μας αφορά πιο άμεσα.

Στις ταξικές κοινωνίες οι οποίες κάθε φορά χαρακτηρίζονται «από το πού εφαρμόζεται η βία από αυτό που κλέβεται – τα προϊόντα και τις παραγωγικές δυνάμεις κάθε εποχής...»¹⁵¹ η πολιτική-κρατική βία αποτελεί μέσο «καταπνιξης»¹⁵² της καταπιεζόμενης τάξης.

Σε αυτές τις κοινωνίες το κράτος «έχει πια σαν στόχο του να διατηρήσει με τη βία τους όρους ζωής και κυριαρχίας της κυρίαρχης τάξης ενάντια στην κυριαρχούμενη τάξη». ¹⁵³

Το ίδιο «το κράτος δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια μηχανή καταπίεσης μιας τάξης από μια άλλη, κι αυτό ισχύει τόσο για τη δημοκρατία, όσο και για την μοναρχία». ¹⁵⁴ είναι ο «εγγυητής της εκμετάλλευσης». ¹⁵⁵

Όλος ο κατασταλτικός κρατικός μηχανισμός, ο οποίος δεν περιορίζεται μόνο στον στρατό και την αστυνομία, αλλά σε όλα εκείνα τα στοιχεία του κρατικού γραφειοκρατικού μηχανισμού, των οποίων ο Μαρξ θεωρεί ότι το «τσάκισμα» «αποτελεί προκαταρκτικό όρο για κάθε πραγματική λαϊκή επανάσταση». ¹⁵⁶ αποτελούν όργανα και θεσμούς βίας του κράτους, που έρχονται να συμπληρώσουν με τη μορφή του λιονταριού αυτήν τη φορά, τη

δόλια με τη μορφή της αλεπούς παρέμβασή του για την καθυπόταξη του λαού.

Γι' αυτό άλλωστε για τους κλασικούς «η πραγματική ελευθερία, η υποκειμενική, που ισοδυναμεί με την απόλυτη ελευθερία, για να υλοποιηθεί απαιτεί άλλες μορφές από το κράτος». ¹⁵⁷

Αυτή λοιπόν η πολιτική-κρατική βία, η οποία σε περιόδους κρίσης εκδηλώνεται άμεσα και κάτω από ομαλές συνθήκες λειτουργεί κυρίως με τη μορφή του φόβου της βίας, είναι βέβαιο ότι συμβάλει αποφασιστικά στη διαιώνιση και αναπαραγωγή της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων.

Όμως οι κλασικοί δεν περιορίζουν την ανάλυσή τους στο επίπεδο της πολιτικής, κρατικής βίας. Πιο ειδικά για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αποδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα στον οικονομικό καταναγκασμό.

Αυτός σημαίνει ότι ο εργάτης, αν και εμφανίζεται σαν ελεύθερος, στην πραγματικότητα είναι υποχρεωμένος, καταναγκασμένος, βιασμένος, αν θέλει να ζήσει, να πουλήσει την εργατική του δύναμη στο κεφαλαιοκράτη.

Στην προκείμενη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με το περιεχόμενο που προσέδωσε ο Ρουσσώ στην δολιότητα των πλουσίων, οι οποίοι θέτοντας τούς μη ιδιοκτήτες σε μια τέτοια κατάσταση που να μην μπορούν να υπάρχουν δίχως τους ιδιοκτήτες, τους υποχρεώνουν να δουλεύουν για λογαριασμό τους. ¹⁵⁸

Κατά τον Μαρξ, ο οικονομικός αυτός καταναγκασμός μόνον ως προς τη μορφή διαφέρει από τους προηγούμενους τρόπους εξάρτησης και τούτο διότι: «γίνεται πιο ελεύθερος, διότι έχει πια έναν αντικειμενικό χαρακτήρα, επειδή είναι καθαρά οικονομικός και εθελοντικός μόνο φαινομενικά». ¹⁵⁹

Μάλιστα ο Μαρξ θεωρεί ότι «ο ελεύθερος άνθρωπος

ωθείται στην εργασία από ένα κίνητρο πιο βίαιο από εκείνο του σκλάβου: ο ελεύθερος άνθρωπος θα πρέπει να επιλέξει ανάμεσα σε μια σκληρή εργασία και το θάνατο από ασιτία».¹⁶⁰ ενώ «ο δούλος δουλεύει υπό την πίεση του φόβου και όχι διότι διακυβεύεται η ύπαρξή του, εφόσον αυτή του είναι εγγυημένη, παρόλο που δεν του ανήκει». ¹⁶¹

Όμως ακόμη βαθύτερα συνεχίζει ο Μαρξ, «η συνείδηση (ή καλύτερα η ιδέα) ότι αυτοκαθορίζεται, ότι είναι ελεύθερος, καθώς επίσης και το αίσθημα (η αίσθηση) υπευθυνότητας, που συνδέεται με τα παραπάνω, καθιστούν [τον ελεύθερο εργάτη] έναν πολύ καλύτερο εργαζόμενο διότι όπως ο κάθε πωλητής εμπορεύματος είναι υπεύθυνος για το εμπόρευμα που προσφέρει και είναι υποχρεωμένος να το προσφέρει σε μια ορισμένη ποιότητα διότι ρισκάρει να εκτοπιστεί από τους άλλους πωλητές του ίδιου εμπορεύματος.

[Ενώ λοιπόν] η συνέχεια της σχέσης δούλου, δουλοκτήτη ήταν διασφαλισμένη από τον καταναγκασμό στον οποίο υπόκεινταν άμεσα ο δούλος: ο ελεύθερος εργάτης είναι υποχρεωμένος να διασφαλίζει αυτός ο ίδιος τη συνέχιση αυτής της σχέσης διότι η ύπαρξή του καθώς και της οικογένειας του εξαρτώνται από τη συνεχή ανανέωση της πώλησης της εργατικής του δύναμης στον καπιταλιστή». ¹⁶²

Στην κάθε περίπτωση είναι ξεκάθαρο ότι για τους κλασικούς το ίδιο «το κεφάλαιο είναι μια καταναγκαστική σχέση η οποία αποσκοπεί στην απομύζηση υπερεργασίας». ¹⁶³ Έτσι στην πραγματικότητα η «ελεύθερη» πώληση της εργατικής δύναμης, σημαίνει την υποδούλωση του εργάτη στο κεφάλαιο.

Αλλά και γενικότερα, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μπαλιμπάρ, η θεματική της Gewalt, που σημαίνει βία

και εξουσία. «είναι τόσο παρούσα στο Κεφάλαιο (ιδιαίτερα στο πρώτο βιβλίο) που αυτό θα μπορούσε να διαβαστεί σαν ένα σύγγραμμα πάνω στη δομική βία που εγκαθιστά ο καπιταλισμός».¹⁶⁴

Σε ένα σημαντικό χωρίο του Κεφάλαιου ο Μαρξ γράφει σχετικά:

«Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η οργάνωση τού διαμορφωμένου κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής σπάει κάθε αντίσταση, η διαρκής δημιουργία ενός σχετικού υπερπληθυσμού κρατάει σε μια τροχιά, που ανταποκρίνεται στις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, επομένως και το μισθό εργασίας, ο βουβός εξαγκασμός των οικονομικών σχέσεων επισφραγίζει την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη πάνω στον εργάτη. Είναι αλήθεια πως εξακολουθεί να χρησιμοποιείται εξωοικονομική, άμεση βία, μόνο όμως σαν εξαίρεση. Για τη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων ο εργάτης μπορεί ν' αφεθεί στην επενέργεια των “φυσικών νόμων της παραγωγής”, δηλαδή στην εξάρτησή του από το κεφάλαιο, εξάρτηση που ξεπηδάει από τους ίδιους τους όρους της παραγωγής που την εγγυώνται και τη διαιωνίζουν. Διαφορετικά έχει το ζήτημα τον καιρό της ιστορικής γένεσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής».¹⁶⁵ οπότε και κυριαρχούσε η άμεση ωμή βία.

Αυτήν την περίοδο της γέννησης του καπιταλισμού «όλες [οι χώρες] χρησιμοποιούν την κρατική εξουσία, τη συγκεντρωμένη και οργανωμένη βία της κοινωνίας, για να επιταχύνουν σαν σε θερμοκήπιο το προτσές της

μετατροπής του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής σε κεφαλαιοκρατικό. Η βία είναι η μαμή κάθε παλιάς κοινωνίας που κυριοφορεί μια καινούργια. Η ίδια η βία είναι οικονομική δύναμη».¹⁶⁶

Τι μας λέει εδώ ο Μαρξ; Ότι σε αντίθεση με την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης, οπότε «ξαφνικά και με τη βία μεγάλες μάζες ανθρώπων αποσπούνται από τα μέσα ύπαρξής τους και πετιούνται στην αγορά εργασίας σαν προγραμματισμένοι προλετάριοι»,¹⁶⁷ δεν είναι η άμεση βία, ή η πολιτική βία του κράτους, αλλά ο οικονομικός καταναγκασμός και πιο ειδικά η ανεργία που είναι ο κανόνας ελέγχου και υποταγής της εργατικής τάξης, όταν πια ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής έχει εδραιωθεί.

Ενώ δηλαδή κατά την περίοδο που στόχος ήταν το πέρασμα της μάζας των εργαζομένων από μια μορφή υποταγής σε μια άλλη, περίοδο που η πιο γνωστή στιγμή της ήταν η πρακτική των περιφράξεων στην Αγγλία του 16ου και 17ου αιώνα, χρησιμοποιήθηκαν ένα σύνολο από νομικές και φευτονομικές ή άλλες βίαιες ενέργειες (μαζικές διολοφονίες, εκτοπίσεις, λιμοί, οι οποίοι λίγο έως πολύ προκλήθηκαν επίτηδες όπως στην Ιρλανδία, αποικιοποίηση, οργάνωση εκτοπίσεων και εγκλεισμού των αλητών...),¹⁶⁸ στη συνέχεια κυριάρχησε «ο βουβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων».

Με άλλα λόγια και από μια άλλη οπτική γωνία, κατά την περίοδο της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, η βία είναι τουλάχιστον πιο άμεσα ορατή, απ' ό,τι όταν πια έχουμε να κάνουμε με την ουσιαστική υπαγωγή στο κεφάλαιο, οπότε η βία έχει έναν πολύ πιο ύπουλο, παραπειστικό χαρακτήρα.

Βεβαίως όπως επισημαίνει η Ρόζα Λούξεμπουργκ¹⁶⁹ η βίαιη πρωταρχική συσσώρευση δεν αποτελεί ένα πε-

ραστικό φαινόμενο που ανήκει στην προϊστορία του καπιταλισμού, αλλά συνεχίζει να εφαρμόζεται μόνιμα πέρα από τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, όπου επιδιώκεται να κυριαρχήσουν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις.

Έτσι στην κάθε περίπτωση και σε κάθε εποχή «το κεφαλαίο γεννιέται βουτηγμένο από την κορυφή ως τα νύχια στο αίμα και στη βρωμιά και στάζοντας αίμα απ' όλους τους πόρους».¹⁷⁰

Με άλλα λόγια ο Μαρξ δεν μας λέει ότι μετά την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης εξαφανίζεται η βία, αλλά αντίθετα ότι η ίδια η κεφαλαιοκρατική σχέση παραγωγής περιέχει το στοιχείο της βίας, με τη μορφή του οικονομικού καταναγκασμού και ότι αυτό το στοιχείο της έμφυτης βίας της κεφαλαιοκρατικής σχέσης, είναι που υποτάσσει τον εργάτη κατά «τη συνηθισμένη πορεία πραγμάτων». Ταυτόχρονα το μονοπώλιο της νόμιμης βίας του κράτους, έστω και με τη μορφή «της σιωπηρής απούσας δύναμης», βρίσκεται πάντοτε σε εγρήγορση, σε επιφυλακή και «γίνεται καθοριστικό και κυρίαρχο στην ύστατη κρίση».¹⁷¹

Έτσι, η άμεση πολιτική βία αλληλοσυμπληρώνεται με τον οικονομικό καταναγκασμό και συμβάλουν στην καταναγκαστική ενσωμάτωση της εργατικής τάξης, η οποία και συμπληρώνει την συναινετική ή τη δόλια ενσωμάτωσή της.

5.6. Οι αναγκαίες για την επαναστατική συνειδητοποίηση μεσολαβήσεις

Αν όμως οι κυρίαρχες ιδέες, είναι οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης και αν αυτές σε συνδυασμό με τη διεύρυνση

της εργατικής αριστοκρατίας και την πολιτική βία και τον οικονομικό καταναγκασμό αποτελούν παράγωνες καθήλωσής της εν δυνάμει επαναστατικής συνείδησης. πώς είναι δυνατόν η εργατική τάξη να ξεφύγει από αυτήν την κατάσταση δίχως να έχουν προηγουμένως ανατραπεί οι κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής;

Και ακόμη παραπέρα και με γκραμσιανούς όρους πώς είναι δυνατόν η εργατική τάξη να μπορέσει να μετατραπεί σε ηγεμονεύουσα τάξη πριν την ανατροπή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής;

Είναι βέβαιο ότι οι κλασικοί διαβλέπουν αυτήν τη δυσκολία και ακριβώς γι' αυτό το λόγο, δίχως να υποστηρίζουν όπως ο Πλάτωνας στην παραβολή του σκοτεινού σπηλαίου των δεσμωτών,¹⁷² ότι ο λαός –εν προκειμένω το προλεταριάτο– μπορεί να σωθεί από τους φιλοσόφους, μοναδικούς κατόχους της αληθινής γνώσης. δεν επαφίενται στην αυθόρμητη συνείδηση του προλεταριάτου, αλλά εισάγουν μια σειρά από μεσολαβήσεις μέσω των οποίων μπορεί να επιτευχθεί ο απεγκλωβισμός του εν δυνάμει επαναστατικού προλεταριάτου από τις κυρίαρχες ιδέες, να ανατραπεί η τάση ενσωμάτωσής του.

Η αναγκαιότητα αυτών των μεσολαβήσεων προκύπτει για τους κλασικούς από τη γενικότερη θέση τους ότι ναι μεν το «είναι» καθορίζει τη συνείδηση, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι «είναι» και συνείδηση ταυτίζονται. δεν σημαίνει ότι η συνείδηση καθορίζεται μηχανικά και αυτόματα από το «είναι», δεν σημαίνει ότι η αυθόρμητη προλεταριακή συνείδηση είναι επαναστατική.

Οι μεσολαβήσεις αυτές στοχεύουν στην ανάδειξη της επαναστατικής συνείδησης του προλεταριάτου ενεργοποιώντας τη δική του επαναστατική δυναμική, και ενισχύοντας την «απέξω» από το προλεταριάτο.

Αυτές οι μεσολαβήσεις, στις οποίες δεν είναι δυνατόν να επεκταθούμε παραπέρα στα πλαίσια τουτης της μελέτης, είναι: η τάξη, η οικονομική πάλη, η ταξική πάλη, η μετατροπή της τάξης από «τάξη καθεαυτή» σε «τάξη για τον εαυτό της», το κόμμα, κάποια κομματική πρωτοπορία, η επαναστατική θεωρία, η εκτός εργατικής τάξης επαναστατική διανόηση.

Έστω και σύντομα αξιζει να σταθούμε στις τρεις τελευταίες μια και στον ένα ή τον άλλο βαθμό αποτελούν εξωγενείς σε σχέση με το προλεταριάτο παρεμβάσεις, εφόσον σε μικρότερο βαθμό στην περίπτωση του κόμματος, και πολύ περισσότερο στις περιπτώσεις της θεωρίας και της μη εργατικής διανόησης, η προλεταριακή συνείδηση ωθείται προς την εκδήλωση της εν δυνάμει επαναστατικότητάς της, από δυνάμεις πέρα από το ανοργάνωτο πλήθος του προλεταριάτου.

Αυτό στην περίπτωση του κόμματος ισχύει στο βαθμό που για τους κλασικούς, κόμμα και εργατική τάξη δεν φαίνεται να ταυτίζονται, και όχι μόνο το κόμμα παίζει ένα πρωτοπόρο σε σχέση με το σύνολο της τάξης ρόλο, αλλά ακόμη στην ηγεσία του κόμματος, «στην κεφαλή γεμάτη μυαλό»,¹⁷³ φαίνεται να παίζει σημαντικό αν όχι πρωτοπόρο ρόλο, ένας μη εργατικής προέλευσης ηγετικός πυρήνας.¹⁷⁴

Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται από το πώς ο Μαρξ αντιμετωπίζει το ρόλο της θεωρίας μέσα στο κόμμα: «Γίπάρχει ένα στοιχείο επιτυχίας που αυτό το κόμμα [των εργατών] το κατέχει: όμως ο αριθμός [δηλαδή το γεγονός ότι η εργατική τάξη είναι η πιο πολυπληθής τάξη] δεν βαραίνει στη ζυγαριά παρά μόνον εάν συνδέεται, ενώνεται και καθοδηγείται από τη γνώση».¹⁷⁵

Όσον αφορά πιο άμεσα στον σε ένα βαθμό εξωπρολεταριακής προέλευσης ρόλο της παραγωγής επανα-

στατικής θεωρίας και τον σημαντικό ρόλο της επαναστατικής μη εργατικής διανόησης,¹⁷⁶ αυτός δεν αποτελεί όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Μισέλ Λουι,¹⁷⁷ κατασκεύασμα του Κάουτσκυ, αλλά των ίδιων των κλασικών.

Αυτοί είναι που κάνουν λόγο για αναγκαιότητα συνδυασμού «καρδιάς και κεφαλιού»,¹⁷⁸ για «πράξη του προλεταριάτου» και «συνείδηση των συνθηκών και της φύσης της ίδιας της πράξης [που] είναι αποστολή του επιστημονικού σοσιαλισμού, θεωρητικής έκφρασης του προλεταριακού κινήματος».¹⁷⁹

Και αυτή η παράδοση του «απέξω», υπό την έννοια όχι μόνο του έξω, ή πέρα από τη σφαίρα της οικονομίας, αλλά και έξω από την εργατική τάξη, συνεχίζεται από τον «օρθόδοξο» τότε μαρξιστή Κάουτσκυ, καταγράφεται με τον πιο απόλυτο τρόπο στο πρόγραμμα της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας του Χάινφελντερ, του οποίου η επεξεργασία έγινε το 1888-1889 και στο οποίο αναφέρεται: «η σοσιαλιστική συνείδηση θα πρέπει να εισαχθεί απέξω στην ταξική πάλη»¹⁸⁰ και τέλος εμπλουτίζεται από τον Λένιν.

Μάλιστα ο Λένιν, κάνοντας ένα βήμα παραπέρα σε σχέση με τους κλασικούς, απομυθοποιεί ακόμη πιο άμεσα και αυστηρά την αυθόρυμη προλεταριακή συνείδηση και επιχειρηματολογεί συστηματικά υπέρ του «απέξω» από την εργατική τάξη,¹⁸¹ πιο ειδικά στο *Τι να κάνουμε*¹⁸² αλλά και στο *Ένα βήμα μπρος, δυο βήματα πίσω*.¹⁸³

Έτσι για τους κλασικούς η προλεταριακή συνείδηση είναι κάτι ανάλογο με τη φυσική προδιάθεση που έχει ένα μωρό να κατακτήσει τη γλώσσα και τη συνείδηση της ταυτότητας του. Αν κάποιος ή κάποιοι ώριμοι άνθρωποι δεν διεγείρουν εκφραστικά και συναισθηματικά το μωρό, τότε παρόλο που αυτό είναι ένας *homo*

sapiens και συνεπώς διαθέτει τους κατάλληλους μηχανισμούς, η κατάκτηση της γλώσσας και της αυτοσυνείδησης δεν ολοκληρώνεται όπως πρέπει.¹⁸⁴

Αυτές λοιπόν οι μεσολαβήσεις, στις οποίες σύντομα αναφερθήκαμε, αποτελούν την καλύτερη έμπρακτη επιβεβαίωση του γεγονότος ότι οι κλασικοί ακριβώς επειδή έχουν εντοπίσει μια σειρά παράγοντες που στέκουν αντίβαρο και εμπόδιο στην επαναστατική συνειδητοποίηση του προλεταριάτου, προσπαθούν να βρουν τρόπους να ξεπεράσουν αυτές τις δυσκολίες.

Το ζήτημα είναι αν εκτίμησαν στην πραγματική της διάσταση τη δυναμική της ενσωμάτωσης που λειτουργεί αντιθετικά με εκείνη της επαναστατικοποίησης.

Σε αυτό το ερώτημα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στη συνέχεια.

5.7. Αντί για συμπεράσματα: Η υποτίμηση της δυναμικής της ενσωμάτωσης από τους κλασικούς

Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μαρκούζε, δίχως σε καμιά περίπτωση ο καπιταλισμός να καθίσταται γι' αυτό πιο ορθολογικός και λιγότερο κατακριτέος,¹⁸⁵ είναι γεγονός ότι τον αποδέχεται η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων των αναπτυγμένων χωρών, οι οποίοι κάθε άλλο παρά επιδιώκουν την ανατροπή του.

Η αστική ιδεολογία, «όπου η αναπαράσταση γίνεται το αντίστροφο της πραγματικότητας [...] με αυτήν της την ιδιότητα, αποκτά μια δύναμη, μια διεισδυτικότητα, μια εξαιρετική επιφρονία»,¹⁸⁶ που κάθε άλλο παρά αφήνει ανεπηρέαστη την εργατική τάξη.

Στο ίδιο πνεύμα ο Χορκχάιμερ υποστηρίζει ότι «η

κατάσταση του προλεταριάτου σε αυτήν την κοινωνία δεν αποτελεί καμιά εγγύηση ορθής γνώσης [και τούτο διότι] και για το προλεταριάτο ο κόσμος επιφανειακά φαντάζει πολύ διαφορετικός από αυτό που πραγματικά είναι». ¹⁸⁷

Μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε προσπάθησα να διερευνήσω με ποιο τρόπο οι κλασικοί, έθιξαν αυτό το ζήτημα σε μια εποχή που το ρεύμα της ενσωμάτωσης, αν και υπαρκτό, δεν είχε καμιά σχέση με το σημερινό.

Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει μια συνεκτική θεωρία της ενσωμάτωσης στο έργο των κλασικών. Όπως είδαμε όμως, από διάφορες οπτικές γωνίες, συχνότερα έμμεσα και πιο σπάνια άμεσα, το ζήτημα αυτό αντιμετωπίζεται διάχυτα σε όλο τους το έργο.

Ας συνοψίσουμε όσα σχετικά αναφέραμε προηγουμένως.

Από μια ευρεία οπτική γωνία οι κλασικοί αφού διαπιστώσουν την κυριαρχία των αστικών ιδεών και στην εργατική τάξη, η οποία έχει αναδειχθεί από αυτούς ως η εν δυνάμει επαναστατική τάξη, δίνουν ορισμένες πρώτες ερμηνείες αυτής της κυριαρχίας.

Στη συνέχεια εντοπίζουν και αναλύουν μια σειρά παράγοντες, οι οποίοι οδηγούν σε μια συναινετική αποδοχή της αστικής τάξης πραγμάτων από την εργατική τάξη. Η αποξένωση, η πραγμοποίηση, ο φετιχισμός που γεννά η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αντιστρέφουν την πραγματικότητα, απανθρωπούν τον άνθρωπο, κρύβοντας τον πραγματικό χαρακτήρα των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και των ανθρώπινων δυνατοτήτων, με συνέπεια οι εργάτες να μην οδηγούνται άμεσα και αυθόρμητα στη διεκδίκηση της ολοκλήρωσή τους, δηλαδή της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Από ένα διαφορετικό πρίσμα, οι κλασικοί αναδει-

κνύουν το ρόλο που παίζει στην ευρύτερη συναινετική αποδοχή του καπιταλισμού, τόσο το γεγονός ότι το αστικό κράτος εμφανίζεται σαν ένα καθολικό-ουδέτερο κράτος, εκφραστής των συμφερόντων όλης της κοινωνίας, όσο και το ότι τα ίσα δικαιώματα του πολίτη με προεξέχων το γενικό εκλογικό δικαίωμα, και το ίσο αστικό δίκαιο. παραπλανούν ως προς την πραγματική φύση της αστικής κοινωνίας.

Ακόμη κατά τους κλασικούς, συμβάλει στην ενσωμάτωση ενός τμήματος της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών στο κυρίαρχο σύστημα, το γεγονός ότι αυτό το τμήμα επωφελείται από την εκμετάλλευση των υπόλοιπων λαών του πλανήτη από τις ιμπεριαλιστικές χώρες.

Τέλος και σε συνδυασμό με όλα τα παραπάνω από τη μια η άμεση πολιτική βία και ο φόβος της βίας, και από την άλλη η οικονομική βία, δηλαδή η καταναγκαστική ενσωμάτωση που λειτουργεί σε συνδυασμό με την συναινετική και η οποία συχνά λειτουργεί σαν ο αφανής συνένοχός της, συμβάλουν και αυτά με τη σειρά τους, αυτήν τη φορά στην έστω και όχι συναινετική αποδοχή του καπιταλισμού από την εργατική τάξη.

Γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους, η αυθόρυμητη, πρωτόλεια εργατική συνείδηση τείνει μάλλον να οδηγεί στην ενσωμάτωση, παρά στην εξέγερση. Έτσι, οι κλασικοί θεωρούν αναγκαίο να εισάγουν μια σειρά από μεσολαβήσεις έτσι ώστε να απελευθερώθει η εν δυνάμει επαναστατική δυναμική του προλεταριάτου.

Και αυτές οι μεσολαβήσεις μπορούν να εκληφθούν σαν μια έμμεση παραδοχή από μέρους των κλασικών του ρεύματος της ενσωμάτωσης που διαπερνά την εργατική τάξη.

Αν τώρα θέλουμε να εκτιμήσουμε τη στάση των κλα-

σικών απέναντι σε αυτό το ρεύμα μπορούμε να πούμε ότι:

Άμεσα έθιξαν την πτυχή της καταναγκαστικής –πολιτικής ή οικονομικής– ενσωμάτωσης και όχι εκείνη της συναινετικής, την οποία έθιξαν έμμεσα. Με άλλα λόγια σε σχέση με το κλασικό δίπολο λιοντάρι, αλεπού του Μακιαβέλι, οι κλασικοί, είναι σαφές ότι πριμοδότησαν άμεσα εκείνο του λιονταριού.

Ως προς τις συνέπειες όμως της τάσης ενσωμάτωσης, που προκύπτει από την συναίνεση σε συνδυασμό με τον καταναγκασμό, οι κλασικοί μάλλον υποτίμησαν τη δυναμική της, η οποία καθώς φαίνεται αναπτύσσεται έως ένα σημείο παράλληλα με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Είναι ενδεικτικό προς αυτήν την κατεύθυνση ότι ο Ένγκελς το 1891, στην *Κριτική του Προγράμματος της Ερφούρτης* υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός «δεν παύει να δημιουργεί τις υλικές και πνευματικές¹⁸⁸ συνθήκες μέσω των οποίων θα πραγματοποιηθεί η χειραφέτηση της εργατικής τάξης, και μαζί της η χειραφέτηση όλων χωρίς εξαίρεση των μελών της κοινωνίας».¹⁸⁹

Αντίθετα οι κλασικοί φαίνεται ότι υπερεκτίμησαν την ανοσία της εργατικής τάξης στην αστική ιδεολογία. δηλαδή στην ανεστραμμένη κεφαλαιοκρατική πραγματικότητα και ταυτόχρονα υπερεκτίμησαν την αντοχή της απέναντι στη βία ή το φόβο της βίας.

Έτσι παρά τον προβληματισμό που φυσιολογικά πρέπει να τους δημιούργησε μετά τις ήττες του 1848 και εκείνη της Κομμούνας, το ρεύμα ενσωμάτωσης που ακολούθησε, και το οποίο κατά τον Λένιν είχε σαν συνέπεια τα 3/4 των εργατικών «σοσιαλιστικών» κομμάτων να «ενσωματωθούν στο αστικό γραφειοκρατικό μηχανισμό»,¹⁹⁰ δεν φάνηκε να αποδίδουν την πρέπου-

σα βαρύτητα σε ένα ζήτημα το οποίο αποδείχτηκε θεμελιώδες για την πορεία του επαναστατικού κινήματος.

Μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία αυτής της αισιόδοξης τοποθέτησης των κλασικών δίνεται από τον Μπέρτελ Όλμαν. Αυτός υποστηρίζει ότι όταν η πραγματικότητα οργανώνεται εννοιολογικά έτσι ώστε να συλληφθεί η αλλαγή της –κάτι που πράττουν οι κλασικοί– δεν αποδίδεται πάντοτε η δέουσα προσοχή στην σχετική σταθερότητά της.¹⁹¹

Από αυτήν τη σκοπιά ο νέος Λούκατς, έστω και αν κατηγορήθηκε γι' αυτό, και ο ίδιος άσκησε την αυτοκριτική του, δεν είναι μακριά από το πνεύμα των κλασικών με τον «μεσσιανικό ουτοπισμό».¹⁹² όπως ο ίδιος τον χαρακτηρίζει αργότερα, που διαπερνά την «*Istorie και ταξική συνείδηση*».

Σε τελική ανάλυση ο «νεκροθάφτης» των κλασικών, δεν απέχει πολύ από τον «μεσσία» του Λούκατς, στο βαθμό που και στην περίπτωσή τους, έστω και μέσω μιας διαφορετικής μεθοδολογίας, το προλεταριάτο φαίνεται να κατορθώνει να αυτονομηθεί από την πραγματικότητα που συναινετικά ή και βίαια το κάνει να υποτάσσεται στο κεφάλαιο.

Αυτό το κενό των κλασικών προσπάθησαν στην συνέχεια να καλύψουν από διαφορετικές οπτικές γωνίες, ο Κάουτσκι¹⁹³ όσο ακόμη ήταν μαρξιστής, και στη συνέχεια ο Λένιν,¹⁹⁴ κυρίως με τις σημαντικές τους αναλύσεις αναφορικά με την αναγκαιότητα της έξω από την εργατική τάξη παρέμβασης, για την επαναστατική συνειδητοποίησή της, ο Γκράμσι¹⁹⁵ κυρίως με τις αναλύσεις του περί ηγεμονίας, ο Λούκατς¹⁹⁶ με τις αναλύσεις του περί πραγμοποίησης, οι Χορκχάιμερ,¹⁹⁷ Αντόρονο¹⁹⁸ και Μαρκούζε¹⁹⁹ πιο ειδικά με τις αναλύσεις τους αντί-

στοιχα, περί εργαλειακής ορθολογικότητας, ταυτότητας και μονοδιάστατου ανθρώπου.

Να όμως που μέχρι τώρα τουλάχιστον, το αδυσώπητο «είναι» του προλεταριάτου του αναπτυγμένου καπιταλισμού, φαίνεται να το κρατάει ακόμα δέσμιο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και να το αποτρέπει για την ώρα να διαμορφώσει την επαναστατική συνείδηση που προσδοκούσαν οι κλασικοί και όσοι από τους συνεχιστές της προβληματικής τους δεν οδηγήθηκαν στην απάρνηση της εργατικής τάξης ως επαναστατικού υποκειμένου.

Έτσι ο «νεκροθάφτης» δεν έχει ακόμη αναλάβει δράση.

Με αυτά τα δεδομένα κάθε άλλο παρά μπορεί να γίνει λόγος για συγχρονισμό της ωρίμανσης των αντικειμενικών συνθηκών περάσματος στον κομμουνισμό και της ωρίμανσης της αναγκαίας γι' αυτό επαναστατικής συνείδησης, ή έστω της όξυνσης της ταξικής πάλης, μέσα από την οποία διαπλάθεται και η επαναστατική συνείδηση.

Στην πραγματικότητα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Μετά τις επαναστάσεις του 1848, μετά το 1870 και το γενικότερο επαναστατικό αναβρασμό την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου –επαναστάσεις σε Γερμανία και Ουγγαρία, εξεγέρσεις και απεργίες σε Γαλλία και Ιταλία, εργοστασιακά συμβούλια του Τορίνο– μετά τα λαϊκά μέτωπα σε Γαλλία και Ισπανία, οι επαναστατικές εξεγέρσεις των κολασμένων στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, λάμποντα διά της απουσίας τους. Όσο για τα πιο πρόσφατα γεγονότα του Μάη του 1968, μάλλον η φοιτητική νεολαία και ένα τμήμα της διανόησης και όχι η εργατική τάξη και τα κόμματά της. ήταν που έθεσαν σε αμφισβήτηση συνολικά την υπάρχουσα

τάξη. Αντίθετα, όσο αναπτύσσεται ο καπιταλισμός τόσο δυναμώνει η επιρροή του ρεφορμισμού στο εργατικό κίνημα.

Μάλιστα το τελευταίο διάστημα ακόμη και αυτός ο κλασικός ρεφορμισμός φαντάζει επαναστατικός μπροστά στη νεοφιλελεύθερη λαϊλαπα την οποία η παραδοσιακή δεξιά και τα ρεφορμιστικά κόμματα προωθούν με τον ίδιο ζήλο, δίχως μέχρι τώρα να υπάρχουν σοβαρές αντιστάσεις από μέρους της εργατικής τάξης.

Έτσι μέχρι σήμερα ανάμεσα στις δύο εκδοχές που οι ίδιοι οι κλασικοί αναδεικνύουν, δηλαδή ανάμεσα σ' ένα «προλεταριάτο που αργείται να το αντιμετωπίζουν σαν αχρείο και έχει ανάγκη από το κουράγιο του, από το αίσθημα αξιοπρέπειας, από περηφάνια, από πνεύμα ανεξαρτησίας, πολύ περισσότερο ακόμη και από το ψωμί του»²⁰⁰ και σε ένα προλεταριάτο στο οποίο έχει «σπάσει κάθε αντίσταση» και «που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής».²⁰¹ φαίνεται μάλλον να κυριαρχεί το δεύτερο.

Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, μέσω του συνδυασμού συναίνεσης και βίας, κατορθώνει να διαπλάθει τέτοιους χαρακτήρες οι οποίοι, όπως είπε ένας ήρωας του Ιψεν, «μπορούν να κάνουν οτιδήποτε θελήσουν διότι θέλουν μόνον αυτό που μπορούν να κάνουν». ²⁰² Και για την ώρα αυτό που μπορούν, είναι να συνεχίζουν να υποτάσσονται στο κεφάλαιο.

Μέχρι σήμερα τουλάχιστον φαίνεται να ισχύει για το προλεταριάτο κάτι ανάλογο με εκείνο που με περίσσια διαύγεια είχε διαβλέψει ο Ζαν Ζακ Ρουσσώ όσον αφορά στους δούλους:

«Ο Αριστοτέλης επίσης πριν απ' όλους αυτούς είχε

πει πως οι άνθρωποι δεν είναι καθόλου ίσοι από τη φύση και ότι άλλοι γεννιούνται για να 'ναι σκλάβοι και άλλοι γεννιούνται για να κυβερνούν.

Ο Αριστοτέλης είχε δίκιο. Μα έπαιρνε την αιτία για το αποτέλεσμα. Κάθε άνθρωπος που γεννιέται μέσα στη δουλεία γεννιέται για να 'ναι δούλος. Τίποτα πιο βέβαιο από τούτο. Οι δούλοι χάνουν τα πάντα μέσα στα δεσμά τους. Ακόμα και τον πόθο να ξεσκλαβωθούν. Αγαπούν τη σκλαβιά τους, καθώς οι σύντροφοι του Οδυσσέα αγαπούσαν την αποκτήνωσή τους.

Αν υπάρχουν λοιπόν δούλοι, δούλοι «εκ φύσεως» τούτο συμβαίνει επειδή άλλοτε υπήρξαν δούλοι αντίθετα προς τη φύση. Η βία δημιούργησε τους πρώτους σκλάβους, η δειλία τους όμως διαιώνισε τη σκλαβιά». ²⁰³

Έτσι λοιπόν, ισχύει για το προλεταριάτο των αναπτυγμένων χωρών, αυτό που έλεγε ο Λένιν, ότι δηλαδή πρόκειται για «ευχαριστημένους σκλάβους που απαρνούνται την ιδέα της εξάλειψης της σκλαβιάς». ²⁰⁴

Τελικά ισχύει για την ώρα, και για την σύγχρονη εργατική τάξη των αναπτυγμένων χωρών, αυτό που είχε εντοπίσει ο Ντέβιντ Χιούμ, όσον αφορά στην προέλευση της νομιμοποίησης της εξουσίας, δηλαδή ότι «εθιζόμαστε τόσο έντονα στην υπακοή και την υποταγή που οι περισσότεροι άνθρωποι δεν αναζητούν να πληροφορηθούν περισσότερα για την προέλευση ή την αιτία της, παρά όσο για τις αρχές της βαρύτητας, της αδράνειας ή για τους πιο γενικούς νόμους της φύσης». ²⁰⁵

Έτσι όπως οι ρωμαίοι πληβείοι δεν είχαν ποτέ στις προθέσεις τους να αντικαταστήσουν την υπάρχουσα κοινωνική διάρθρωση με μιαν άλλη, ²⁰⁶ οι σύγχρονοι σκλάβοι, οι προλετάριοι των αναπτυγμένων χωρών, μέχρι τώρα δεν φαίνεται να αμφισβητούν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και να θέλουν να την ανατρέψουν.

Ακόμη χειρότερα, όχι μόνο δεν αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο της κατάργησης των τάξεων, αλλά ούτε καν εκείνο της δικής τους απελευθέρωσης και συχνά ικανοποιούνται με την καλυτέρευση των συνθηκών ζωής τους, με μια απλή αύξηση των μισθών. η οποία «προκαλεί στον εργάτη την επιθυμία από την οποία κατέχεται ο κεφαλαιοκράτης να γίνει πλούσιος. [έστω και αν] η επιθυμία του αυτή μπορεί να ικανοποιηθεί θυσιάζοντας το γου του και το σώμα του». ²⁰⁷

Όμως όπως υπογραμμίζει ο Μπουχάριν και συμφωνεί μαζί του ο Λένιν, όσο «η εργατική τάξη στο σύνολό της, αυτή η σημαντικότατη παραγωγική δύναμη της καπιταλιστικής κοινωνίας, “συγκατατίθεται” σιωπηρά να εκπληρώνει την καπιταλιστική λειτουργία». ²⁰⁸ Ο καπιταλισμός θα συνεχίζει να κυριαρχεί.

Με άλλα λόγια όπως κατά τον Μαρξ «αυτός ο άνθρωπος είναι [...] βασιλιάς μόνο γιατί άλλοι άνθρωποι φέρονται απέναντί του σαν υπήκοοι». ²⁰⁹ το κεφάλαιο θα συνεχίσει να βασιλεύει μόνον όσο το προλεταριάτο θα υπακούει στα κελεύσματά του και δεν θα εξεγείρεται.

Και όπως εύστοχα ως προς αυτό παρατηρεί ο Χολλογουέι, επειδή «το κεφάλαιο εξαρτάται από το ναι μας, από την αποδοχή μας από τη συγκατάθεση μας να εργαζόμαστε και να παράγουμε αξία, από την αναπαραγωγή της αισχρότητας που μας περιτριγυρίζει», ²¹⁰ στο βαθμό που οι λαοί των αναπτυγμένων χωρών τα αποδέχονται όλα αυτά, το κεφάλαιο θα συνεχίσει να κυριαρχεί.

Και δυστυχώς είτε το θέλουμε είτε όχι, αυτή η συγκατάθεση είναι μέχρι σήμερα κυρίαρχη.

Από αυτήν τη σκοπιά δεν είχε καθόλου άδικο ο Μπακούνιν όταν ερμήνευε την απογοητευτική βραδύ-

τητα της ιστορικής εξέλιξης της ανθρωπότητας με τη δουλοπρέπεια, τη ρουτίνα, την έλλειψη πρωτοβουλίας και πνεύματος εξέγερσης που κυριαρχεί στα πνεύματα των ανθρώπων.²¹¹

Εκείνο λοιπόν που μένει να διερευνηθεί είναι αν στην εποχή μας διαγράφονται οι αντικειμενικές προϋποθέσεις που αντί να γεννούν αυτήν την τάση ενσωμάτωσης που έγινε προσπάθεια να αναδειχτεί πιο πάνω, μπορούν να γεννήσουν μια επαναστατική συνείδηση σε χώρες που είναι ώριμες να περάσουν στον κομμουνισμό, κάτι που ο Μαρξ και πάλι γεννήθηκε νωρίς για να γνωρίσει. Αυτό είναι που θα επιδιώξω να διερευνήσω στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο που ακολουθεί.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 94.
2. Στο ίδιο, σελ. 94.
3. Πέρι Άντερσον, *Οι Αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι. Μαρξιστική Συσπείρωση*, 1985, σελ. 33.
4. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 94.
5. Βλ. Slavoj Žižek, *To υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας. Scripta* 2006, σελ. 66.
6. Louis Althusser, *Pour Marx*, ό.π., σελ. 241.
7. K. Marx, *Théories sur la plus value*, ό.π., τόμ. 3, σελ. 630-631.
8. Βλ. πιο αναλυτικά Bertell Ollman, *La dialectique mise en œuvre*, ό.π., σελ. 101-103.
9. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 94.
10. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 270.

11. Στο ίδιο, τόμ. δεύτερος, σελ. 199.
12. Καρλ Μαρξ. *To Kεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 88-89.
13. Βλ. Marx, *Contribution à la critique de la philosophie du droit de Hegel*, όπου ο Μαρξ αναφέρεται στην επαναστατική, ριζοσπαστική θεωρία και υποστηρίζει ότι «η θεωρία μετατρέπεται σε υλική δύναμη όταν γίνει κτήμα των μαζών».
14. Βλ. Slavoj Žižek, *To υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας*, ό.π., σελ. 65.
15. Στο ίδιο, σελ. 54.
16. Etienne Balibar, *La philosophie de Marx*, ό.π., σελ. 52.
17. Louis Althusser, *Pour Marx*, La Découverte, 2005, σελ. 40.
18. Στο ίδιο, σελ. 26-27.
19. Louis Althusser, *Écrits philosophiques et politiques*, textes réunis et présentés par F. Matheron, Éditions Stock/Imec, coll. *Le Livre de Poche*, 1977, t. II, p. 496.
20. Βλ. κυρίως M. Rubel, *Marx critique du marxisme*, Payot, 1974.
21. Βλ. προς αυτήν την κατεύθυνση, μεταξύ άλλων τη μελέτη του Salvino Salvagio, *Les chantires du sujet, home social et action chez le jeune Marx*, Préface de Michel Laffut, L' Harmattan, 1994.
22. Βλ. πιο αναλυτικά περί ουσίας του ανθρώπου και αποξένωσης-χειραφέτησης στο Γιώργου Ρούση *O λόγος στην ουτοπία*, Εκδόσεις Γκοβόστη.
23. T. Andréani, in *De la société à l' histoire*, Méridiens-Klincksieck, 1989, t. I, p. 151.
24. Βλ. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς *H Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 68.
25. Καρλ Μαρξ, *To Kεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 191.
26. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Πρόλογος Λούτσιο Κολλέτι, Εκδόσεις Γλάρος, 1975, σελ. 99.
27. K. Μαρξ, *To Kεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 193.
28. K. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ό.π., σελ. 98.
29. Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, New York, International Publishers, 1971, p. 351.
30. Λένιν, *Φιλοσοφικά τετράδια*. Απαντα, ό.π., τόμ. 29, σελ. 194.
31. Ernst Bloch, *Ουτοπία και επανάσταση*, Εκδόσεις Έρασμος, 1985, σελ. 11.

32. Νίτσε, Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα, Εισαγωγές. Μετάφραση Άρη Δικταίου, Δωδώνη, 1983, σελ. 173.
33. K. Marx, *Grundrisse*, ó.π., τόμ. 1ος, σελ. 18.
34. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ó.π., τόμ. 1ος, υποσημείωση σελ. 66-67.
35. K. Μαρξ, *Γράμμα στον Ανεκοφ της 28ης Δεκεμβρίου 1846*. Στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, ó.π., τόμ. 2, σελ. 516.
36. K. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ó.π., σελ. 129-130.
37. K. Marx *Contibution à la critique de la Philosophie du Droit de Hegel. Introduction*, Annexe in *Critique du droit politique Hegelian*, Éditions Sociales, 1975, p. 197.
38. K. Μαρξ. Θέσεις για τον Φόνυερμπαχ, στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, ó.π., τόμ. II, σελ. 469.
39. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ó.π., τόμ. πρώτος, σελ. 88.
40. Florence Wolf, *La question de l'humain après Marx*, in *Actuel Marx en Ligne* no 21, 26/8/2003, p. 16.
41. Η υπογράμμιση δική μου.
42. K. Marx, *Contribution à la critique de la philosophie du droit de Hegel*, ó.π., σελ. 197.
43. Η υπογράμμιση δική μου.
44. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ó.π., τόμ. πρώτος, σελ. 92-93.
45. Yves Quiniou, *Pour une actualisation du concept d'alienation*, in *Nouvelles alienations*, *Actuel Marx* No 39 Premier semester 2006, *Presses Universitaires de France*, p. 80.
46. K. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα*, ó.π., σελ. 100.
47. Στο ίδιο, σελ. 95.
48. Στο ίδιο, σελ. 96.
49. Στο ίδιο, σελ. 36.
50. Bł. V. Afanasyev, A. Galchinsky, Y. Lantsov, *Karl Marx's Great Discovery*, Ed. Progress, 1986, p. 17 και επόμενες.
51. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ó.π., σελ. 53.
52. Στο ίδιο, σελ. 126.

53. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 89.
54. Georg Lukacs, *Postface de 1967 à l' Histoire et conscience de classe*, Les Éditions de Minuit, 1960, p. 400.
55. Karl Marx, *Manuscrits de 1857-1858*, Éditions Sociales, 1980, t. 2, p. 323.
56. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 86.
57. Στο ίδιο, σελ. 87.
58. Bλ. Georg Lukacs, *Histoire et conscience de classe*, ό.π., κυρίως σελ. 110-142.
59. Etienne Balibar, *La philosophie de Marx*, ό.π., σελ. 72.
60. Bλ. Slavoj Žižek, *To υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας*, ό.π., σελ. 62.
61. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 84 και επόμενες.
62. Στο ίδιο, σελ. 84.
63. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 86.
64. Στο ίδιο, τόμ. τρίτος, σελ. 1016.
65. Στο ίδιο, τόμ. τρίτος, σελ. 1016.
66. Στο ίδιο, τόμ. τρίτος, σελ. 1019.
67. Έριχ Φρούμ, *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, Εκδόσεις Μπουκουμάνης, 1975, σελ. 65-66.
68. Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. τρίτος, σελ. 495.
69. Bλ. Slavoj Žižek, *To υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας*, ό.π., σελ. 386.
70. Jean Baudrillard, *La société de consommation*, Éditions Denoël, folio essais, 1970.
71. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. τρίτος, σελ. 1019.
72. K. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ό.π., σελ. 60.
73. Στο ίδιο, σελ. 109.
74. Yvon Quiniou, *Pour une actualisation du concept d' alienation*, ό.π., σελ. 83.
75. Georg Lukacs, *Histoire et conscience de classe*, ό.π., σελ. 155.
76. Florence Wolf, *La question de l' humain après Marx*, ό.π., σελ. 37.
77. Bλ. J. Milhau, *Actualité du marxisme*, in <http://www2b.ac-lille.fr/philo/milhau.htm>.
78. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. τρίτος, σελ. 1078.

79. Engels, *Ant-Dühring*, Éditions Sociales, ó.π., σελ. 316.
80. Ernst Mandel, *Lénine et le problème de la conscience de classe prolétarienne*, in <http://www.ernestmandel.org>.
81. Wilhelm Reich, *Character Analysis*, New York, 1949, p. 22.
82. Κοστάντσο Πρέβε, *Το ασίγαστο πάθος. Σκέψεις ενός μαρξιστή φιλοσόφου πάνω στην κρίσιμη καμπή της εποχής μας*, Εκδόσεις Στάχυ, 1989, σελ. 150.
83. K. Marx, *Misère de la philosophie*, ó.π., σελ. 73.
84. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ó.π., τόμ. πρώτος, σελ. 93.
85. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ó.π., τόμ. πρώτος, σελ. 94.
86. Καρλ Μαρξ, *Θέσεις για τον Φόνερμπαχ, Διαλεχτά έργα*, ó.π., τόμ. II, σελ. 468.
87. Και αυτή η υπογράμμιση και η αμέσως προηγούμενη δικές μου.
88. Φρ. Ένγκελς, *Εισαγωγή στον Εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία*, στο Καρλ Μαρξ, *O Εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Εκδόσεις Ειρήνη, 1975, σελ. 27-28.
89. Λένιν, *Ο «Αριστερισμός» παιδική αρρώστια του κομμουνισμού, Απαντα*, ó.π., τόμ. 41, σελ. 27.
90. Engels, *Introduction to the English édition (1892) of Socialism: Utopian and Scientific*, in *Collected Works*, ó.π., τόμ. 27, σελ. 300.
91. Η υπογράμμιση δική μου.
92. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *H γερμανική ιδεολογία*, ó.π., τόμ. πρώτος, σελ. 130.
93. K. Marx, *Critique du droit politique Hégélien*, Éditions Sociales, 1975, p. 71.
94. Στο ίδιο, σελ. 71.
95. Στο ίδιο, σελ. 71.
96. Jacques Texier, *Révolution et démocratie, chez Marx et Engels*, ó.π., σελ. 106.
97. Φ. Ένγκελς, *H καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοχτησίας και του κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, 1981, σελ. 184.
98. Πέρι Άντερσον, *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, Εκδόσεις Μαρξιστική συσπείρωση, 1985, σελ. 33.
99. Λένιν, *Κράτος και επαγάσταση*, Απαντα, ó.π., τόμ. 33, σελ. 14.
100. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ó.π., σελ. 17.

101. Ένγκελς, *Ιράμμα στον Συιθ.* 27 Οχτώβρη 1890, στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, ό.π., τόμ. 2, σελ. 578.
102. Ένγκελς, *Για το κύρος.* Διαλεχτά έργα, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 769.
103. Βλ. Jacques Tixier, *Révolution et démocratie chez Marx et Engels,* ό.π., σελ. 242.
104. Engels, *Anti-Dühring*, ό.π., σελ. 208.
105. Στο ίδιο, σελ. 208.
106. Στο ίδιο, σελ. 315.
107. Στο ίδιο, σελ. 185.
108. Η υπογράμμιση δική μου.
109. Engels, *Anti-Dühring*, ό.π., σελ. 181.
110. Jean Robelin, λήμμα *étatismie* στο *Dictionnaire Critique du Marxism*, Presses Universitaires de France, 1985, p. 407.
111. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 129.
112. Φρ. Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοχτησίας και του κράτους.* Σύγχρονη Εποχή, 1981, σελ. 183.
113. K. Marx, *Misère de la philosophie*, ό.π., σελ. 68.
114. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 776.
115. Engels, *Anti-Dühring*, ό.π., σελ. 317.
116. Λένιν, *Μαρξισμός και ρεφορμισμός.* Απαντα, ό.π., τόμ. 24, σελ. 2.
117. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π. τόμ. πρώτος, σελ. 95.
118. Στο ίδιο, σελ. 79.
119. Στο ίδιο, σελ. 96.
120. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 17-21.
121. Engels, *Anti-Dühring*, ό.π., σελ. 316.
122. Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 129.
123. Louis Althusser, *Pour Marx*, ό.π., σελ. 15.
124. Karl Marx, *La question Juive*, UGE, 1968, p. 24.
125. Βλ. σχετικά, Bernard Bourgeois, *Marx et les Droits de l'homme* in *Droit et liberté selon Marx* sous la direction de Guy Planty-Bonjour. Puf, 1986, p. 13.
126. Karl Marx, *La question Juive*, ό.π., σελ. 27.

127. Nicos Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, 1968, p. 317.
128. Ζαν Ζακ Ρουσσώ, *To κοινωνικό Συμβόλαιο*, ό.π., σελ. 147.
129. Πέρι Άντερσον, *Oι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, ό.π., σελ. 34.
130. Καρλ Μαρξ, *Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*, ό.π., σελ. 96.
131. Φρ. Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, 1981, σελ. 184-185.
132. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 33, σελ. 9.
133. Herberd Marcuse, *L' home unidimensionnel*, Prèface à l' édition française, Les Éditions de Minuit, 1968, p. 7.
134. Καρλ Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σελ. 14.
135. Λένιν, *Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 27, σελ. 412.
136. Φρ. Ένγκελς, *Πρόλογος στην Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, Διαλεχτά έργα*, ό.π., τόμ. II, σελ. 471 και επόμενες.
137. Στο ίδιο, σελ. 480.
138. Στο ίδιο, σελ. 483.
139. Στο ίδιο, σελ. 486.
140. Στο ίδιο, σελ. 486.
141. Λένιν *Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 27, σελ. 413.
142. Λένιν, *Η χρεοκοπία της Η Διεθνούς*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 26, σελ. 252.
143. Βλ. Tony Cliff, *Les racines économiques du reformisme*, in <http://www.marxists.org/francais/cliff>
144. Λένιν, *Πρόλογος στη Γαλλική και τη Γερμανική έκδοση του έργου Ιμπεριαλισμός Ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 27, σελ. 314.
145. Λένιν, *Το τρίτο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 35, σελ. 278.
146. Engels, *Anti-Dühring*, ό.π., σελ. 211.
147. Στο ίδιο, σελ. 210.
148. Engels, *Le rôle de la violence dans l'histoire*, in Marx, Engels, *Oeuvres Choisies*, Éditions du Progrès, Moscou, 1974, t. III, p. 414.
149. Βλ. Καρλ Μαρξ, *Η Βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες*, στο Μαρξ,

- Ένγκελς. Διαλεχτά έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. πρώτος, σελ. 401-409.
150. Engels, *Anti-Dühring*, ό.π., σελ. 211.
151. Engels, *Προκαταρκτικές σημειώσεις για το Αντι-Ντύριγκ*, στο *Anti-Dühring*, ό.π., σελ. 397.
152. Φ. Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοχτησίας και του κράτους*, ό.π., σελ. 183.
153. Engels, *Anti-Dühring*, ό.π., σελ. 178.
154. Ένγκελς, *Εισαγωγή στον Εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία του Καρλ Μαρξ*, ό.π., σελ. 28.
155. K. Marx, *Misère de la philosophie*, ό.π., 179.
156. K. Μαρξ, *Γράμμα στον Κούγκελμαν*, Λονδίνο, 12 Απρίλη 1871, στα Διαλεχτά έργα, ό.π., τόμ. II, σελ. 542-543.
157. Engels, *Centralisation et liberté* in Marx, Engels, *De l' Etat*, Éditions du Progrès, Moscou, 1986, p. 41.
158. J.J. Rousseau, *Du contrat social*, ό.π., σελ. 41.
159. Marx, *Un chapitre inédit du Capital*, σελ. 206.
160. Στο ίδιο, υποσημείωση σελ. 205.
161. Στο ίδιο, σελ. 211.
162. Στο ίδιο, σελ. 211-212.
163. Στο ίδιο, σελ. 195.
164. Etienne Balibar “*Gewalt*” Entrée publiée (en allemande) dans le *Historisch-Kritisches Wörterbuch des marxismus*, Argument Verlag, Hamburg, 2001, in <http://ciepfc.rhapsodyk.net>.
165. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 762.
166. Στο ίδιο, σελ. 776.
167. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 741.
168. Etienne Balibar, *Gewalt*, ό.π., σελ. 12.
169. Rosa Luxemburg, *L'Accumulation du Capital*, Librairie du travail, 1935.
170. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 785.
171. Πέρι Άντερσον, *Οι Αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, ό.π., σελ. 49-50.
172. Πλάτων, *Πολιτεία*, 513a-519d.
173. Αναφέρεται στο Maurice Moissonier, λήμμα *discipline* στο *Dictionnaire critique du marxisme*, ό.π., σελ. 335.
174. Βλ. πιο αναλυτικά γι' αυτό το ζήτημα Αλέξανδρος Χρύσης,

Φιλοσοφία και Χειραφέτηση. Το ζήτημα των διανοουμένων από τον Μαρξ στην Οχτωβριανή Επανάσταση. Ιδεοκίνηση. 1996.

175. K. Marx, *Adresse inaugurale de l' A.I.T.*, in Marx, Engels, *Oeuvres choisies*, ó.π., τόμ. 2, σελ. 12.
176. Βλ. πιο αναλυτικά Γιώργος Ρούσης, *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2005.
177. Michel Lowy, "Dialectique et spontanéité (1926) George Lukacs: un marxisme de la subjectivité révolutionnaire, in <http://www.europe-solitaire.org>.
178. Βλ. K. Μαρξ, *Διαφορά της Δημοκρίτειας και Επικούρειας φυσικής φιλοσοφία*. Εισαγωγή, μετάφραση, Παναγιώτης Κονδύλης, Εκδόσεις Γνώση, 1983, και Karl Marx, *Contribution to the critique of Hegel's philosophy of law*, Introduction, Marx, Engels *Collected Works*, ó.π., t. 3, p. 187.
179. Engles, *Anti-Dühring*, ó.π., σελ. 321.
180. Αναφέρεται από τον Ernest Mandel στο *Lénine et le problème de la conscience de classe prolétarienne*, ó.π., σελ. 22, υποσημείωση 1.
181. Βλ. πιο αναλυτικά, Γιώργου Ρούση, *Σύγχρονη Επιστημονική Διανόηση*, ó.π., σελ. 105 και επόμενες.
182. Λένιν, *Ti να κάνουμε*, Άπαντα, ó.π., τόμ. 6, σελ. 1-196.
183. Λένιν, *Ενα βήμα μπρος δυο βήματα πίσω*, Άπαντα, ó.π., τόμ. 8, σελ. 191-452.
184. Βλ. Samuel Holder, *Le proletariat mondial: classe protestataire ou classe révolutionnaire?* in <http://culture.révolution.free.fr>.
185. Herberd Marcuse, *L'homme unidimensionnel*, ó.π., σελ. 19.
186. Ανρί Λεφέβρο, *Μηδενισμός και αμφισβήτηση*. Ύψιλον/Βιβλία. 1990, σελ. 81.
187. Max Horkheimer, *Traditional and critical theory*, in Horkheimer, *Critical Theory: Selected Essays*, Seabury Press, New York, 1972, p. 213-214.
188. Η υπογράμμιση δική μου.
189. Fridrich Engels, *Critique du projet de programme social-démocrate de 1891* in Marx, Engels, *Oeuvres Choisies*, ó.π., τόμ. 3, σελ. 457.
190. Λένιν, *Ο Μαρξισμός για το χράτος*, Άπαντα, ó.π., τόμ. 33, σελ. 229.

191. Bertell Ollman, *La dialectique mise en œuvre*, ό.π., σελ. 33.
192. Georg Lukacs, *Postface de 1967 à l' Histoire et conscience de classe*, ό.π., σελ. 405.
193. Κ. Κάουτσκι, *Για το σχέδιο προγράμματος του αυστριακού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος*, στο “*Neue Zeit*” 1901-1902, XX, I τεύχ. 3. σελ. 79. Αναφέρεται από τον Λένιν στο *Ti να κάνουμε*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 6, σελ. 38.
194. Βλ. κυρίως, Λένιν *Ti να κάνουμε*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 6, σελ. 1-195.
195. Βλ. μεταξύ άλλων Gramsci, *Textes*, Éditions Sociales, 1983. Λουτσιάνο Γκρούπι, *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Θεμέλιο.
196. Georg Lukacs, *Histoire et conscience de classe*, ό.π.
197. Max Horkheimer, *Traditional and critical theory*, in Horkheimer, *Critical Theory: Selected Essays*, ό.π.
198. Adorno, *Prisms: Cultural Criticism and Society*, Neville Spearman, 1967.
199. Herbert Marcuse, *L'home unidimensionnel*, Minuit, 1968.
200. K. Marx, *The Communism of the Rheinischer Beobachter*, in MECW, ό.π., vol. 6, p. 231, Œuvres, Gaillimard, 1963, t. III, p. 740.
201. Κ. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 762.
202. Αναφέρεται από τον Έριχ Φρούμ στο *Η εφαρμογή της ουμανιστικής φυχανάλυσης στη θεωρία του Μαρξ*. στο *Σοσιαλιστικός Ουμανισμός*, Εκδόσεις Μπουχουμάνης, 1984, σελ. 285.
203. Ζαν Ζαν Ρουσσώ, *To Κοινωνικό Συμβόλαιο*. Εκδόσεις Δαρέμα, 1957, σελ. 47.
204. Λένιν, *Μαρξισμός και ρεφορμισμός*, Άπαντα, ό.π., τόμ. 24, σελ. 2.
205. David Hume, *Essai sur le contrat primitif*. Traducion anonyme du XVIIIe siècle, Amsterdam J.H. Schneider, éditeur, 1752 in <http://www.philotra.com>, p. 6.
206. Ρίγκομπερτ Γκίντερ, *Η εξέγερση του Σπάρτακου*, Σύγχρονη Εποχή, 1988, σελ. 118.
207. Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ό.π., σελ. 49.
208. Λένιν, *Παρατηρήσεις στο βιβλίο του N.I. Μπουχάριν «Η οικονομία της μεταβατικής περιόδου»*, Σύγχρονη Εποχή, 1999, σελ. 26.

209. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, δ.π., τόμ. πρώτος, σελ. 63.
210. John Holloway, *Είμαστε η κρίση της αφηρημένης εργασίας* Εφημερίδα «Αυγή», 22/02/2007.
211. Bl. Pierre Miquel, *La révolte*, Éditions Bordas, 1971, p. 125

Μες στο σκοτάδι βρίσκεται το μέλλον.

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ,
«Για την αυτοκτονία του πρόσφυγα Β. Μπ.»

Κεφάλαιο 6

ΠΙΘΑΝΟΤΗΤΕΣ ΑΦΥΓΝΙΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΡΚΩΜΕΝΟΥ ΓΙΓΑΝΤΑ

6.1. Η αναπόφευκτη υπόσκαψη των αντικειμενικών συνθηκών της συναινετικής ενσωμάτωσης

Με δεδομένο ότι σε τελευταία ανάλυση, και βεβαίως όχι αυτόματα και μηχανιστικά, αλλά πάντοτε μέσω διαφόρων μεσολαβήσεων και τελικά μέσα από την πολύπλοκη διεργασία της πνευματικής τους σύλληψης, και των περιθωρίων της ελεύθερης επιλογής, είναι οι ίδιες οι αντικειμενικές συνθήκες που προσδιορίζουν και το επίπεδο της επαναστατικής συνείδησης, με δεδομένη επίσης τη δυναμική της ενσωμάτωσης, που έγινε προσπάθεια να αναδειχτεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, το ερώτημα που προκύπτει όσον αφορά στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, είναι αν οι τάσεις που προδιαγράφουν οι σύγχρονες αντικειμενικές συνθήκες, είναι τέτοιες ώστε να αντιστραφεί η μέχρι σήμερα ρότα του προλεταριάτου προς την ενσωμάτωση.

Με άλλα λόγια θα πρέπει να διερευνύσουμε αυτές τις συνθήκες, διότι η αφύπνιση της εργατικής συνείδη-

σης δεν είναι δυνατόν να προέλθει από μια εσωτερική διαλεκτική, δίχως να υπάρχει ένα εξωτερικό προς αυτήν ερέθισμα που να εδράζεται στην αντικειμενική πραγματικότητα.¹

Απέναντι λοιπόν στην κρίση που προκύπτει από την αναντιστοιχία ανάμεσα στη σχέση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και τις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις που προσπάθησα να αναδείξω στο τρίτο κεφάλαιο, το κεφάλαιο με δεδομένο πάντοτε τον ανταγωνιστικό του χαρακτήρα αντιδρά από τη μια καθιστώντας κυρίαρχες τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις εκεί που ακόμη δεν ήταν τέτοιες, και επεκτείνοντας την εμπορευματοποίηση στις καπιταλιστικές χώρες, δηλαδή με μια σε πλάτος και σε βάθος επέκτασή του, και από την άλλη εντείνοντας στο έπακρο την εκμετάλλευση. Και βεβαίως για να μπορέσει να επιτευχθεί κάτι τέτοιο εντείνεται ταυτόχρονα και ο αυταρχισμός.

Έτσι λοιπόν, η επιθετικότητα του σύγχρονου ιμπεριαλισμού και η νεοφιλελεύθερη πολιτική που ακολουθείται σε πλανητική κλίμακα από όλες τις αστικές κυβερνήσεις, είτε αυτές ανήκουν στην παραδοσιακή δεξιά είτε στη νεοδεξιά τέως σοσιαλδημοκρατία, δεν είναι μια επιλογή κάποιων «κακών» ή «ηλίθιων» διαχειριστών του συστήματος, αλλά η μοναδική δυνατή απάντηση στην οργανική κρίση του καπιταλισμού.

Από αυτήν τη σκοπιά ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί ένδειξη αδυναμίας ενός μονοπωλιακού-ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού που του είναι πια αδύνατον να κάνει τις ίδιες υποχωρήσεις που έκανε πριν από την περίοδο της οργανικής του κρίσης και που είχαν σαν συνέπεια τον κατευνασμό των προλεταριακών αντιδράσεων.

Ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι τίποτε άλλο. παρά η

αντίδρασή του από τη φύση του ανταγωνιστικού κεφαλαίου, στη σύγχρονη κρίση του, μια αντίδραση η οποία στρέφεται κατά της εργατικής τάξης και επιδεινώνει τη θέση της.

Γ' αυτό άλλωστε θεωρώ ότι η καταγγελία μόνον του νεοφιλελευθερισμού και όχι συνολικότερα του καπιταλισμού, η οποία υποδηλώνει ότι υπάρχουν και άλλες πιο ανθρώπινες λύσεις αντιμετώπισης της κρίσης. στα πλαίσια του καπιταλισμού, είναι ανεδαφική και παραπλανητική.²

Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο σύγχρονος καπιταλισμός, από την ίδια τη φύση της κρίσης την οποία έχει προκαλέσει. οδηγείται αναπόφευκτα στην ανατροπή σημαντικών πτυχών μιας πραγματικότητας που μέχρι σήμερα εγκλώβιζε την εργατική τάξη των αναπτυγμένων χωρών στη λογική της ενσωμάτωσης.

Αν δεχτούμε την άποψη ότι σε μεγάλο βαθμό η ρίζα της συναινετικής ενσωμάτωσης είναι ακριβώς η ρεφορμιστική πολιτική, ή διαφορετικά οι παραχωρήσεις προς την εργατική τάξη, αν δεχτούμε ότι προϋπόθεση για να υπάρξει μια τέτοια πολιτική είναι η ευημερία του καπιταλισμού,³ είναι εύκολο να κατανοήσουμε ότι κάτω από τις συνθήκες της σύγχρονης κρίσης του συστήματος κάτι τέτοιο είναι πια αδύνατον.

Με άλλα λόγια υποστηρίζω ότι είναι τέτοια η φύση της σύγχρονης κρίσης του συστήματος, που αυτό όσο και αν κινδυνεύει. δεν είναι πια δυνατόν να βγάλει από το μανίκι του «ένα υπουργείο μεταρρυθμίσεων» όπως έλεγε η Ρόζα Λούξεμπουργκ,⁴ ούτε ακόμη είναι δυνατόν να επανέλθει σε μια Κευνσιανικού τύπου πολιτική. Αντίθετα στις αναπτυγμένες χώρες θα διευρύνει το φάσμα της ανεργίας, θα εντείνει την εκμετάλλευση, θα πλήγτει τις κατακτήσεις των εργαζομένων, θα ρίχνει το

βιοτικό τους επίπεδο, θα τους αντιμετωπίζει όλο και πιο αυταρχικά.

Στην εποχή μας, η όποια οικονομική ανάπτυξη υπό κεφαλαιοκρατικούς όρους δεν μπορεί παρά να έρχεται σε όλο και οξύτερη αντίθεση με την κοινωνική ανάπτυξη και με την δημοκρατία, και αυτό στην πράξη σημαίνει υπόσκαψη θεμελιακών πυλώνων της συναίνετικής ενσωμάτωσης.

Ας διερευνήσουμε αυτό το ζήτημα κάπως πιο διεξοδικά.

Πρωτίστως και σ' ένα γενικότερο επίπεδο θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η κρίση του συστήματος δεν μπορεί να εκτιμάται μόνον μέσα από οικονομικούς πίνακες, αλλά και μέσα από τα εγκλήματα που αυτό διαπράττει σε βάρος της ανθρωπότητας και από τους όλο και αυξανόμενους κινδύνους που αυτό επισείει σε βάρος της.

Και αυτή η γενικευμένη βαρβαρότητα είναι ακριβώς η συνέπεια της προσπάθειας του συστήματος να αντιμετωπίσει την κρίση του, εντείνοντας την εκμετάλλευση ανθρώπων και φύσης.

Πέρα όμως από αυτήν την γενικευμένη βαρβαρότητα, που βεβαίως πλήγτει και τη σύγχρονη εργατική τάξη, η ανεργία και ορισμένα μέτρα που παίρνει το κεφάλαιο για να αντιμετωπίσει την κρίση του, πλήγτουν πιο άμεσα την εργατική τάξη των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών.

Από μόνη της η ίδια η μαζική, συνεχιζόμενη σε διάρκεια και εντεινόμενη σε βάθος χρόνου ανεργία, οδηγεί στην υπόσκαψη των συνθηκών εκείνων που τις προηγούμενες από την τελευταία κρίση δεκαετίες, καθιστούσαν σε ένα βαθμό την εργατική τάξη των αναπτυγμένων χωρών μια μαζική εργατική αριστοκρατία.

Επιπροσθέτως η ανεργία λειτουργεί σε βάρος της

εργατικής τάξης των αναπτυγμένων χωρών, όχι μόνον επειδή περιθωριοποιεί ένα τμήμα της, αλλά ακόμη επειδή λειτουργεί σαν μέσο πίεσης ενάντια στο υπόλοιπο τμήμα της που συνεχίζει να απασχολείται.

Όπως τονίζει ο Μαρξ υπάρχει μια άμεση σχέση της ανεργίας με την εκμετάλλευση όσων συνεχίζουν να έχουν μια απασχόληση. Η ανεργία μας λέει «καρφώνει τον εργάτη στο κεφάλαιο πιο γερά απ' ό.τι τα καρφιά του Ήφαιστου κάρφωσαν τον Προμηθέα στο βράχο».⁵

Αν λοιπόν συνδυάσουμε την ύπαρξη της ανεργίας με την προσπάθεια τής προς τα κάτω ισοπέδωσης της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων χωρών και την επίθεση που δέχονται οι εργασιακές κατακτήσεις της καθώς και το «κράτος πρόνοιας», τότε είναι βέβαιο ότι θα έχουμε μια εντεινόμενη τάση δραστικής συρρίκνωσης της εργατικής αριστοκρατίας, τουλάχιστον με τη μορφή ύπαρξης προνομιούχων, μεγάλων τμημάτων της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων χωρών.

Ας προσεγγίσουμε αυτό το ζήτημα πιο αναλυτικά.

Κατά το Διεθνές Γραφείο Εργασίας με βάση τον ορισμό του οποίου ως άνεργος θεωρείται κάποιος ο οποίος στο διάστημα μιας εβδομάδας δεν έχει απασχοληθεί ούτε μια ώρα!!!), υπήρχαν σε όλον τον κόσμο το 2006 πάνω από 195 εκατομμύρια άνεργοι. ενώ ανάμεσα στους μη άνεργους υπήρχαν 1,37 δισεκατομμύρια «εργαζομένων απόλυτα φτωχών»,⁶ κάτι που αποδεικνύει ότι και πολλοί από εκείνους που απασχολούνται δεν αμείβονται για το χρόνο που εργάζονται, όσο είναι απαραίτητο για να διαβιώνουν σε στοιχειωδώς αξιοπρεπείς συνθήκες.

Πιο ειδικά όσον αφορά στην ΕΕ το ποσοστό της ανεργίας στο σύνολο των απασχολουμένων ήταν το 2005 8,7%. Σε αυτήν υπάρχουν χώρες όπως η Πολωνία που η ανεργία φτάνει στο 17,7%, ενώ σε κλασικές βιο-

μηχανικές χώρες όπως η Γερμανία και η Γαλλία έχουμε 9,5% ανέργους, στο Βέλγιο 8,4%, ενώ στη χώρα μας η ανεργία φτάνει στο 9,8%.⁷

Κατά μια ακραία εκδοχή, την οποία διατύπωσε πρώτος ο Ευγένιος Βαργκά⁸ το 1926, η ανεργία που μαστίζει τον καπιταλισμό είναι μια «οργανική ανεργία», δηλαδή «μια ανεργία που [στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες] βαδίζει παράλληλα με την καταπληκτική αύξηση του όγκου της παραγωγής».⁹

Την ίδια άποψη υποστηρίζει στη σύγχρονη εκδοχή της μεταξύ άλλων ο Κλοντ Μπιτό κατά τον οποίο έχουμε να κάνουμε με μια απόλυτη μείωση του αριθμού των εργαζομένων και ως εκ τούτου και παράλληλα μια απόλυτη πτώση του ποσοστού κέρδους.¹⁰

Αν πράγματι συνέβαινε κάτι τέτοιο, αν δηλαδή οι τάσεις, τις οποίες περιγράφει ο Μαρξ, είχαν φθάσει στο σημείο να λειτουργούν με απόλυτο τρόπο, τότε όπως υποστήριζε ο ίδιος, θα οδηγούμαστε σε μια επαναστατική κατάσταση. Μια «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, που θα λιγόστευε τον απόλυτο αριθμό των εργατών, δηλαδή που στην πράξη θα έκανε ικανό όλο το έθνος να πραγματοποιεί σε μικρότερο χρονικό διάστημα τη συνολική του παραγωγή, θα προκαλούσε επανάσταση, γιατί θα άφηνε χωρίς απασχόληση την πλειοψηφία του πληθυσμού».¹¹

Αλλά ακόμη και έτσι να μην έχουν τα πράγματα, δηλαδή να μην έχουμε στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες απόλυτη μείωση των εργαζομένων στην παραγωγή, το αποτέλεσμα για τους εργαζόμενους αυτών των χωρών, πάλι θα τείνει να είναι το ίδιο, στο βαθμό που αυτοί είναι υποχρεωμένοι να ανταγωνίζονται εκείνους των χωρών του Τρίτου κόσμου.

Στο βαθμό που το κεφάλαιο αδιαφορεί για τον χρόνο

που κερδίζει η κοινωνία από την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, και παράλληλα με την αντικατάσταση της παλιάς τεχνικής του βάσης, διευρύνει την παραγωγή πάνω στη παλιά τεχνολογική της βάση, τότε δεν θα έχουμε μείωση του απόλυτου αριθμού των εργατών σε όλους τους κλάδους και σε όλες τις χώρες.¹² αλλά μετακίνηση της παραγωγικής δραστηριότητας εκεί όπου το κεφάλαιο μπορεί να αποσπάσει ένα μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους.

Όμως ποιες είναι σήμερα σε μια περίοδο κατά την οποία υπάρχει μια έντονη «περιπλοκή όλων των λαών στο δίχτυ της παγκόσμιας αγοράς»,¹³ οι συνέπειες αυτής της μετακίνησης για τους εργαζόμενους των αναπτυγμένων χωρών;

Ο Σούλτε-Γκέβερνιτς μελετητής του Βρετανικού ιμπεριαλισμού, στον οποίο παραπέμπει ο Λένιν, υποστήριζε ότι ο κίνδυνος του ιμπεριαλισμού είναι ότι «η Ευρώπη θα φορτώσει τη σωματική δουλειά [...] στις πλάτες της έγχρωμης ανθρωπότητας, ενώ η ίδια θα επαναπαύτει στο ρόλο του εισοδηματία προετοιμάζοντας ίσως έτσι την οικονομική και αργότερα την πολιτική χειραφέτηση των έγχρωμων φυλών».¹⁴

Αν πράγματι μέχρις ένα βαθμό αυτό ίσχυε μέχρι σήμερα, δεν φαίνεται πια να μπορεί να συνεχίζει η εργατική τάξη των αναπτυγμένων χωρών, να μπορεί να διαβιώνει σαν εργατική αριστοκρατία στις πλάτες των λαών του Τρίτου κόσμου.

Αντίθετα φαίνεται να ισχύει εκείνο που προέβλεψε ο Ένγκελς, δηλαδή ότι «η υπερεργασία ενός τμήματος της εργατικής τάξης [εκείνου των εργαζομένων των χωρών του Τρίτου κόσμου] γίνεται η προϋπόθεση για την πλήρη ανεργία του άλλου τμήματος της εργατικής τάξης [των εργαζομένων των αναπτυγμένων χωρών]».¹⁵

Αλλά πέρα τούτου με δεδομένο ότι από τη μια «η μισθωτή εργασία στηρίζεται αποκλειστικά στο συναγωνισμό ανάμεσα στους ίδιους τους εργάτες»,¹⁶ και ότι από την άλλη «το πιο ενδόμυχο μυστικό» [...], αλλά και «η μόνιμη τάση του [κεφαλαίου γενικότερα] είναι να υποβιβάσει τους εργάτες ίσαμε το μηδενικό επίπεδο»,¹⁷ η τάση του κεφαλαίου είναι να ισοπεδώνει το επίπεδο αμοιβών και διαβίωσης των εργατών των αναπτυγμένων χωρών με εκείνο των εργατών των χωρών του Τρίτου κόσμου.

Όπως αναφέρεται στο *Κεφάλαιο ένας Άγγλος συγγραφέας* του 18ου αιώνα έγραφε: «Στην Γαλλία η εργασία είναι κατά ένα ολόκληρο τρίτο φτηνότερη απ' ό.τι στην Αγγλία: γιατί οι Γάλλοι φτωχοί [εργάτες] εργάζονται σκληρά, ενώ η τροφή και το ντύσιμό τους είναι πενιχρά [...] έτσι που πράγματι ξοδεύουν καταπληκτικά λίγο χρήμα». Ακολουθεί μια λεπτομερής περιγραφή των «ταπεινών» διατροφικών συνηθειών των Γάλλων εργατών και το κείμενο συνεχίζει: «Φυσικά είναι δύσκολο να πετύχουμε μια τέτοια κατάσταση, δεν είναι όμως αδύνατον να την πετύχουμε. πράγμα που το αποδείχνει η ύπαρξή της τόσο στη Γαλλία όσο και στην Ολλανδία».¹⁸

Προς την ίδια κατεύθυνση Άγγλοι ιδιοκτήτες ορυχείων, έγραφαν στους *Times* το 1866 και 1867 για τους Βέλγους εργάτες, ότι «δεν ζητούσαν¹⁹ και δεν έπαιρναν περισσότερα ή λιγότερα από τα απολύτως απαραίτητα που χρειάζονται για να ζουν». ²⁰ Και με βάση αυτή τους τη συμπεριφορά οι Βέλγοι θα έπρεπε να αποτελούν παράδειγμα προς μίμηση, «υποδείγματα εργατών» για τους «προνομιούχους» Άγγλους εργάτες.

Θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως κάτι τέτοιο δεν ισχύει στην εποχή μας.

Αν óμως στη θέση της τότε Γαλλίας, της Ολλανδίας, ή του Βελγίου, βάλουμε τη σημερινή Πολωνία, ή κάποιο άλλο από τα νέα μέλη της ΕΕ με χαμηλό επίπεδο μεροκάματου ή μισθού και στη θέση της τότε κραταιάς Αγγλίας τις σύγχρονες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης, θα έχουμε μπροστά μας το πνεύμα της περίφημης οδηγίας Μπολκενστάιν.

Αυτή αν και εμφανίστηκε από τον Ολλανδό εμπνευστή της και τους υπόλοιπους ευρωπαίους υποστηριχτές της σαν κορυφαίο δείγμα εκσυγχρονισμού, στην πραγματικότητα μας γυρίζει πίσω στο 19ο αιώνα, ή ακριβέστερα εντάσσεται στην πάγια στρατηγική του κεφαλαίου, η οποία παραμένει αμετάβλητη ανά τους αιώνες, και η οποία όπως αποκαλύπτει ο Μαρξ δεν είναι άλλη από την προς τα κάτω ισοπέδωση των συνθηκών ζωής των εργαζομένων.

Óμως οι τελικές επιδιώξεις του κεφαλαίου ως προς αυτήν την προς τα κάτω ισοπέδωση των εργαζομένων δεν περιορίζονται στην Ευρώπη. Και ο Μαρξ πάντα επίκαιρος, είναι και πάλι παρών για να μας αποκαλύψει τι πρόκειται να ακολουθήσει.

«Αν η Κίνα γίνει μεγάλη βιομηχανική χώρα, δεν βλέπω πώς ο εργατικός πληθυσμός της Ευρώπης θ' αντέξει στον αγώνα, χωρίς να κατέβει ίσαμε το επίπεδο των ανταγωνιστών του», είναι η εκτίμηση του μέλους του Αγγλικού κοινοβουλίου κυρίου Στάμπλτον του 1873, που περιέχεται σαν υποσημείωση στην τρίτη έκδοση του *Κεφάλαιου* του Μαρξ, όπου και συμπληρώνεται ότι «σήμερα προχωρήσαμε πολύ πιο πέρα χάρη στο συναγωνισμό που γίνεται στην παγκόσμια αγορά [...] Όχι πια ηπειρωτικά, αλλά κινέζικα μεροκάματα, αυτός είναι τώρα ο σκοπός που επιδιώκει το αγγλικό κεφάλαιο».²¹

Και πράγματι το ευρωπαϊκό κεφάλαιο δεν περιορίζεται στην ενδοευρωπαϊκή προς τα κάτω ισοπέδωση.

Ήδη σήμερα στην πράξη, και ίσως αύριο και με οδηγίες τύπου Μπολκενστάιν, που θα αφορούν όχι πια στην Ευρώπη, αλλά στο παγκόσμιο χωριό, το κεφάλαιο με την μετατόπιση των δραστηριοτήτων του σε χώρες εκτός Ευρώπης με χαμηλό κόστος και άθλιες συνθήκες εργασίας, πιέζει την εργατική τάξη των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών καπιταλιστικών χωρών. Και αυτή η πίεση τείνει να γίνει αφόρητη κάτω από τις συνθήκες του όλο και αυξανόμενου κύματος ανεργίας.

Όπως με βάση μια μετεωρολογική θεωρία²² «το φτερούγισμα μιας πεταλούδας στο Πεκίνο μπορεί να ξεσηκώσει μια καταιγίδα στη Νέα Υόρκη», σήμερα πια οι τραγικές συνθήκες των εργατών του Τρίτου κόσμου, τείνουν να συμπαρασύρουν και εκείνες των εργατών των αναπτυγμένων χωρών.

Από την άλλη βεβαίως, το κεφάλαιο απαιτεί από τους εργαζόμενους των μη αναπτυγμένων χωρών, για να τους προσφέρει εργασία, για να εξάγει σε αυτές παραγωγικό κεφάλαιο, να ξεχάσουν μια για πάντα ότι μπορεί να κατακτήσουν τα επίπεδα διαβίωσης της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων χωρών.

Προς αυτήν την κατεύθυνση είναι ενδεικτικό αυτό που συμβαίνει στη σύγχρονη Κίνα του μονοκομματικού καπιταλισμού, όπου οι συνθήκες εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης θυμίζουν συχνά συνθήκες περιόδου πρωταρχικής συσσώρευσης. Εκεί λοιπόν, με βάση διάφορες διασταύρωμένες μαρτυρίες γίνονται μετακινήσεις παραγωγικών κεφαλαίων από τις πιο αναπτυγμένες περιοχές όπως για παράδειγμα εκείνη της Σαγκάης προς την βαθειά ενδοχώρα όπου τα μεροκάματα και γενικότερα οι συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης είναι ακόμη πιο άθλιες.

Σε ένα γενικότερο επίπεδο από τη μια, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Σταύρος Μαυρουδέας, επιβεβαιώνεται η θέση του Λένιν για την ανισομερή ανάπτυξη με δεδομένο ότι η σύγχρονη «αυξημένη διεθνοποίηση όχι μόνο δεν μειώνει το χάσμα αναπτυγμένων και λιγότερο αναπτυγμένων οικονομιών, αλλά αντιθέτως το αυξάνει καθώς κατά κανόνα λειτουργεί προς όφελος των πρώτων»,²³ από την άλλη αυτή η διεθνοποίηση οδηγεί στην προς τα κάτω ισοπέδωση των εργαζομένων. στην παραπέρα εκμετάλλευσή τους.

Αν στα παραπάνω προσθέσουμε όλα εκείνα τα μέτρα που παίρνει το κεφάλαιο και τα οποία κατατείνουν στην ένταση της εκμετάλλευσης όσων έχουν την τύχη να έχουν κάποια εργασία, όπως την παράταση της εργάσιμης μέρας, τον περιορισμό ή και την κατάργηση της άδειας μετ' αποδοχών, που για παράδειγμα στην μητρόπολη του καπιταλισμού στις ΗΠΑ κυμαίνεται από 9 ημέρες το χρόνο για τους ανασφάλιστους, έως 12 ημέρες το χρόνο για τους ασφαλισμένους,²⁴ την επιμήκυνση του χρόνου συνταξιοδότησης, την εντατικοποίηση της εργασίας, την επίθεση κατά των δικαιωμάτων των εργαζομένων, τις σε βάρος τους αλλογές των εργασιακών σχέσεων, την έκρηξη της μερικής απασχόλησης,²⁵ τις περικοπές στην κοινωνική πρόνοια, το γεγονός ότι οι νέοι εργαζόμενοι εντάσσονται στην παραγωγή με όλο και λιγότερα δικαιώματα... τότε εύκολα μπορούμε να κατανοήσουμε ότι σύντομα όχι μόνο δεν θα μπορεί πια να γίνεται λόγος για δυνατότητα ύπαρξης μαζικής εργατικής αριστοκρατίας στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. όπως συμβαίνει μέχρι σήμερα, αλλά οι εργαζόμενοι αυτών των χωρών μάλλον θα τείνουν όλο και περισσότερο να ενταχθούν στο συνεχώς επεκτεινόμενο γκέτο στο οποίο ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων του πλανήτη.

Αυτή η τάση ενισχύεται παραπέρα αν την εντάξουμε στην ευρύτερη τάση γενίκευσης της μισθωτής εργασίας και έντασης του διπολισμού των δυτικών κοινωνιών. Έτσι εκπίπτει μια από τις θεμελιακές υλικές βάσεις της συναινετικής ενσωμάτωσης.

Από μια άλλη οπτική γωνία η διεύρυνση της εμπορευματοποίησης συνεχίζεται.

Τομείς που μέχρι σήμερα ξέφευγαν σε μεγάλο βαθμό από αυτήν, όπως η περιθαλψη και η εκπαίδευση, ή και νέοι τομείς όπως τα γονίδια ή το software, υποτάσσονται σε αυτήν.²⁶ Πέρα από το γεγονός ότι η ιδιωτικοποίηση-εμπορευματοποίηση θα χειροτερεύσει το επίπεδο διαβίωσης της εργατικής τάξης, κάτι που γίνεται πιο άμεσα αισθητό στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», είναι βέβαιο ότι αυτή η γενίκευση της εμπορευματοποίησης θα έχει συνέπειες στην αποξένωση, την πραγμοποίηση, το φετιχισμό.

Από τη μια είναι προφανές ότι όλα αυτά θα συνεχίζονται και θα ενισχύονται.

Με την παραπέρα επέκταση της εμπορευματοποίησης σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και την αναγωγή του χρήματος σε μοναδικό κριτήριο της κοινωνικής πραγματικότητας, βρισκόμαστε μπροστά σε μια «καπιταλιστική σχιζοφρένια» υπό την έννοια ότι έχουμε πια να κάνουμε με τη ρήξη ανάμεσα στην εμπορευματική οικονομία και τις απωθημένες κοινωνικές προσδοκίες,²⁷ τελικά με τη ρήξη άναμεσα στην κεφαλαιοκρατική τάξη πραγμάτων και την ανθρώπινη υπόσταση.

Αν αντιμετωπίσουμε το ζήτημα από την οπτική γωνία της αποξένωσης, η οποία υπενθυμίζω ότι ορίζεται σαν μετατροπή κάποιου αντικειμένου που ανήκει στον άνθρωπο-εργαζόμενο σε κάτι ξένο, αλλότριο και εχθρι-

κό προς αυτόν, τότε κάτω από τις συνθήκες κυριαρχίας της «γενικής διάνοιας», η εμμονή του κεφαλαίου να διατηρεί υπό την κυριαρχία του όχι μόνον τα υλικά μέσα παραγωγής, όχι μόνον τα προϊόντα της εργασίας, όχι μόνον τον εργαζόμενο σαν φορέα του εμπορεύματος της εργατικής δύναμης, αλλά ολόκληρη την ανθρώπινη υπόσταση. σαν φορέα της επιστήμης, της γνώσης και της πληροφόρησης, έχει σαν συνέπεια να οξύνει στο έπακρο την αντίθεση ύπαρξης, ουσίας, να στρέφει με ακόμη μεγαλύτερη οξύτητα την κεφαλαιοκρατική υπόσταση του ανθρώπου ενάντια στην ανθρώπινη ουσία.

Είναι μήπως τυχαίο ότι στην εποχή μας η αποξένωση, η οποία τείνει πια να πάρει το χαρακτήρα της ανθρώπινης μετάλλαξης, προσλαμβάνει ακραίες μορφές όπως είναι η εξάρτηση από τα ναρκωτικά, ή τα ψυχοφάρμακα; Ή μήπως είναι τυχαία η εξάπλωση καταθλιπτικών ή άλλων παρόμοιων παθολογικών συμπτωμάτων, σε μεγάλες μερίδες του πληθυσμού των αναπτυγμένων χωρών;

Από αυτήν τη σκοπιά η αντίσταση στις ποικίλες αποξενώσεις που έχουν φθάσει σε ακραίες μορφές εκδήλωσής τους και οι οποίες συνδέονται με τη γενίκευση της εμπορευματοποίησης, μπορεί να συμβάλει στη σχετικοποίηση της απήχησης της οικονομικής φαινομενικότητας,²⁸ και τελικά στην αντίδραση απέναντι στο ίδιο το σύστημα που είναι υπεύθυνο για τη γέννησή τους.

Ταυτόχρονα επειδή όπως είδαμε και στο τρίτο κεφάλαιο, η εμπορευματοποίηση τομέων όπως η επιστήμη και η γνώση και γενικότερα η «γενική διάνοια». δεν είναι δυνατόν να αποστερήσει τον εργαζόμενο κάτοχό τους από αυτές, όπως συμβαίνει με τα υλικά προϊόντα-

εμπορεύματα. είναι πιο δύσκολο αυτές να λειτουργήσουν σαν λατρευτικά είδωλα φετίχ. Αντίθετα η εμμονή του κεφαλαίου να τις αντιμετωπίζει σαν ιδιοκτησία του είναι δυνατόν να συμβάλει στην αποκάλυψη και του φετιχισμού των υλικών εμπορευμάτων και του χρήματος.

Άλλωστε, από ένα σημείο και μετά, η αναποτελεσματικότητα και μόνο του ιδιωτικού κερδοκεντρικού συστήματος που λειτουργεί με ποσοτικούς όρους, με όρους αξίας και πρόταξης της μορφής της αφηρημένης εργασίας και η ανάδειξη της υπεροχής μη εμπορευματικών μορφών. Ιδιαίτερα εκεί όπου, όπως στην παιδεία ή την υγεία το ζητούμενο είναι η ποιότητα, μπορεί να συμβάλει στην απομυθοποίηση του χρήματος και του φετιχισμού του.

Από μια άλλη οπτική γωνία η γενικότερη νεοφιλελεύθερη λογική της εξατομίκευσης των μέχρι πρότινος ενιαίων, γενικών ρυθμίσεων, αλλά και παροχών, και πιο ειδικά η επέκταση των ατομικών συμβολαίων σε βάρος των συλλογικών συμβάσεων, η ιδιωτικοποίηση και η εξατομίκευση στις παροχές υπηρεσιών, καθώς και η επέκταση της μερικής απασχόλησης, και της απόσταση τηλεαπασχόλησης, η πολυδιάσπαση μεγάλων συγκεντροποιημένων μονάδων, σε συνδυασμό με το εντεινόμενο κλίμα ανασφάλειας και το φόβο για το αύριο που κυριαρχεί, είναι παράγοντες οι οποίοι μπορεί να συμβάλουν στην αποσύνθεση των μέχρι πρόσφατα κυρίαρχων μορφών της εργατικής κοινωνικοποίησης, να συμβάλουν στην εξατομίκευση των συμπεριφορών, η οποία και οδηγεί στην παραπέρα αποσάθρωση της όποιας ταξικής συνείδησης και στην επίταση της ενσωμάτωσης.

Παράλληλα, η αναγωγή του ανταγωνισμού σε θεμελιακή αξία των σύγχρονων κοινωνιών είναι βέβαιο ότι

συμβάλει προς την ίδια κατεύθυνση, επιβραβεύοντας την αποστασιοποίηση του ατόμου από την κοινότητα και την εχθρότητα ανάμεσα στα άτομα.

Όμως οι ίδιες αυτές διαδικασίες είναι δυνατόν να επενεργήσουν και αντίστροφα. Η ίδια η πολύμορφη περιθωριοποίηση μεγάλων τμημάτων της εργατικής τάξης, ή ακόμη και ο φόβος αυτής της περιθωριοποίησης μπορεί να οδηγήσει στη διαμόρφωση ενός νέου κοινού συλλογικού πεπρωμένου, είναι δυνατόν να σηματοδοτήσει νέες μορφές συλλογικής συνείδησης.²⁹

Κάτι τέτοιο, έστω και αν αυτό είχε καθαρά τον χαρακτήρα μιας αρνητικής κραυγής απόγνωσης, δίχως να εμπεριέχει κάποια εναλλακτική προοπτική, σηματοδοτύσαν και οι εξεγέρσεις των νέων κολασμένων στα λαϊκά γκέτο της Γαλλίας, οι οποίες στράφηκαν αποκλειστικά και μόνο ενάντια σε πράγματα-υλικά αγαθά, σύμβολα της εμπορευματικής κυριαρχίας, αλλά σε καμία περίπτωση ενάντια σε πρόσωπα.³⁰

Ταυτόχρονα η δεισιδαιμονία προς το αστικό κράτος μπορεί να πληγεί στο βαθμό που από τη μια αυτό γίνεται όλο και πιο ανίκανο να διεκπεραιώσει τις απαραίτητες για την κοινωνία γενικές λειτουργίες, πολλές από τις οποίες εναποθέτει πια σε ιδιώτες επιχειρηματίες και από την άλλη επειδή πέρα από τα μεγάλα υπεριαλιστικά κράτη, η νομιμοποίηση των περισσότερων από τα άλλα, πλήττεται από την αδυναμία τους να ελέγχουν κάτω από τις συνθήκες της αυξημένης διεθνοποίησης, την οικονομία τους.

Προς την ίδια κατεύθυνση συμβάλλει και το ότι η ίδια η αστική τάξη λειτουργεί πια κυνικά και αυτό επειδή έχει χάσει την αντικειμενική αρχική της καθολικότητα, την οποία είχε στη φάση της ανόδου και της απογείωσής της.

Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Χάμπερμανς η αστική συνείδηση όχι μόνον δεν αναζητά πια όπως κατά την περίοδο των αστικών επαναστάσεων τη θεμελίωσή της στις οικουμενικές αξίες που απορρέουν από το φυσικό δίκαιο, αλλά αντίθετα προβαίνει συχνά σε στυγνές παραβιάσεις αυτών των αρχών, πλήγτοντας έτσι την ίδια την οικουμενική της εικόνα.³¹

Έτσι η αποχή από την πολιτική και η αδιαφορία, αν όχι η απέχθεια προς αυτήν, μπορεί από την μια να υπο-
νηλώνει την ένταση του ατομικισμού και την απαξίωση
:ων δυνατοτήτων της όποιας συλλογικής δράσης, από
:ην άλλη όμως μπορεί να υποδηλώνει και τη συνειδητο-
τοίηση της κενότητας των δικαιωμάτων του πολίτη,
:ην απαίτηση για μια άμεση συμμετοχική δημοκρατία,
:ην οποία από την ίδια του τη φύση είναι αδύνατον να
τροσφέρει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής.

Όσον αφορά πιο ειδικά στον παραπλανητικό ρόλο, του μέχρι σήμερα έπαιζαν τα δικαιώματα του πολίτη :αι πιο ειδικά το γενικό εκλογικό δικαίωμα, αυτά είναι τολύ πιθανόν να απαξιωθούν στη λαϊκή συνείδηση με
ιεδομένο ότι υπάρχει μια σαφής τάση απομάκρυνσης ων πολιτών από τα πραγματικά κέντρα της λήψης
ιποφάσεων όπως για παράδειγμα το Διεθνές Νομιματικό Ταμείο, τις διάφορες διεθνείς τράπεζες, όπως
· Ευρωπαϊκή, ή η Παγκόσμια Τράπεζα, την ΕΕ, συνατήσεις όπως εκείνη των G8 (των οχτώ πλουσιότερων ωρών του κόσμου) το NATO ακόμη και τον ΟΗΕ, που υθμίζουν τις τύχες του κόσμου πέρα από κάθε λαϊκό λεγχο έστω και σαν εκείνο το σαφώς περιορισμένο ων αστικών κοινοβουλίων.

Αλλά και σ' ένα γενικότερο επίπεδο η γενικευμένη αρβαρότητα είναι δυνατόν να προκαλέσει αντιδράσεις, οι οποίες μπορεί τελικά να προσλάβουν ένα αντι-

καπιταλιστικό χαρακτήρα, κάτι που ήδη σ' ένα βαθμό εκφράζεται αν και αποσπασματικά, τόσο από τα κινήματα κατά της παγκοσμιοποίησης όσο και από επί μέρους σε εθνικό επίπεδο κινητοποιήσεις.

Τέλος, επειδή είναι προφανές ότι μια αντιδραστική οικονομική και κοινωνική πολιτική δεν είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτή συναντεικά. η αστική τάξη είναι υποχρεωμένη να χρησιμοποιεί όλο και πιο έντονα την πολιτική βία, σε συνδυασμό πάντοτε με την οικονομική, να προσφεύγει όλο και περισσότερο σε μορφές καταναγκαστικής ενσωμάτωσης, για να διατηρηθεί στην εξουσία.

Όλο το πλέγμα των αντιτρομοκρατικών μέτρων που περιιρίζουν σαφώς τις λαϊκές ελευθερίες και τα δικαιώματα, στο όνομα δήθεν της ασφάλειας, το οποίο και ακολούθησε την 11η του Σεπτέμβρη, αποτελεί την πιο κραυγαλέα απόδειξη αυτού του αυταρχικού κατήφορου των αστικών δημοκρατιών, και της μετατόπισης του κέντρου βάρους από τη συναίνεση στη βία, ως κυρίαρχου μέσου επιβολής της αστικής εξουσίας.

Αντίστοιχα σε διεθνές επίπεδο η υπεριαλιστική διεθνοποίηση κάθε άλλο παρά συντελείται με τη συναίνεση των λαών. Αυτή μάλλον επιβάλλεται είτε μέσω της ανοιχτής βίας είτε μέσω του διεθνούς οικονομικού καταναγκασμού. Και αυτός είναι και ο λόγος που οι ΗΠΑ, αναμφισβήτητα πρωτοπόρες ως προς τη στρατιωτική ισχύ, έχουν αναχθεί σε πρωτοπόρα υπεριαλιστική δύναμη.

Από αυτήν τη σκοπιά ισχύει απόλυτα η ανάλυση του Λένιν όταν χαρακτηρίζει τον υπεριαλισμό σαν «αντιδραση σε όλη τη γραμμή».³²

Όμως αν είναι βέβαιο ότι «μια βίαιη τάξη πραγμάτων δεν μπορεί να διατηρηθεί παρά με την βία», όπως

γράφει ο Μαρξ σε γράμμα του στον Ruge τον Μάη του 1843.³³ είναι επίσης βέβαιο ότι καμιά εξουσία δεν είναι δυνατόν να διατηρηθεί για πολύ αν αυτή στηρίζεται μόνον ή κυρίως στη βία.

Το ζητούμενο είναι να διερευνηθεί πώς θα αντιδράσει η εργατική τάξη των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών απέναντι σε αυτά τα νέα δεδομένα.

6.2. Το μεγάλο δίλημμα: η στάση της εργατικής τάξης

Βρισκόμαστε μπροστά σε μια κατάσταση όπως αυτή που περιγράφει ο Λούκατς: «Όταν «η στιγμή του περάσματος στο «βασίλειο της ελευθερίας» είναι αντικείμενικά δοσμένη [...] όταν η τελική οικονομική κρίση του καπιταλισμού έχει ξεκινήσει, το πεπρωμένο της επανάστασης (και μαζί με αυτήν της ανθρωπότητας) εξαρτάται από την ιδεολογική ωριμότητα του προλεταριάτου, από την ταξική του συνείδηση». ³⁴

Κάτω λοιπόν από τις σύγχρονες συνθήκες της κρίσης του καπιταλισμού, η οποία όπως είδαμε εκδηλώνεται όλο και πιο έντονα με τη μορφή της γενικευμένης βαρβαρότητας και πλήττει πολύμορφα την κατάσταση της εργατικής τάξης, πώς θα αντιδράσει αυτή η τελευταία; Θα συνεχίσει να αποδέχεται μοιρολατρικά αυτήν την επιδείνωση που από τη μια με τους πολέμους και την οικολογική καταστροφή θέτει σε κίνδυνο το ίδιο το μέλλον της ανθρωπότητας και από την άλλη όλο και περισσότερο την παρασύρει προς συνθήκες που μοιάζουν με εκείνες της εποχής της πρωταρχικής συσσώρευσης, ή θα αντιδράσει αρχικά αρνητικά, μια και η πρώτη στιγμή της επανάστασης είναι καθαρά αρνητική, και στη συνέχεια διεκδικώντας μια άλλη κοινωνία;

Η εργατική τάξη θα οδηγηθεί σε ακόμη μεγαλύτερη υποταγή ή αρχικά στην αντίσταση και την ανυποταγή και στη συνέχεια στην εξέγερση;

Ας θυμηθούμε ότι η διαλεκτική αρχή της αλληλοδιείσδυσης των αντιθέτων μας διδάσκει ότι ένα πράγμα, ένα γεγονός, ένας θεσμός, μια διαδικασία, ένα σύστημα, δεν είναι μόνον αυτό που φαντάζει να είναι σε ένα ορισμένο χρονικό ή χωρικό σημείο. δηλαδή στα πλαίσια ορισμένων συνθηκών.

Από μια πιο κλειστή οπτική γωνία, μια καθιερωμένη μορφή συμβιβασμού ανάμεσα στις τάξεις δεν είναι δυνατόν να διαρκέσει επ' αόριστο, πόσο μάλλον που. όπως είδαμε προηγουμένως, στην εποχή μας υποσκάπτονται οι αντικειμενικές βάσεις αυτού του συμβιβασμού που ούτως ή άλλως έχει τη μορφή της ύφεσης της ταξικής πάλης και ποτέ της κατάργησής της.

Έτσι για παράδειγμα οι εργαζόμενοι που μπορεί να αντιμετώπιζαν συναινετικά τον καπιταλισμό ή έστω να τον ανέχονται όταν είχαν μια δουλειά και διαβίωναν σχετικά καλά, μπορεί να αρχίσουν να προβληματίζονται έντονα απέναντί του από τη στιγμή που θα τους πλήξει η ανεργία, θα επιδεινώνεται η κατάστασή τους, θα απειλούνται τα δικαιώματα και οι ελευθερίες τους, θα βλέπουν τον ίδιο τον πλανήτη να κινδυνεύει... κ.ο.κ. όπως συμβαίνει στην εποχή μας.

Κάτω από τις παρούσες συνθήκες οι σύγχρονοι προλετάριοι βρίσκονται στη θέση που «είναι υποχρεωμένοι να οικειοποιηθούν το σύνολο των υπαρχουσών παραγωγικών δυνάμεων, όχι μόνο για να πετύχουν την αυτόνομη δραστηριότητα, αλλά απλούστατα για να διασφαλίσουν την ίδια τους την ύπαρξη»,³⁵ για να διασφαλίσουν την ύπαρξη του ίδιου του πλανήτη γη.

Εξ' αντικειμένου λοιπόν οι αγώνες για τη βελτίωση

των συνθηκών ζωής, ή έστω για την μη επιδείνωσή τους, που είναι αναπόφευκτη αν συνεχίσει να κυριαρχεί ο καπιταλισμός, δεν έχουν νόημα παρά αν συνδέονται άμεσα με τον αγώνα για μια άλλη κοινωνία

Άλλωστε όπως είδαμε η εποχή μας είναι η μοναδική στην ανθρώπινη ιστορία, κατά την οποία τουλάχιστον για τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες η πλέρια κομμουνιστική χειραφέτηση είναι δυνατή δίχως την παρεμβολή μιας μεγάλης διάρκειας σοσιαλιστικής μετάβασης, η οποία θα στοχεύει στην πάση θυσία ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η όποια επαναστατική συνείδηση διευκολύνεται να κατευθυνθεί προς τη διεκδίκησή της και να μην περιοριστεί σε ένα νέο-ρεφορμισμό, ο οποίος είναι μια καθαρή χίμαιρα.

Με άλλα λόγια αν μέχρι σήμερα η απόκλιση της προλεταριακής συνείδησης από την καπιταλιστική κυριαρχία δεν μπορούσε παρά να εντάσσεται σε μια αφηρημένη, ή τουλάχιστον πολύ απόμακρη δυνατότητα, στην εποχή μας εντάσσεται σε μια πραγματική δυνατότητα, που δεν είναι άλλη από την κομμουνιστική χειραφέτηση.

Στην εποχή μας, αποτελεί μια πραγματική δυνατότητα η ελεύθερία μέσα στην ύπαρξη, η αντιστοίχιση της ύπαρξης με την ουσία του ανθρώπου. Για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας η ελεύθερη βούληση δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά τη σύνειδητοποίηση αυτής της πραγματικής δυνατότητας, αυτής της ανάγκης του καινούργιου κόσμου και της άρνησης του παλιού.

Από την άλλη όμως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι δεν υπάρχει κάποιο σημείο X της κρίσης, το οποίο και θα σημάνει την επαναστατική συνείδητοποίηση, και τούτο

διότι μπορεί να συνεχίζει να υπάρχει μια διαφορά φάσης ανάμεσα στις αντικειμενικές συνθήκες και τη συνειδητοποίησή τους.

Επιπροσθέτως θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι ο ιστορικός χρόνος δεν είναι συνεχής.³⁶ Έτσι δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η νέες γενιές της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων χωρών θα βιώσουν το πισωγύρισμα των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης σαν τέτοιο, στο βαθμό που όσο περνούν τα χρόνια οι επόμενες γενιές δεν θα έχουν καν γνωρίσει τις «προνομιούχες» συνθήκες των περασμένων γενεών, και ακόμη στο βαθμό που η αγωνιστική κληρονομιά της εργατικής τάξης κινδυνεύει αλίμονο να χαθεί μέσα στην ιστορική ασυνέχεια.

Το ζητούμενο λοιπόν, είναι αν μέσα από αυτές τις αντιθέσεις, η εργατική τάξη θα συμπαρασυρθεί και η ίδια από την παρακμή του συστήματος, ή αν θα αντιδράσει σε αυτήν, αν η εντεινόμενη αρνητικότητά της θα την οδηγήσει στην παραπέρα ενσωμάτωση κάτω από χειρότερους απ' ό,τι μέχρι σήμερα όρους, ή στην εξέγερση.

Στην ιστορία υπήρξαν περιπτώσεις που όχι μόνον συνέβη το πρώτο, αλλά που μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης συνέβαλαν στα πιο αντιδραστικά πισωγύρισμα που γνώρισε η ανθρωπότητα. Τέτοια περίπτωση ήταν για παράδειγμα το ναζιστικό πισωγύρισμα, ενώ πιο πρόσφατα οι προεδρικές γαλλικές εκλογές του 2002, στις οποίες ο Λεπέν πλειοψήφησε στους άνεργους και τους μερικά απασχολούμενους.³⁷ Αντίθετα υπήρξαν περιπτώσεις όπως κατά την περίοδο της αντίστασης, οπότε σε πολλές χώρες τέθηκε στον έναν ή στον άλλο βαθμό και το κοινωνικό πρόβλημα.

Το αν η σύγχρονη εργατική τάξη, σαν συνέπεια της κρίσης του συστήματος, δικαιώνοντας τη Ρόζα Λούξε-

μπουργκ, οδηγήσει στην όξυνση την ταξική πάλη,³⁸ κάτι που θα ανυψώσει και το επίπεδο της επαναστατικής της συνείδησης, και τελικά στην κοινωνική επανάσταση, κανείς δεν μπορεί να το προεξόφλησει με βεβαιότητα.

Το μόνο βέβαιο είναι ότι από τη μια το αντικειμενικό υπόβαθρο της ενσωμάτωσης θα συνεχίσει να υποσκάπτεται και από την άλλη ότι το υλικό υπόβαθρο της κοιμουνιστικής χειραφέτησης, τουλάχιστον στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, είναι σήμερα κατακτημένο.

Με αυτά τα δεδομένα, ενώ κατά την περίοδο των παχιών αγελάδων του κεφαλαίου, η αποξένωση και ο φετιχισμός, και γενικότερα η ιδεολογική στρέβλωση της πραγματικότητας, ναι μεν δεν ισοσταθμίζονταν από μια βελτίωση των υλικών συνθηκών ζωής των εργαζομένων, μια που όπως εύστοχα τόνιζε ο Καστοριάδης «τα αφεντικά μπορούν να αυξήσουν τους μισθούς κατά 3% το χρόνο, όμως δεν μπορούν να μειώσουν την αποξένωση κατά 3% το χρόνο»,³⁹ από την άλλη όμως ωραιοποιούνταν σε ένα βαθμό από αυτήν τη βελτίωση, σήμερα αυτό, δεν είναι δυνατόν να συνεχιστεί.

Έτσι το πιο πιθανόν είναι, η ίδια η γυμνή πραγματικότητα, που θα βιώνει η σύγχρονη εργατική τάξη, η γενικευμένη βαρβαρότητα και η όξυνση της αρνητικότητάς της, με τη συνδρομή των απαραίτητων πάντοτε μεσολαβήσεων, να υπερισχύσει στη διαδικασία διαμόρφωσης της συνείδησής της, της ιδεολογικής στρέβλωσης την οποία γεννούν οι ίδιες αυτές συνθήκες και αναπαράγει η κυρίαρχη τάξη μέσω των ιδεολογικών της μηχανισμών.

Διαφορετικά ειπωμένο, αυτό σημαίνει ότι κάτω από τις σύγχρονες για το προλεταριάτο συνθήκες, η σχέση

με την πραγματικότητα, έτσι όπως αυτή «βιώνεται» από αυτό, ή όπως αυτό τη «φαντάζεται»,⁴⁰ διευκολύνεται να προσεγγίσει την πραγματική σχέση που το προλεταριάτο έχει αντικειμενικά μαζί της.

Μια τέτοια διαδικασία αποκάλυψης του πραγματικού προσώπου που κρύβεται πίσω από το ιδεολογικό προσωπείο του καπιταλισμού, μπορεί να ενισχυθεί από το γεγονός ότι η διέξοδος της κομμουνιστικής χειραφέτησης είναι σήμερα πιο άμεσα εφικτή, κάτι που δεν ίσχυε στο παρελθόν.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η εργατική τάξη διευκολύνεται να επιλέξει τελικά αυτήν τη δυνατότητα που προσφέρεται στην ανθρωπότητα, οπότε και η περίοδος που διανύουμε, θα μπορούσε να αντιστοιχηθεί με εκείνο το βαθύ σκοτάδι που κατά τον Μπρεχτ μέσα του βρίσκεται το μέλλον.⁴¹

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βλ. Louis Althusser, *Pour Marx*, ó.π., σελ. 143-144.
2. Samuel Holder, *Le prolétariat mondial: classe protestataire ou classe révolutionnaire?* in <http://culture.révolution.free.fr>.
3. Tony Cliff, *Les racines économiques du réformisme* in <http://www.marxists.org>, p. 17.
4. Rosa Luxemburg, *La dernière Lettre de Spartacus* in Rosa Luxemburg texts choisies, ó.π., σελ. 216.
5. Κ. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, τόμ. πρώτος, σελ. 668.
6. Βλ. <http://www.ilo.org/public/french/bureau/inf/2007/2.htm>.
7. Βλ. Eurostat, <http://europa.eu/keyfigures/work/howmany/index/fr.htm>.
8. Ούγγρος οικονομολόγος μέλος της εκτελεστικής επιτροπής της Κομμουνιστικής Διεθνούς από το 1920-1921 και από το 1928-1943.

9. Εισήγηση του Eugene Varga στην εκτελεστική επιτροπή της κομμουνιστικής Διεθνούς της 1ης Ιουνίου του 1929. Αναφέρεται από τον G. Bad, *Réflexion sur la crise finale* in Echanges no 93, printemps 2000. Αναδημοσίευση στο <http://mondialisme.org>, p. 3.
10. Claude Bitot, *Enquête sur le capitalisme dit triomphant*, Éditions Echanges et Mouvement Marseille.
11. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, τόμ. τρίτος, σελ. 333.
12. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, τόμ. τρίτος, σελ. 333.
13. Στο ίδιο, τόμ. πρώτος, σελ. 787.
4. Λένιν, *Λπαντα*, ό.π., τόμ. 27, σελ. 409.
5. Φρ. Ένγκελς, *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*, στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, ό.π., σελ. 158.
6. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 49.
7. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 621.
8. Στο ίδιο, σελ. 622.
9. Όπως σημειώνει ο Μαρξ «Στις αρχές του Φλεβάρη 1867 την απάντηση την έδωσε η απεργία των βέλγων εργατών ορυχείων του Μαρσιέν που την πνίξαν με καφτό μολύβι», στο ίδιο, σελ. 621.
10. K. Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 621.
11. Στο ίδιο, σελ. 622.
12. Του μετεωρολόγου Edward Lorenz.
13. Bλ. Σταύρος Μαυρουδέας, *To διεθνές καπιταλιστικό σύστημα και η συνεχιζόμενη επικαιρότητα της θεωρίας του ιμπεριαλισμού*, στο *Ιμπεριαλισμός: αντιθέσεις και αντιστάσεις*, ό.π., σελ. 76.
14. Bλ. εφημερίδα *Πριν*, Αρ. Φύλλου 834, Κυριακή 8 Ιουλίου 2007, που παραθέτει στοιχεία των Ευρωπαϊκών Συνδικάτων της 6ης Ιουλίου 2007, και εφημερίδα *Le Monde* όπου γίνεται λόγος για 14 ημέρες το χρόνο άδειας μετ' αποδοχών κατά μέσο όρο για τις ΗΠΑ, in *Le Monde* 31/05/2006.
15. Bλ. Paul Bocvara, *Projet communiste d'aujourd'hui*, in <http://espace-marx.org>.
16. Bλ. John Holloway, *Ας αλλάξουμε τον κόσμο χωρίς να καταλάβουμε την εξουσία*, ό.π., σελ. 389.

27. J. Milhau, *Actualité du marxisme*, in <http://www2b.ac-lille/philo/millhau.htm>, p. 8.
28. Στο ίδιο, σελ. 12.
29. Robert Castel, *Le brouillage des classes sociales*, in *Classes Sociales: retour ou renouveau?*, Éditions Syllepse, et Espace Marx, 2003, p. 16.
30. Βλ. Ρέμυ Χερέρα, *Η οικοδόμηση εναλλακτικών δυνατοτήτων. στο Ιμπεριαλισμός, αντιθέσεις και αντιστάσεις*, ό.π., σελ. 45.
31. Jürgen Habermans, *Après Marx*, ό.π., σελ. 300-301.
32. Λένιν, *Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, ό.π., τόμ. 27, σελ. 415.
33. K. Marx to Ruge Cologne, May 1843, in <http://www.marxists.org/archive/marx/index.htm>.
34. Lukacs, *Histoire et conscience de classe*, ό.π., σελ. 95.
35. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τόμ. πρώτος, σελ. 126.
36. Πρέβε Κοστάντο, *Το ασύγαστο πάθος, (Σκέψεις ενός μαρξιστή φιλοσόφου πάνω στην χρίσιμη καμπή της εποχής μας)*, Στάχυ, 1989, σελ. 152.
37. Robert Castel, *Le brouillage des classes sociales*, ό.π., σελ. 17.
38. Βλ. Rosa Luxemburg, *L'accumulation du capital*, Maspero, 1967, p. 165.
39. Αναφέρεται στο *Sur la decadence Théorie du declin ou declin de la théorie? «Théorie Communiste»*, <http://membreslycos.Fr/resdisint/>.
40. Βλ. Louis Althusser, *Pour Marx*, σελ. 240.
41. Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Για την αυτοκτονία του πρόσφυγα B. Μπ.* στο Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Ποιήματα. Μετάφραση και πρόλογος* Νάντια Βαλαβάνη, Σύγχρονη Εποχή, 1988, σελ. 252.

Ma και η ίδια η αηδία δημιουργεί φτερά και δυνάμεις που διατθέτονται τις πηγές.

ΦΡ. ΝΙΤΣΕ, «Ετσι μίλησε ο Ζαρατούστρα»

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ πάσχισαν να ερμηνεύσουν τον κόσμο για να συμβάλουν στην αλλαγή του στην κατεύθυνση της κομμουνιστικής χειραφέτησης.

Μια τέτοια αλλαγή που σήμαινε την αναγωγή σε κυρίαρχη της δραστηριότητας αυτοσκοπό απέναντι στην καταναγκαστική δουλειά στα πλαίσια μιας αταξικής, ακρατικής κοινωνίας, ήταν δυνατόν να ξεκινήσει, αλλά αδύνατον να ολοκληρωθεί στην εποχή τους στη βάση της τότε ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων. όσο κι αν οι ίδιοι προσπάθησαν να σπρώξουν το παρόν της εποχής τους στο μέλλον.

Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που τους οδήγησε να παρεμβάλουν την κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, το σοσιαλισμό, κατά τη διάρκεια του οποίου πέρα από την καταστολή της ισχυρής μειοψηφίας των τέως εκμεταλλευτών, πέρα από την τήρηση του ίσου δίκαιου για τους εργαζόμενους. πέρα από την προσπάθεια υπέρβασης της ως τότε κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας και αξιών, έμελλε να καλυφθεί και αυτή η υστέρηση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

Από αυτήν τη σκοπιά ο σοσιαλισμός είναι κάτι αντίστοιχο για τον κομμουνισμό, της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο.

Επίσης αυτή η ολοκληρωμένη κομμουνιστική χειραφέτηση, η ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, πολύ δύσκολα μπορούσε να επιτευχθεί στη Ρωσία του 1917, πόσο μάλλον που η εκεί επανάσταση δεν ακολουθήθηκε από αντίστοιχες επαναστάσεις στην αναπτυγμένη Δύση, και η καθυστερημένη Ρωσία επιβαρύνθηκε παραπέρα από τις ακόμη πιο καθυστερημένες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης.

Αντίθετα στην εποχή μας, η κομμουνιστική χειραφέτηση είναι εφικτή στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, στις οποίες έχει εκπληρωθεί η προϋπόθεση την οποία οι κλασικοί περιέγραφαν με τον πιο σαφή τρόπο σ' ένα απόσπασμα κρυμμένο θησαυρό των *Grundrisse*. Και αυτή η προϋπόθεση είναι η κυριαρχία της «γενικής διάνοιας» στην παραγωγή.

Ταυτόχρονα, κάτω από τις σύγχρονες συνθήκες των αναπτυγμένων χωρών, η αναγκαία πάντοτε σοσιαλιστική μετάβαση, σε αντίθεση με την πρώτη απόπειρα μετάβασης στον κομμουνισμό, πέρα από το χαρακτήρα της δικτατορίας με απεύθυνση τα απομεινάρια της αστικής τάξης και τη διεθνή αντίδραση, δεν χρειάζεται να έχει σαν κύριο στόχο της την κάλυψη της ανεπαρκούς για τον κομμουνισμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά τη διαμόρφωση της νέας κομμουνιστικής προσωπικότητας.

Έτσι ενώ η βιομηχανική ανάπτυξη του 19ου αιώνα αποτελούσε ένα επίπεδο υλικών παραγωγικών δυνάμεων που μπορούσαν, μέσα από χρίσεις και όλο και οξύτερες αντιθέσεις, να τιθασεύσουν οι σχέσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και το οποίο ήταν ταυτόχρονα

ανεπαρκές για την εδραιώση της κομμουνιστικής κοινωνίας. η σύγχρονη κυριαρχία της «γενικής διάνοιας», φορέας της οποίας είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, από τη μια δεν μπορεί να συμβαδίσει με την ιδιωτική ιδιοκτησία της γνώσης, της επιστήμης και της πληροφορίας, και από την άλλη μπορεί να αποτελέσει την υλική βάση της κομμουνιστικής χειραφέτησης.

Όμως για να υλοποιηθεί το πέρασμα στην κατώτερη φάση του κομμουνισμού, δεν αρκεί μόνο να έχει επιτευχθεί αυτό το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά χρειάζεται και η παρέμβαση του υποκειμενικού παράγοντα με τη μορφή της προλεταριακής επανάστασης που σημαίνει πράξη κατάργησης, ρήξης, και σε ένα βαθμό ασυνέχειας σε σχέση με τον παλιό κόσμο.

Να όμως που το σύγχρονο προλεταριάτο των αναπτυγμένων χωρών, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, δεν φαίνεται να ακολουθεί αυτόν το δρόμο. Αντίθετα κυριαρχείται από την τάση της ενσωμάτωσης, μια τάση που εκτρέφεται πρωτίστως από τις αντικειμενικές συνθήκες των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών.

Οι κλασικοί, στο μέτρο που το επέτρεπε η εποχή τους, εντόπισαν αυτό το πρόβλημα της ενσωμάτωσης, προσπάθησαν άμεσα ή έμμεσα να το ερμηνεύσουν και να βρουν τρόπους να το υπερβούν.

Η κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας, η αποξένωση, η πραγμοποίηση και ο φετιχισμός, η δεισιδαιμονία προς το αστικό κράτος και ο παραπλανητικός ρόλος των πολιτικών δικαιωμάτων και του ίσου αστικού δικαίου, η διαμόρφωση μιας εργατικής αριστοκρατίας στη βάση της εκμετάλλευσης των λαών των μη αναπτυγμένων χωρών, αποτελούν για τους κλασικούς παράγοντες που συμβάλουν στη συναινετική αποδοχή του κεφαλαιο-

κρατικού τρόπου παραγωγής. οι οποίοι και συνδυάζονται με τη βία, το φόβο της βίας και τον οικονομικό καταναγκασμό που αποτελούν τα θεμέλια της εκβιαστικής ενσωμάτωσης.

Και επειδή ακριβώς κάτω από την επιφροή αυτών των παραγόντων η αυθόρυμη συνείδηση της εργατικής τάξης δεν εκδηλώνεται άμεσα και αυθόρυμητα ως επαναστατική, οι κλασικοί έσπευσαν να παρεμβάλουν μια σειρά μεσολαβήσεις ακριβώς για να μετατρέψουν την εν δυνάμει επαναστατικότητα του προλεταριάτου σε πραγματική επαναστατικότητα.

Παρ' όλα αυτά υποτίμησαν τη δυναμική της ενσωμάτωσης. Αυτό οφείλεται στο ότι από τη μια το ρεύμα της ενσωμάτωσης δεν είχε προσλάβει στην εποχή τους τη σημερινή του διάσταση, μια και μέχρις ένα βαθμό αυτό φαίνεται να μεγεθύνεται παράλληλα με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, και από την άλλη στο ότι υπερεκτίμησαν τις αντιστάσεις της εργατικής τάξης, και ίσως του ρόλου των μεσολαβήσεων όπως το κόμμα.

Έτσι για την ώρα τουλάχιστον, ούτε οι μεσολαβήσεις που πρόταξαν, πολλές άλλωστε από τις οποίες παρασύρθηκαν από το παλιρροιακό κύμα της ενσωμάτωσης πολύ πιο γρήγορα και βαθύτερα απ' ό,τι το αυθόρυμητο εργατικό κίνημα. δεν στάθηκαν ικανές αν όχι να αντιστρέψουν, τουλάχιστον να περιορίσουν το ρεύμα της ενσωμάτωσης.

Είναι αυτή η τάση αντιστρέψιμη, και κάτω από ποιες συνθήκες;

Όπως είναι γνωστό υπάρχουν ρεύματα όπως εκείνο της «Κριτικής θεωρίας» που όχι μόνον απαντούν αρνητικά στο παραπάνω ερώτημα, αλλά και αποκαθηλώνουν την εργατική τάξη από το βάθρο του πανανθρώπινου απελευθερωτή στο οποίο την είχαν ανυψώσει οι

κλασικοί. Υπάρχουν ακόμη άλλοι όπως ο Νέγκρι¹ που αντικαθιστούν την εργατική τάξη με την ασαφή κοινωνικά κατηγορία του «πλήθους», μόνου ικανού να αντιπαρατεθεί στην «Αυτοκρατορία» που με τη σειρά της σαν ο σύγχρονος καουτσουκός υπεριμπεριαλισμός έρχεται να αντικαταστήσει τον ιμπεριαλισμό. Υπάρχουν τέλος εκείνοι οι οποίοι ανάγοντας στην ουσία την εργατική αριστοκρατία σε ένα μαζικό αλλά και μόνιμο φαινόμενο, έσπευσαν να αμφισβητήσουν την ίδια την ύπαρξη της εργατικής τάξης στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και να υποστηρίξουν ότι αυτή έχει αντικατασταθεί από μια νέα «μεσαία τάξη» μισθωτών.²

Επειδή σε αντίθεση με τις παραπάνω απόψεις συνέχιζω να πιστεύω ότι η σύγχρονη εργατική τάξη είτε με την παραδοσιακή της μορφή είτε με τη μορφή του φορέα της «γενικής διάνοιας» αποτελεί το εν δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο της εποχής μας, και επειδή ταυτόχρονα αρνούμαι να αποδεχτώ την παρηγορητική αν και μεταφυσικού χαρακτήρα πίστη στην αναπόφευκτη εκδήλωση του επαναστατικού πεπρωμένου της και κατ' επέκταση την πίστη στην νομοτελειακή έλευση της κομμουνιστικής χειραφέτησης, επεδίωξα να αναζητήσω τι είναι εκείνο που μπορεί να αλλάξει αυτήν την τάση της ενσωμάτωσης.

Κατέληξα στο συμπέρασμα ότι αυτό δεν μπορεί παρά να είναι οι ίδιες οι συνθήκες και οι αντιθέσεις που γεννάνται ο σύγχρονος καπιταλισμός. Δηλαδή η καπιταλιστική βαρβαρότητα που εκδηλώνεται με τη μορφή του σύγχρονου ιμπεριαλισμού και της νεοφιλελεύθερης πολιτικής και η οποία αποτελεί τη μοναδική απάντηση που διαθέτει το κεφάλαιο στην κρίση που προκαλεί η αναπόφευκτη γι' αυτό τάση εξοστρακισμού της άμεσης ζωντανής εργασίας από την παραγωγή.

Μέχρι σήμερα ήταν οι ίδιες υλικές συνθήκες που καθιστούσαν δυνατή τη χειραφέτηση, οι οποίες εμπόδιζαν τη συνειδητοποίησή της.

Η διαγραφόμενη επιδείνωση αυτών των συνθηκών θα συμπαρασύρει στο ξεπεσμό και την ίδια την εργατική τάξη, ή αντίθετα θα οδηγήσει στη μετατροπή της αρνητικότητάς της σε θετικότητα;

Η βούληση του συλλογικού επαναστατικού υποκειμένου θα συναντηθεί με την πραγματική δυνατότητα της εποχής μας και θα αποκλίνει από τη βαρβαρότητα, ή θα συμπαρασυρθεί από αυτήν;

Τελικά θα κυριαρχήσει ο κομμουνισμός ή η βαρβαρότητα;

Ιδού το μεγάλο δίλημμα της εποχής μας.

Πάντως παρά τις δυσκολίες θέλω να ελπίζω πως τελικά η αηδία απέναντι στην αναπόφευκτη βαρβαρότητα και ο εκφυλισμός της ίδιας της ανθρώπινης υπόστασης, στην οποία οδηγεί ο καπιταλισμός, θα δημιουργήσει όπως ήθελε να ευελπιστεί ο Νίτσε «φτερά και δυνάμεις που διαισθάνονται τις πηγές».³

Όσο για μας που έχουμε συνειδητοποιήσει την πραγματική δυνατότητα της κομμουνιστικής χειραφέτησης, αποτελεί ελάχιστη υποχρέωσή μας, στα πλαίσια του αγώνα για την επαναστατική ανατροπή του καπιταλισμού, να προβάλουμε αυτήν την προοπτική, ως την εφικτή, αναγκαία και λυτρωτική εναλλακτική διέξοδο απέναντι στη σύγχρονη βαρβαρότητα.

Έστω και αν για την ώρα δεν φαίνεται να υπάρχουν παρά ελάχιστα αυτιά που μας ακούνε, όπως λέει και ο Καζαντζάκης, καλούμαστε να συνεχίσουμε να τραγουδάμε το σκοπό της χειραφέτησης.⁴

Αυτόν τον στόχο επεδίωξα να πετύχω και μέσα από τούτη τη σύντομη μελέτη, τιμώντας με αυτόν τον τρόπο

τα ενενήντα χρόνια της μεγάλης Οχτωβριανής Επανάστασης.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βλ. κυρίως Michael Hardt-Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, ό.π.. και των ίδιων *Multitude: Guerre et démocratie à l'âge de l' Empire*, La Découverte, 2004.
2. Βλ. Forum européen, *Caractéristiques du capitalisme contemporain, Recherche d' alternatives Classes sociaux: retour ou renouveau?*, Éditions Syllèphe et Espace Marx, 2003.
3. Νίτσε, *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα*, Δωδώνη, 1983, σελ. 281.
4. Βλ. Νίκου Καζαντζάκη, *Ασκητική*, εκδόσεις Καζαντζάκη, 2005, όπου στο τρίτο χρέος αναφέρεται «Τραγουδάμε κι ας μην υπάρχει αυτί να μας ακούσει».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Λουί Αλτουσέρ, *Το μέλλον διαρκεί πολύ – Τα γεγονότα – Αυτοβιογραφίες*, Μετάφραση: Άγγελος Ελεφάντης, Ρούλα Κυλιντηρέα, Εκδόσεις *Ο Πολίτης*, 1992.

Λουί Αλτουσέρ, *Φιλοσοφικά*, Μετάφραση: Άγγελος Ελεφάντης, Εκδόσεις *Ο Πολίτης*, 1994.

Πέρι Άντερσον, *Το απολυταρχικό κράτος*, Εκδόσεις *Οδυσσέας*, 1986.

Πέρι Άντερσον, *Οι Αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, Μαρξιστική Συσπείρωση, 1985.

Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια: Παναγής Λεκατσάς, Εκδόσεις *Ζαχαρόπουλος*.

Alain Badiou, *Περιστάσεις 1 και 2*, Μετάφραση: Σάββας Μιχαήλ, Εκδόσεις *Άγρα*, 2005.

Βίκτορ Αλεξέγιεβιτς Βαζιούλιν, *Η λογική της ιστορίας – Ζητήματα Θεωρίας και Μεθοδολογίας*, Εκδόσεις *Ελληνικά γράμματα*, 2004.

Ernst Bloch, *Ουτοπία και επανάσταση*, Εκδόσεις *Έρασμος*, 1985.

Βλ. Ρίγκομπερτ Γκίντερ, *Η εξέγερση του Σπάρτακου*, Εκδόσεις *Σύγχρονη Εποχή*, 1988.

Κρίστιν Μπύσι-Γκλύσμαν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Εκδόσεις *Θεμέλιο*, 1984.

- Λουτσιάνο Γκρούπτι, *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι, Θεμέλιο.*
 Δ. Δαφέρμου, Π. Παυλίδη, Δ. Πατέλη, *Για τις νομοτέλειες της μετάβασης στον κομμουνισμό. Σοσιαλισμός, κομμουνισμός και αντεπανάσταση.* Στην Αριστερή Ανασύνταξη, τ. 7-8, σελ. 47-76.
- Φρ. Ένγκελς, *Πρόλογος στην «Κατάσταση της εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία», στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. δεύτερος.*
- Φρ. Ένγκελς, *Οι αρχές του κομμουνισμού, Εκδόσεις Νέα Βιβλία, 1973.*
- Φρ. Ένγκελς, *Για το κύρος, Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, Γνώσεις, τόμ. πρώτος.*
- Φρ. Ένγκελς, *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη, στο Μαρξ-Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. δεύτερος.*
- Φρ. Ένγκελς, *Εισαγωγικές παρατηρήσεις στον Πόλεμο των χωρικών στην Γερμανία, στο Μαρξ, Ένγκελς Διαλεχτά έργα, Γνώσεις, τόμ. πρώτος.*
- Φρ. Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους.* Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1981.
- Φρ. Ένγκελς, *Πρόλογος στην Γερμανική Έκδοση του Μανιφέστου, 1890, στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. πρώτος.*
- Φρ. Ένγκελς, *Γράμμα στον Σμιθ, 27 Οχτώβρη 1890, στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. δεύτερος.*
- W. Eichhorn, A. Bauer, G. Koch, *Η διαλεκτική των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων, Εκδόσεις Αναγνωστίδη.*
- Slavoj Žižek, *Καλωσορίσατε στην έρημο του πραγματικού! Πέντε δοκίμια για την 11η Σεπτεμβρίου και για άλλες συναφείς ημερομηνίες, Μετάφραση: Βίκυ Ιακώβου, Scripta, 2003.*
- Maurice Godelier, *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ, Εκδόσεις Gutenberg, 1987.*
- Rémy Herrera, *Η οικοδόμηση εναλλακτικών δυνατοτήτων, στο Ιμπεριαλισμός: Αντιθέσεις, και αντιστάσεις, Έκδοση ΚΨΜ, 2007.*
- Hobsbawm, *Εισαγωγή στο Καρλ Μαρξ, Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί, Εκδόσεις Κάλβος, 1983.*

- John Holloway. *Λες Αλλάξουμε τον κόσμο χωρίς να καταλάβουμε την εξουσία – Το νόημα της επανάστασης σήμερα*, Μετάφραση: Άννα Χόλογουη, Εκδόσεις Σαββάλας, 2006.
- John Holloway, *Είμαστε η κρίση της αφηρημένης εργασίας*, Εφημερίδα Αυγή, 22/02/2007.
- Michael Hardt-Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, Μετάφραση: Νεκτάριος Καλαϊτζής, Εκδόσεις Scripta, 2002.
- Ευγένιος Ιονέσκο, *Σημειώσεις και Λντισμειώσεις*, Εκδόσεις Θεωρία, 1982.
- Νίκος Καζαντζάκης, *Λσκητική*, Εκδόσεις Καζαντζάκη, 2005.
- Karel Kosík, *Η κρίση της νεοτερικότητας*, Εκδόσεις Ψυχογιός, 2003.
- Ernesto Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Εκδόσεις Νήσος, 1997.
- Λένιν, *Φρ. Ενγκελς*, Άπαντα, τόμ. 2.
- Λένιν, *Τι να κάνουμε*, Άπαντα, τόμ. 6.
- Λένιν, *Ένα βήμα μπρος, δυο βήματα πίσω*, Άπαντα, τόμ. 8.
- Λένιν, *Η τελευταία λέξη της «ισκρικής» τακτικής*, Άπαντα, τόμ. 11.
- Λένιν, *Τελικός Λόγος πάνω στο αγροτικό ζήτημα, στο Ενωτικό Συνέδριο του ΣΔΕΚΡ*, Άπαντα, τόμ. 12.
- Λένιν, *Η ουσία του αγροτικού προβλήματος στη Ρωσία*, Άπαντα, τόμ. 21.
- Λένιν, *Μαρξισμός και ρεφορμισμός*, Άπαντα, τόμ. 24.
- Λένιν, *Καρλ Μαρξ* (Σύντομη βιογραφική σκιαγραφία με έκθεση του μαρξισμού), Άπαντα, τόμ. 26.
- Λένιν, *Η χρεοκοπία της II Διεθνούς*, Άπαντα, τόμ. 26.
- Λένιν, *Πρόλογος στη Γαλλική και τη Γερμανική έκδοση του Ιμπεριαλισμούς Ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Άπαντα, τόμ. 27.
- Λένιν, *Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, ά.π., τόμ. 27.
- Λένιν, *Φιλοσοφικά τετράδια*, Άπαντα, τόμ. 29.
- Λένιν, *Η έβδομη πανρωσική συνδιάσκεψη (του Απρίλη) του ΣΔΕΚΡ(μπ)*, Άπαντα, ά.π., τόμ. 31.
- Λένιν, *Γράμματα από μακριά*, Άπαντα, ά.π., τόμ. 31.
- Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, Άπαντα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, τόμ. 33.
- Λένιν, *Ο μαρξισμός για το κράτος*, Άπαντα, τόμ. 33.

- Λένιν. *Η καταστροφή που μας απειλεί και πώς πρέπει να την καταπολεμήσουμε*, Άπαντα, τόμ. 34.
- Λένιν. *Το τρίτο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, τόμ. 35.
- Λένιν. *Για τα «Λριστερά» παιδιαρίσματα και το μικροαστισμό*. Άπαντα, τόμ. 36.
- Λένιν. *Εισήγηση για την αναθεώρηση του προγράμματος και τη μετονομασία του κόμματος*, στο έβδομο Συνέριο του ΚΚΡ(μπ), 8 Μάρτη 1918, Άπαντα, τόμ. 36.
- Λένιν. *Το έβδομο έκτακτο συνέδριο του ΚΚΠ(μπ)*. *Πολιτική έκθεση της KE 7 του Μάρτη 1918*, Άπαντα, τόμ. 36.
- Λένιν. *Λόγος στο Σοβιέτ της Μόσχας*, 23 Απρίλη 1918, Άπαντα, τόμ. 36.
- Λένιν. *Εισήγηση για την εξωτερική πολιτική*, 14 Μάη 1918, Άπαντα, τόμ. 36.
- Λένιν. *Λόγος στην κοινή συνεδρίαση της ΠΚΕΕ του Σοβιέτ της Μόσχας*, των εργοστασιακών επιτροπών και των συνδικάτων της Μόσχας, 29 Ιούλη 1918, Άπαντα, τόμ. 37.
- Λένιν, *Λόγος για τη διεθνή κατάσταση στο VI Πανρωσικό έκτακτο συνέδριο των Σοβιέτ*. Άπαντα, ό.π., τόμ. 37.
- Λένιν, *Εναρκτήριος λόγος στο 1ο Συνέδριο της κομμουνιστικής Διεθνούς*, Απάντα, τόμ. 37.
- Λένιν, *Γράμμα προς τους Αμερικανούς εργάτες*, Άπαντα, τόμ. 37.
- Λένιν, *Εισήγηση για την επικύρωση της συνθήκης ειρήνης στο 4ο έκτακτο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ*, Άπαντα, τόμ. 39.
- Λένιν, *Η οικονομία και πολιτική της δικτατορίας του προλεταριάτου*, Άπαντα, τόμ. 39.
- Λένιν, *Η μεγάλη πρωτοβουλία*, Άπαντα, τόμ. 39.
- Λένιν, *Από την καταστροφή ενός καθεστώτος στη δημιουργία νέου*. Άπαντα, τόμ. 40.
- Λένιν, *Εισήγηση για τα κομμουνιστικά Σάββατα στη συνδιάσκεψη της οργάνωσης πόλης Μόσχας του ΚΚΡ(μπ)*, 20 Δεκέμβρη 1919, Άπαντα, τόμ. 40.
- Λένιν, *Ο Αριστερισμός παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*. Άπαντα, τόμ. 41.
- Λένιν, *Το VIII Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ*. *Εισήγηση της Πανρωσικής Εκτελεστικής Επιτροπής και του Συμβουλίου των λαϊ-*

- κών επιτροπών για την εξωτερική και εσωτερική πολιτική. 22 Δεκέμβρη 1920, Άπαντα, τόμ. 42.
- Λένιν, *Για το φόρο σε είδος*, Άπαντα, τόμ. 43.
- Λένιν, *To X Συνέδριο του KKP(μπ)*, Άπαντα, τόμ. 43.
- Λένιν, *Έκθεση για την ταχτική του KKP στο III Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς*, Άπαντα, τόμ. 44.
- Λένιν, *Η τέταρτη επέτειος της Οχτωβριανής επανάστασης*, Άπαντα, ά.π., τόμ. 44.
- Λένιν, *Για την επανάσταση μας*, Άπαντα, τόμ. 45.
- Λένιν, *Παρατηρήσεις στο βιβλίο του N.I. Μπουχάριν «Η οικονομία της μεταβατικής περιόδου»*, Σύγχρονη Εποχή, 1999.
- Ανρί Λεφέβρ, *Μηδενισμός και αμφισβήτηση*, Υψηλον/βιβλία, 1990.
- Τζακ Λόντον, *Η σιδερένια φτέρνα*, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, 1990.
- Γκεόργκ Λούκατς, *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*, Μετάφραση, Εισαγωγή: Αλέκος Τσίτσοβιτς, Εκδόσεις Κριτική, 1987.
- Καρλ Μαρξ, *Διαφορά της Δημοκρίτειας και της Επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*, Εισαγωγή, Μετάφραση, Υπομνηματισμός: Παναγιώτης Κονδύλης, Εκδόσεις Γνώση, 1983.
- Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Πρόλογος: Λούτσιο Κολλέτι, Εκδόσεις Γλάρος, 1975.
- Καρλ Μαρξ, *Θέσεις για τον Φόυερμπαχ*, Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. δεύτερος.
- Καρλ Μαρξ, *H 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1983.
- Καρλ Μαρξ, *Η Βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες*, στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. πρώτος.
- Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Πρόλογος, στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. πρώτος.
- Καρλ Μαρξ, *Πρόλογος στην πρώτη έκδοση του Κεφάλαιου*, στο Κεφάλαιο, Μετάφραση: Παναγιώτη Μαυρομάτη, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, τόμ. πρώτος.
- Καρλ Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, Μετάφραση: Παναγιώτη Μαυρομάτη, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- Καρλ Μαρξ, *O Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*, Εκδόσεις Ειρήνη, 1975.
- Καρλ Μαρξ, *Επίλογος στη Δεύτερη έκδοση του Κεφάλαιου*, στο Κ.

- Μαρξ, *To Κεφάλαιο*, Μετάφραση: Παναγιώτη Μαυρομάτη, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, τόμ. πρώτος.
- Καρλ Μαρξ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1979.
- Καρλ Μαρξ, *Γράμμα στον Αννέκοφ*, 23 Δεκεμβρίου 1846, στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. δεύτερος.
- Καρλ Μαρξ, *Γράμμα στον Βαιντεμάγιερ*, Λονδίνο, 5 του Μάη 1852, στο Μαρξ, Ένγκελς, Διαλεχτά έργα, Γνώσεις, τόμ. δεύτερος.
- Καρλ Μαρξ, *Γράμμα στον Κούγκελμαν* της 12/4/1871, στο Διαλεχτά έργα, Εκδόσεις Γνώσεις, τόμ. δεύτερος.
- Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Αγία οικογένεια*, Μετάφραση: Σ. Καμπυρίδη, Εκδόσεις Αναγνωστίδη.
- Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, Μετάφραση: Κώστα Φιλίνη, Εκδόσεις Gutenberg.
- Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Εκδόσεις Οδηγητής.
- Κ.Μπ. Μακφέρσον, *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, Μετάφραση: Ελένη Κασίμη, Εκδόσεις Γνώση, 1986.
- Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Το τέλος της ουτοπίας*, Ύψιλον βιβλία, 1985.
- Herbert Marcuse, *Αντεπανάσταση και Εξέγερση*, Παπαζήσης, 1974.
- Herbert Marcuse, *Περί της έννοιας της άρνησης στη διαλεκτική*, Μετάφραση: Κωνσταντίνος Ράνης, 2006, υπό δημοσίευση στο περιοδικό Ουτοπία.
- Λούντο Μαρτένς, *Μια άλλη ματιά στον Στάλιν*, Μετάφραση: Στάθης Σφακιανουδάκης, Σύγχρονη Εποχή, 2003.
- Σταύρος Μαυρουδέας, *Το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα και η συνεχιζόμενη επικαιρότητα της θεωρίας του ιμπεριαλισμού*, στο *Ιμπεριαλισμός: αντιθέσεις και αντιστάσεις*, ΚΨΜ, 2007.
- Μεσάρος, *Η Θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, Εκδόσεις Ράππα.
- Οικονομική Σχολή του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ, *Πολιτική Οικονομία σε πέντε τόμους*, Εκδόσεις Gutenberg.
- Μοντεσκιέ, *Το πνεύμα των νόμων, στο Μοντεσκιέ επιλογή από το έργο του*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1993.
- Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Ποιήματα*, Μετάφραση, Πρόλογος: Νάντια Βαλαβάνη, Σύγχρονη Εποχή, 1988.

Ο ΜΑΡΞ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ ΝΩΡΙΣ

- Ε. Μπιτσάκης, Θεωρία και Πράξη, Προβλήματα Φιλοσοφίας του Ανθρώπου, Gutenberg, 1983.
- Ε. Μπιτσάκης, Ένα φάντασμα πλανιέται, Στάχυ, 1992.
- Νίτσε, Έτοι μίλησε ο Ζαρατούστρα, Εισαγωγές, Μετάφραση: Άρη Δικταίου, Δωδώνη, 1983.
- Μ. Ντομπ, Π. Σουζί, Κ. Τακαχάσι κ.λπ., Η μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1986.
- Ομήρου, Ιλιάδα, Μετάφραση: N. Καζαντζάκη, I.Θ. Κακριδή, Αθήνα, 1955.
- Παγκόσμια Ιστορία της Ακαδημίας επιστημών της ΕΣΣΔ. Εκδόσεις Μέλισσα, 1960.
- Κώστας Παπαϊωάννου, Ο Μαρξισμός σαν Ιδεολογία, Εισαγωγή: Γιώργος Καραμπελιάς, Κομμούνα, 1988.
- Κώστας Παπαϊωάννου, Η αποθέωση της ιστορίας, Μετάφραση: Σπύρος Κακουριώτης, Πρόλογος: Γιώργος Καραμπελιάς, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1992.
- Πέτρος Παπακωνσταντίνου, Η αμερικάνικη Τζιχάντ – Πολεμικός καπιταλισμός, η παρακμή της Αυτοκρατορίας, Ελληνικά γράμματα, 2003.
- Πλάτων, Πολιτεία, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια: Ιωάννης Γρυπάρης, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος.
- Γκάγιο Πέτροβιτς, Η αλλοτρίωση και η κατάργηση της αλλοτρίωσης, στο Αλλοτρίωση, Εκδόσεις Επίκουρος.
- N. Πουλαντζάς, Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1981.
- Κοστάντο Πρέβε, Το ασύγαστο πάθος, Σκέψεις ενός μαρξιστή φιλοσόφου πάνω στην κρίσιμη καμπή της εποχής μας, Μετάφραση: Χρήστος Νάσιος, Εκδόσεις Στάχυ, 1992.
- Γιώργου Ρούση, Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1985.
- Γιώργου Ρούση, Κομμουνισμός τέλος ή αρχή της ιστορίας; Εκδόσεις Στάχυ.
- Γιώργου Ρούση, Ο λόγος στην ουτοπία, Εκδόσεις Γκοβόστη.
- Γιώργου Ρούση, Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2005.
- Ζαν Ζακ Ρουσσώ, Το Κοινωνικό Συμβόλαιο, Εκδόσεις Δαρέμα, 1957.

- Στάλιν, *Τα αποτελέσματα του Πρώτου Πεντάχρονου Σχεδίου*, [Εισήγηση στην κοινή Ολομέλεια της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚ(μπ) της ΕΣΣΔ στις 7 του Γενάρη 1933, στο Ζητήματα Σταλινισμού. Έκδοση B. Καμπίτση].
- Στάλιν, *Έκθεση στο XVII Συνέδριο του ΚΚ(μπ) της ΕΣΣΔ*, στο I.B. Στάλιν, στο Ζητήματα Λενινισμού, Έκδοση B. Καμπίτση.
- Στάλιν, *Λόγος στην πρώτη πανενωσιακή σύσκεψη των στανχανοφρέκών, στο Ζητήματα Λενινισμού*, Έκδοση B. Καμπίτση.
- Στάλιν, *Εισήγηση για το σχέδιο του Συντάγματος της ΕΣΣΔ στο VIII Εκτακτο Πανενωσιακό Συνέδριο των Σοβιέτ στις 25 του Νοέμβρη, 1936*, στο I. Στάλιν, Ζητήματα Λενινισμού, Έκδοση B. Καμπίτση.
- Στάλιν, *Έκθεση στο XVIII Συνέδριο του κόμματος για τη δράση της ΚΕ του ΚΚ(ΜΠ) της ΕΣΣΔ, Ζητήματα Λενινισμού*, Εκδόσεις Καμπίτση.
- Συλλογικό, *Ιμπεριαλισμός Αντιθέσεις – Αντιστάσεις*, Έκδοση ΚΨΜ, 2007.
- Συλλογικό *Συζήτηση για θέματα Πολιτικής Οικονομίας στα τέλη της πρώτης δεκαετίας της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ, Σύγχρονη Εποχή*, 2005.
- Έριχ Φρούμ, *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, Εκδόσεις Μπουκουμάνης, 1975.
- Άγνες Χέλερ, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1977.
- Ρέμυ Χερέρα, *Η οικοδόμηση εναλλακτικών δυνατοτήτων, στο Ιμπεριαλισμός, αντιθέσεις και αντιστάσεις*, Έκδοση ΚΨΜ, 2007.
- Αλέξανδρος Χρύσης, *Φιλοσοφία και Χειραφέτηση. Το ζήτημα των διανοουμένων από τον Μαρξ στην Οχτωβριανή Επανάσταση, Ιδεοκίνηση*, 1996.
- Αλέξανδρος Χρύσης, *Ιδεολογία και Κριτική-λόγος και αντίλογος στη μαρξιστική θεωρία της ιδεολογίας*, Εκδόσεις Στάχυ, 1993.
- Αλέξανδρος Χρύσης, *Ο Μαρξ της εξέγερσης στον κήπο του Επίκουρου*, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2003.

Ξενόγλωσση

- Adorno, *Prisms: Cultural Criticism and Society*, Neville Spearman, 1967.
- Adorno, *Dialectique negative*, Payot, 1987.
- Louis Althusser, *Positions*, Éditions Sociales, 1976.
- Louis Althusser, *Pour Marx*, Maspero 1965 και *La Découverte/Poche*, 2005.
- Louis Althusser, *Ecrits philosophiques et politiques*, textes réunis et présentés par F. Matheron, Éditions Stock/Imec, coll. *Le Livre de Poches*, 1977.
- Louis Althusser – E. Balibar, *Lire le Capital*, Maspero, 1980.
- Samir Amin, *Le capitalisme senile*, in *Le nouvel ordre imperial Actuel Marx*, Puf no 33 – premier semester, 2003.
- B. Astarian, C. Charrier, *Péridisation du monde de production capitaliste – Histoire du capital, histoire des crises et histoire du communisme*, στο Hic Salta 1998, <http://lamaterielle.chez.tiscali.fr>.
- T. Andréani, *De la société à l'histoire*, Méridiens-Klincksieck, Paris, 1989.
- Michel Aglietta, *Le capitalisme de demain*, Note de la Fondation Saint-Simon, 1998.
- V. Afanasyev, A. Galchinsky, V. Lantsov, *Karl Marx's Great Discovery*, Progress Publishers, 1980.
- G. Bad, *Réflexion sur la crise finale* in *Echanges* no 93, printemps, 2000.
- Bakounin, *La liberté*, Pauvert, 1965.
- Étienne Balibar, *La crainte des masses – Politique et philosophie avant et après Marx*, Éditions Galilée, 1997.
- Étienne Balibar, *Avant-propos pour la réédition de 1996 de Pour Marx* de Louis Althusser, *La Découverte*, 2005.
- Étienne Balibar, *La philosophie de Marx*, Éditions La Découverte, 2001.
- Étienne Balibar “Gewalt” Entrée publiée (en allemande) dans le *Historisch-Kritisches Wörterbuch des marxismus*, Argument Verlag, Hamburg, 2001, in <http://ciepfc.rhapsodyk.net>.
- Walter Benjamin, *Les affinités électives de Goethe*, in Œuvres en 3 volumes, Gallimard Folio essais, 2000, t. 1.
- Walter Benjamin, *Sur le concept d' histoire*, in Œuvres, Gallimard, Folio essais, 2000, t. III.

- Jacques Bidet, *Pourquoi la révolution ne meurt pas*, in *Colloque L' idée de la révolution: quelle place lui faire au XXIe siècle?* In <http://perso.orange.fr/jacques.bidet/revosrb.htm>
- Alain Bihr, *Actualiser le Communisme*, in <http://kropot.free.fr>.
- Alain Bihr, *La reproduction du capital*, Éditions *Page deux*, Lausane, 2001.
- Claude Bitot, *Le communisme n'a pas encore commencé*, édit. *Spartacus* 1995.
- Claude Bitot, *Enquête sur le capitalisme dit triomphant*, Éditions Echanges et Mouvement Marseille.
- Blondeau Olivier, *Genèse et subversion du capitalisme informationnel*, La Pensée, No 317.
- Paul Bocvara, *Projet communiste d'aujourd'hui*, in <http://espace-marx.org>.
- Bernard Bourgeois, *Marx et les Droits de l'homme* in *Droit et liberté selon Marx* sous la direction de Guy Planty-Bonjour. Puf, 1986.
- Jean Baudrillard, *La société de consommation*, Éditions Denoël, folio, essais, 1970.
- Boukharine, *Le socialisme dans un seul pays*, Éditions UGE, 10/18, 1974.
- B. Brecht, *Me ti Livre des retournements*, trad. B. Lortholary, *L'Arche*, 1972.
- Alain Brossat, *Aux origines de la révolution permanente*, Maspero, 1974.
- Georges Caffentzis *Incommensurable valeur? – Un essai sur l'héritage de Marx*, Éditions *La Petite Bibliothèque de la Matérielle*, 2005.
- R. Cameron, *France and the economic development of Europe 1800-1914*, Ed. Princeton, 1961.
- Robert Castel, *Le brouillage des classes sociales*, in *Classes Sociales: retour ou renouveau?*, Éditions Syllepse, et Espace Marx, 2003.
- Alexander Chryssis, *The Cunning of Production and the Rroletarian Révolution in the Communist Manifesto*, στο Mark Cowling (Ed) *The Communist Manifesto. New Interpretations*, Edinburgh, 1998.
- Βλ. Tony Cliff, *Les racines économiques du reformisme*. in <http://www.marxists.org/francais/cliff>.
- A. Cornu, *Karl Marx. Friedrich Engels-Leur vie et leur œuvre*, Presses Universitaires, 1955.
- Boris Datsiuk, *Causeries sur le communisme scientifique-questions*

- théoriques et pratiques – Éditions de l’ Agence de presse *Novosti*, 1975.
- R.W. Davies. *The Socialist Offensive, The Collectivization of Soviet Agriculture. 1929-1930*, Mac Millan Press, 1980.
- M. Dobb, *Etudes sur le développement du capitalisme*, Éditions *Maspero*, 1981.
- Jacques Duclos, *La Commune de Paris à l’assaut du ciel*, Éditions *Sociales*, 1970.
- Engels, *Centralisation et liberté*, in Marx, Engels, *De l’Etat*, Éditions du Progrès, Moscou, 1986.
- Engels, *La situation de la classe laborieuse en Angleterre*, Éditions *Sociales*, 1975.
- F. Engels, *The Peasant War in Germany*, in Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, ó.π., vol. 10.
- Engels, *Refugee Literature*, in MECW, vol. 24.
- F. Engels, *Postface pour l’article “de la question sociale en russie”*, in Karl Marx, Friedrich Engels, *Oeuvres choisies*, Éditions du Progrès, Moscou, 1974, t. 2.
- Engels, *Anti-Dühring*, Éditions *Sociales*, 1973.
- Engels, *Le rôle de la violence dans l’histoire*, in Marx, Engels, *Oeuvres Choisies*, Éditions du Progrès, Moscou, 1974.
- Engels, *De la question sociale en Russie*, in Marx, Engels, *Oeuvres Choisies*, Éditions du Progrès, 1974, t. 2.
- Fridrich Engels, *Critique du projet de programme social-démocrate de 1891*, in Marx, Engels, *Oeuvres Choisies*, Éditions du Progrès, Moscou, 1974, t. 3.
- Engels, *Introduction to the English édition (1892) of Socialism: Utopian and Scientific*, in *Collected Works*, vol. 27.
- Frederick Engels, *Introduction to K. Marx’s The Class Struggles in France*, in Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, vol. 27.
- Engels à C. Schmidt, le 27 Ocobre 1890, in Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès, Moscou, 1974.
- Engels a Joseph Bloch Londres, 21-22 Septembre 1890, στο Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès, Moscou, 1974.
- F. Engels, *Lettre à Nikolai Danielson du 17/10/1893*, in Marx, Engels, *Passer au socialisme en évitant le stade capitaliste*, Éditions de l’ agence de presse *Novosti*, Moscou, 1980.

- F. Engels, *Lettre à Nikolai Danielson du 24/2/1893*, in Marx, Engels, *Passer au socialisme en évitant le stade capitaliste*, Éditions de l' agence de presse Novosti, Moscou, 1980.
- Engels, *lettre à B. Borgiuw, Breslau, Londres, 25 Janvier 1894*, in Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès Moscou, 1976.
- Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Éditions Flammarion, 1997.
- I. Frolov, *Homme, Science, Humanisme, une nouvelle synthèse*, Editions du Progrès, Moscou, 1986.
- Isabelle Garo, *Intervention théorique et révolution chez Marx*, in <http://www.sha.univ-poitiers.fr/philosophie>.
- Stefan Gandler, *Reification versus ethos moderne-conscience quotidienne chez Georg Lukács et Bolivar Echeveria*, in *Actuel Marx en Ligne*, no 26, 3/11/2003, p. 7.
- Antonio Gramsci, *Il Risorgimento*, Einaudi, Torino, 1949.
- N. Geras, *The legacy of Rosa Luxemburg*, Verso Éditions, 1983.
- N. Geras, *Marx and Human Nature, A Refutation of a Legend*, Verso Éditions, 1983.
- L. Goldman, *Recherches dialectiques*, Gallimard, 1959.
- André Gorz, *L' immaterial*, Galilée, 2003.
- Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, New York, International Publishers, 1971.
- Gramsci, *Textes*, Éditions Sociales, 1983.
- Jürgen Habermans, *Après Marx*, Fayard, 1975.
- M. Henri, *Marx*, Gallimard, 1976.
- Samuel Holder, *Le prolétariat mondial: classe protestataire ou classe révolutionnaire?*, in <http://culture.révolution.free.fr>.
- Max Horkheimer, *Traditional and critical theory*, in Horkheimer, *Critical Theory: Selected Essays*, Seabury Press, New York, 1972.
- Max Horkheimer, *Théorie Critique*, Payot, 1978.
- David Hume, *Essai sur le contrat primitif*, Traducion anonyme du XVIIIe siècle, Amsterdam J.H. Schneider, éditeur, 1752, in <http://www.philotra.com>.
- Michel Husson, *Communisme et le temps libre*, in <http://www.sappos.org/fr>.
- Michel Husson, *Sommes nous entrés dans le capitalisme cognitif?*, in *Critique communiste*, no 169-170, 2003.

- Michael Hardt-Antonio Negri, *Multitude: Guerre et démocratie à l'âge de l'Empire*, La Découverte, 2004.
- M. Jay, *L'Imagination dialectique*, Payot, 1974.
- Eustache Kouvelakis, *Philosophie et révolution de Kant à Marx*, Actuel Marx-Confrontation, Presses Universitaires de France, 2003.
- Nikita Khrouchtchev, *Rapport secret au XXeme Congrès du Parti Communiste de l'Union Soviétique*, in <http://www.ebbemunk.dk>.
- Georges Labica, *Karl Marx, Les Thèses sur Feurbach*, Presses Universitaires de France, 1987.
- Georges Labica – Gerard Bensussan, *Dictionnaire critique du marxisme*, PUF, 1982.
- Paul Lafargue, *Le droit a la pareses*, in <http://www.marxists.org>.
- Henri Lefebvre, *La fin de l'histoire*, Éditions Anthropos, 2001.
- Jean-Pierre Lefebvre, *λήμμα forces productives, στο Dictionnaire critique du marxisme*, Éditions Presses universitaires de France, 1982.
- Lenin, *Sur la base matérielle et technique du communisme*, Éditions de l'Agence de Presse Novosti, 1969.
- Michel Löwy, *The Politics of uneven and combined development: the theory of permanent révolution*, New Left Books, 1981.
- Michel Lowy, *Dialectique et spontanéité (1926) George Lukacs: un marxisme de la subjectivité révolutionnaire*, in <http://www.europe-solidaire.org>.
- Georg Lukacs, *Histoire et conscience de classe*, Les éditions de Minuit, 1960.
- Georg Lukacs *Postface de 1967 à Histoire et conscience de classe*, Les éditions de Minuit, 1960.
- Georg Lukacs, *Dialectique et spontanéité*, Éditions de la Passion, 2001.
- Rosa Luxemburg, *L'accumulation du capital*, Maspero, 1967.
- Rosa Luxemburg, *La Révolution russe*, Éditions Spartacus, 1977.
- Rosa Luxemburg, *La crise de la social-démocratie (Brochure de Junius)*, in Rosa Luxemburg, *Textes Choix, traduction, présentation et notes Gilbert Badia*, Éditions Sociales, 1969.
- Rosa Luxemburg, *La dernière Lettre de Spartacus*, in Rosa Luxemburg, *Textes Choix, traduction, présentation et notes Gilbert Badia*, Éditions Sociales, 1969.
- Nicolas Machiavel, *Florence insurgée- La révolte des Ciompi*, Éditions L'Esprit frappeur, 1998.

- Henri Maler, *Convoiter l' impossible. L' utopie avec Marx, sans Marx*, Éditions Albin Michel, 1995.
- Ernest Mandel, *Le troisième âge du capitalisme*, Éditions de la Passion, 1997. Ernst Ernest Mandel, *Introduction*, in K. Marx *Capital*, Penguin Books, 2006.
- Ernest Mandel, *Traité d'économie marxiste*, UGE, 1962.
- Ernest Mandel, *Crise du capitalisme, crise de l'humanité Quelle alternative?*, Entretien par Gabriel Maissin, La Gauche, no 8, avril 1995.
- Ernest Mandel, *Lénine et le problème de la conscience de classe prolétarienne*, in <http://www.ernestmandel.org>.
- Marx, *La question Juive*, UGE, 1968.
- Karl Marx, *Contibution à la critique de la Philosophie du Droit de Hegel*, *Introduction*, Annexe in *Critique du droit politique Hegelien*, Éditions Sociales, 1975.
- Karl Marx, *Critique du droit politique Hégélien*, Éditions Sociales, 1975.
- Karl Marx, *Misère de la philosophie*, Éditions Costes.
- Karl Marx, *The Communism of the Rheinischer Beobachter*, in MECW, vol. 6.
- Karl Marx, *Adresse du Conseil central de la Ligue des communistes*, de Mars 1850, en annexe de Karl Marx devant les jurés de Cologne, A. Costes 1939.
- Karl Marx, *articles sur les chartistes*, in *New York Daily Tribune*, in K. Marx, *Oeuvres Politiques I* par les soins de M. Rubel, Gallimard, La Pléiade, 1994.
- Karl Marx, *Manuscrits de 1857-1858 “Grundrisse”*, Éditions Sociales, 1980.
- Karl Marx, *Théories sur la plus values*, Éditions Sociales, 1974.
- Karl Marx, *Un chapitre inédit du Capital*, Traduction et présentation de Roger Dangeville, Union Générale d'Éditions 10/18, 1971.
- Karl Marx, *The General Council to the Federal Council of French Switzerland*, 1 January 1870 in <http://www.marxists.org>.
- Karl Marx, *Preface à la 2e édition allemande du Capital*, in K. Marx, *Le Capital*, Éditions Sociales, 1976, t. I.
- Marx à K. Marx to Ruge Cologne, May 1843, in <http://marxists.org/archive/marx/index.htm>.
- Karl Marx, *Lettre à Annekov, Bruxelles, 28 Décembre, 1846*, in Marx, Engels, *Lettres sur “le Capital”*, Éditions Sosiales, 1964.

- Karl Marx à Engels, *Manchester, Londres, le 8 Octobre 1858*, in Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès, 1981.
- Karl Marx, *Letter to Engels in Manchester, 13/2/1863*, in Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works, Progress Publishers*, 1985, vol. 41.
- Karl Marx à Engels, *Manchester, 18 Février 1865*, in Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès, 1981.
- Karl Marx, *Lettre à Engels*, Londres 7, Juillet 1866, in Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès, 1981.
- Karl Marx, *Lettre à Kugelmann du 17 Mars 1868*, in Marx, Engels, *Lettres sur "le Capital"*, Éditions Sociales, 1964.
- Karl Marx, *Lettre à Sorge, Hoboken, 27/9/1877*, in Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès, 1981.
- Karl Marx, à la redaction des otéchestvennyé zapiski, Novembre 1877, in Marx, Engels, *Correspondance*, Éditions du Progrès, 1981.
- Karl Marx, *Projet de réponse à la letter à Vera Zassoulitch*, Fevier, Mars 1881, in Marx, Engels, *Oeuvres Choisies*, Éditions du Progrès, 1974, t. 3.
- Karl Marx, F. Engels, *Préface à la deuxième édition russe du «manifeste du parti communiste»*, in Karl Marx, Friedrich Engels, *Oeuvres choisies*, Éditions du Progrès, t. 1.
- Karl Marx, F. Engels, *Révolution in Spain*, International Publishers, New York, 1939.
- Marx, Engels, Lenin, *Passer au socialisme en évitant le stade capitaliste*, Éditions de l' Agence de presse Novosti, 1980.
- Arno Mayer, *La Persistance de l' Ancien Régime*, Éditions Flammarion, 1983.
- J. Milhau, *Actualité du marxisme*, in <http://www2b.ac-lille.fr/philo/milhau.htm>.
- P. Miquel, *La révolte*, Éditions Bordas, 1971.
- John Molyneux, *Is Marxism deterministic?*, in Issue 68 of International socialism Journal, Autumn 1955.
- E. Musson, *Changement technologique et force de travail*, in History 67.
- P. Naville, *Vers l' automation sociale*, Éditions Gallimard, 1963.
- Antonio Negri, *Exil*, Éditions Mille et une nuits, 1998.
- Antonio Negri, *Marx au delà de Marx*, Édit. C. Bourgeois, 1979.

- Bertell Ollman, *La dialectique mise en œuvre – Le processus d'abstraction dans la méthode de Marx*, Préface de Michael Löwy, Éditions Syllèphe, 2005.
- Jacques Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, Éditions De la Baconniere-Neuchatel, Paris, Albin Michel, 1947-1956.
- Henri Pirenne, *L'occident medieval-histoire économique*, Éditions D' Aujourd'hui, 1985.
- Nicos Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociaux*, Maspero, 1968.
- Yves Quiniou, *Pour une actualisation du concept d'alienation*, in *Nouvelles alienations*, Actuel Marx No 39, Presses Universitaires de France, premier semester, 2006.
- Ignacio Ramonet, *Nouvelle économie*, in *Le Monde diplomatique*, Avril 2000.
- Wilhelm Reich. *Character Analysis*, New York, 1949.
- Jeremy Rifkin, *L'âge de l'accès*, Pocket, 2000.
- Jean Robelin, λήμμα εταίσμα στο *Dictionnaire Critique du Marxisme*, Presses Universitaires de France, 1985.
- Georges Roussis, *La journée de huit heures en Belgique*, Thèse de Memoire, Université Libre de Bruxelles, 1974.
- M. Rubel, *Marx critique du marxisme*, Payot, 1974.
- Issak Illich Rubin, traduction Fredy Perlman, Milos Samardzija, *Essays on Marx' Theory of Value*, Ed. Black Rose Books, 1996.
- Salvino Salvagio, *Les chantiers du sujet, home social et action chez le jeune Marx*, Préface de Michel Laffut, L' Harmattan, 1994.
- Jean-Paul Sartre, *Question de méthode*, in *Critique de la raison dialectique*, t. I, *Théorie des ensembles pratiques*, Gallimard, 1960.
- Lucien Sève, *Marxisme et théorie de la personnalité*, Éditions Sociales, 1974.
- Lucien Sève, *Communisme quell second souffle?*, Éditions Sociales, Messidor, 1990.
- Lucien Sève, *Penser avec Marx aujourd'hui I. Marx et nous*, Éditions La Dispute, 2004.
- Lucien Sève, *Sur le dépassement du capitalisme: question de méthode* in <http://espaces-marx.org>.
- Συλλογικό: *Classes sociaux: retour ou renouveau?*, Éditions Syllèphe et Espace Marx, 2003.
- Συλλογικό: *Comment le capitalisme a change. A propos de la domination*

formelle et réelle du capital et de la decadence du capitalisme. στο <http://users.skynet.be/ippi>.

Συλλογικό: A. Corsani, P. Dieuaide, M. Lazzarato, J-M. Monnier, Y. Moulier-Boutamg, B. Paulré, C. Vercellone, *Le capitalisme cognitive comme sortie de la crise du capitalisme industriel*, CNRS, in <http://matisse.univ-paris1.fr>.

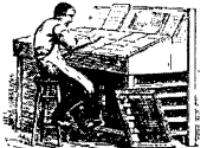
Jacques Texier, *Révolution et démocratie chez Marx et Engels*, *Actuel Marx Confrontation*, Presses Universitaires de France, 1998.

Léon Trotsky. *Le marxisme et notre époque*, in <http://www.marxists.org>.

Paolo Virno, *Quelques notes à propos du “general intellect”*, in <http://biblioweb.samizdat.net>.

Florence Wolf, *La question de l’ humain après Marx*, in *Actuel Marx en Ligne*, no 21, 2003.

Slavoj Žižek, *Lenin’s Choice*, in <http://marxists.org>.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΡΟΥΣΗ

Ο ΜΑΡΞ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ ΝΩΡΙΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΓΚΟΒΟΣΤΗ ΚΑΙ
ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ ΤΟ 2008.